

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

21021

891.99.09

2-22

25 - 25/51

3/2/18
2 9

891.99.09

2-22

uy.

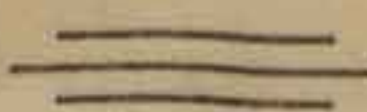
ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Գ Ր Ե Յ

Ա Բ Բ . Զ Ա Մ

խոյուն

Ա Մ Ա Ս

1002
5657

107

ՆՈՐ-ՆԱԽԻԶԵՒԱՆ
Տպ. Ս. Յ. Ասազանի

ՆԱԽԻՇՎԱՆԻ Ն-Դ.
Փար. տիպ. Ս. Կ. Ավազյան

1914.

✓

4735

Handwritten text in a non-Latin script, possibly Georgian or Armenian, appearing as a header or title.

Second line of handwritten text in the same non-Latin script.

Third line of handwritten text, appearing as a signature or name.

Fourth line of handwritten text, possibly a date or reference.

Fifth line of handwritten text, possibly a date or reference.

Հայ Գրականութեան պատմութեան անհրաժեշտ կարիք
կը ստիպէ սոյն հատանօս ընթացքը հրատարակ հասնելու: Հայա-
գիտութեան նիւթերով զբաղուողներուն միայն պարզ է, թէ
ն'ըջափ դժուար է մեր հին ու նոր կեանքի վերաբերեալ խն-
դիրներու մէջ դրական ճշդութեան հասնելու. անշուշտ այս պատ-
ճառով է որ Հայ Գրականութեան պատմութեան վերաբերեալ
ընթացքներ հրատարակ չեն ելներ: Բայց անհրաժեշտ պէ՛տ է
կայ: Կը հրատարակեմք սոյն անկասար գործը, որ դրդիչ լինի ուրիշ-
ներուն աւելի կատարեալը հրատարակ հասնելու:

Միակգամայն պարտ է կը հատարիմք մեր անկեղծ շնորհա-
կաշիք յայտնելու հրատարակաւ Մեծ. պ. Յովակիմ Սրմախչ-
եանին, որ Հայ Գրականութեան սիրով տոգորուած՝ սիրալոծար
յաննն առաւ սոյն գործի սպազրութեան բովանդակ ծախքը:

ՀԻՆ ԵՒ ՄԻՋԻՆ ՇՐՋԱՆ

Ն Ե Ր Ա Յ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ա յօդուած

Ս ա հ մ ա ն և յ ք ա ժ ա ն յ մ

1. Պարականութիւն կամ Մատենագրութիւն ստեղծելով ընդհանրապէս կը հասկանանք որևէ ազգի հոգևոր արդիւնքներու համագումարը՝ գրաւոր կամ բանաւոր: Սւելի սովորական կամ անձուկ իմաստով այդ գաղափարի տակ կը մբռնենք ազգի մը ստեղծագործող կարողութեան արդիւնքներու ամբողջութիւնը, որ կը ցոյցանէ անոր իդէալները, ձգտումները, կեանքը, հոգևոյ ապրումները և այլն:

2. Իբրև հոգևոյ արտայայտութիւն՝ գրականութիւնը սերտ կապուած է ազգի մը կեանքի հետ և բազմատեսակ ազդեցութիւններու ենթակայ. տնտեսական, քաղաքական և այլ պարագաներ պատճառ կը դառնան գրականութեան այս կամ այն ուղղութիւնն ստանալու, զարգանալու և կամ ընկնելու: Բայց զբանուելով հանդերձ կեանքի պայմաններու ազդեցութեան տակ՝ մատենագրութիւնն ինքնին մի գործող գործօն է, որ կը նպաստէ կեանքի զարգացման, որ նոր գաղափարներ, նոր հոսանքներ կը մտցնէ կեանքի մէջ՝ ազնուացնելով մարդկային սիրար, ընդլայնելով մտքի հորիզոնը:

3. Ինչպէս անհատի, այսպէս նաև ազգի մը կեանքը ներքին ու արտաքին նպաստաւոր կամ աննպաստ պայմաններու տակ կը զարգանայ: Կեանքի ելևէջներու յաջորդական նկարագիրը Պատմութիւնը կը ներկայացնէ. իսկ ազգի մը

հոգևոր կեանքի ելևէջներու դարէ դար կրած փոփոխութիւններու նկարագիրը — Գրականութեան Պատմութիւնը:

4. Հայոց գրականութիւնը նոյնքան հին է, որքան և հայ ազգը: Հեղինակութեան տեսակէտով՝ նա երկու մեծ մասի կը բաժանուի, ա ժողովրդական կամ Բանաւոր և թ. Գրաւոր կամ Անհատական: Ժողովրդական կը կոչուին այն գրական արդիւնքները, որոնք ժողովրդին սիրելի գաղափարներ, հայեացքներ կը բովանդակեն. չունին որոշ հեղինակ և դարէդար բերնէ բերան անցնելով՝ ենթարկուած են մշտական փոփոխութեան — յաւելման կամ կրճատման:

Գրաւոր կամ Անհատական գրական արդիւնքը իւր մէջ կը պարունակէ որոշ անհատի մը հայեացքները կեանքի վրայ, անոր զգացմունքներն ու ձգտումներն և այլն: Այս տեսակի գործեր ըստ էութեան անփոփոխ կը մնան: Ասոնք ալ կարող են ժողովրդական լինել, եթէ միայն բովանդակած գաղափարներով ու լեզուով ժողովրդի սրտին մօտ են:

5. Ինչպէս բանաւոր, այսպէս նաև Գրաւոր Գրականութիւնն ամբողջապէս առած՝ կեանքի պայմաններու ազդեցութեան տակ լեզուի, բովանդակութեան, իշխող գաղափարներու տեսակէտով մշտական փոփոխութեան է ենթակայ: Այս գանազանիչ յատկութիւններուն նայելով՝ Գրականութեան Պատմութիւն մը ընդհանրապէս շրջաններու կը բաժնուի: Մեր մատենագրութիւնն երեք շրջան ունի. Ա. Հին շրջան — անյիշատակ ժամանակներէ մինչև ժԳ դար. Բ. Միջին շրջան — ժԳ դարէն մինչև ժԸ դար. և Գ. Նոր շրջան — մինչև մեր օրերը:

Այս երեք մեծ շրջանները, որոնք իրենց ստորաբաժանումներն ալ ունին, իրարմէ կը գանազանուին թէ լեզուով, թէ գաղափարներով և թէ գրական գործիչներով: — Հին շրջանի գրական լեզուն՝ գրաբարն է, ուղղութիւնն՝ ընդհանրապէս կրօնական — պատմական, իսկ գործիչները, չնչին բացառութեամբ, եկեղեցականներ: — Միջին շրջանի գրական լեզուն մէկ կողմէն խառնուրդ է աշխարհաբարի, գրաբարի ու թուրքերէնի, միւս կողմանէ լատինաձև գրաբար, բովանդակութեամբ՝ աշխարհական և զուտ կրօնական, գրական գործիչներն և եկե-

դեցական և աշխարհական: Երբորդ շրջանի մէջ գրական լե-
զուն նախնարար զուտ գրարար է, որ հետզհետէ տեղի կուտայ
աշխարհարարին, գրականութիւնը բովանդակութեամբ աւելի
հարուստ, բազմակողմանի կը դառնայ, իսկ գրական գործիչ-
ները — մեծամասնութեամբ աշխարհական են:

Բ յօդուած

Հայ ազգի զարգացման պատմական ուրուագիծը

Տեղագրական ու խոյսական պայմաններ

1. Հայ գրականութեան ուսումնասիրութիւնը չսկսած՝ ան-
հրաժեշտ է քանի մը խօսքով պատկերացնել այն տեղագրական
ու պատմական շրջանակը, այն միջավայրը, ուր կազմակեր-
պուեցաւ ու գործեց հայ ժողովուրդը: — Արդի պատմական, լե-
զուաբանական ու մարդախօսական գիտութիւնը ցոյց է տուած,
թէ հայ ժողովուրդը արիական ազգախմբի մէկ ճիւղը կը կազ-
մէ, որ իւր ցեղակիցներէն բաժնուելով հեռաւոր անցեալի մէջ՝
անցել է Հարաւայի Ռուսաստանի դաշտավայրերէն, մտել է
Փոքր Ասիա և հաստատուել է իրեն ցեղակից Փոխ գացիներու հետ
Ալիւս և Եփրատ գետի հովիտի մէջ: Այս նախնական հայրենիքի մէջ,
որ յայտնի է Փոքր Հայք անունով, բազմանալէ ու դարեր ապ-
րելէ ետքը՝ նա մի մասով հետզհետէ դէպի արևելք կերթայ և Քէթ
դար առաջ Դարեհ Ա. ի 510 թուի արձանագրութենէն շատ առաջ
յայտնի կը դառնայ Իււստանի կամ Արմէնի անունով և աւելի ևս
յառաջանալով կը տիրէ այն լեռնադաւառին, ուր ծագումով անյայտ
Ուրարտական ժողովուրդը կիշխէր և սորա թագաւորութեան
աւերակներուն վրայ նա իւր իշխանութիւնը կը հաստատէ
(մերձաւորապէս 640 թուերուն Ք. առ.)՝ միշտ հարաւէն դէպի

հիւսիս ու արևելք ընդարձակուելով: Հայ ժողովրդի մի մասի այս նոր հայրենիքը, ուր նա վերջնականապէս կազմակերպուեցաւ իբրև ինքնուրոյն մարմին որոշ քաղաքական կեանքով ու մշակոյթով, պատմութեան մէջ յայտնի դարձաւ Մեծ Հայք կամ Հայաստան անունով:

2. Այս երկիրը մի լեռնային զանգուած է բարձր ձիւնապատ գագաթներով՝ բաժնուած բազմաթիւ հովիտներու ու ձորերու: Լինելով ծովի մակերևոյթէն շատ բարձր՝ նա հին ժամանակներէն յայտնի է իւր կլիմայական խստութեամբ. բայց միւս կողմանէ ալ նորա դաշտավայրերու և ձորերու մէջ կլիման շափագանց տաք է, որ հնար կուտայ ջերմասէր բուսականութեան աճելուն: Կլիմայական այս խոր անցումները, երկրի մշակման դժուարութիւնները, և առհասարակ երկրի կազմութիւնը մեծապէս ազդել են հայի բնաւորութեան դարգացման վրայ տալով նորան տոկունութիւն, պահպանողական ոգի, ազատասիրութիւն, որ սակայն եղել է միշտ անջատողական, անհատական, որ և արգելք է դարձել համագոյնութեան գաղափարով շողիտպուած միաձոյլ քաղաքական մարմին կազմելու: Իբրև լեռնցու հայի յատկանիշն է եղել նաև ծննդավայրի սէրը, ապրել իւր ընտանեկան յարկի տակ իւր աւանդութիւններով ու սովորութիւններով:

3. Պարզ է, որ հայի բնաւորութեան յատկանշական կողմերը լսկ տեղագրական պայմաններով կարելի չէ բացատրել: Հայը իւր բազմադարեան կեանքի մէջ խառնուել է բազմազան ու այլաոճ ազգերու հետ, նոցա ձուլել է իրեն հետ, և այս հանգամանքը ինչպէս նորա արիական ախարի մասնաւոր այլափոխութեան պատճառ է դարձած, այսպէս նաև նորա բնաւորութեան՝ տալով նորան անհարթութիւններ ու պէսպէս պակասաւոր կողմեր, ինչ որ հայի մէջ նշմարել են դրացի ազգերը հին ժամանակներէ:

4. Ուրարտեան թագաւորութեան աւերակներուն վրայ հաստատուելով և իրեն հետ ձուլելով ուրարտացիներուն և այն մանր ազգութիւններուն, որոնց սերունդներն ապագային հայ նախարարութիւններ կազմեցին, հայը ձևացուց ինքնու-

րոյն անկախ թագաւորութիւն մը, որ երկարամեայ գոյութիւնէն վերջը Գարեհ Ա.-ի ժամանակ (521—485) Պարսից տէրութեան մասը կազմեց պահպանելով սակայն իւր թագաւորական տոհմը և ձգտելով կրկին ազատութիւն ստանալ: Պարսկական տիրապետութիւնը հայի վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ. այս ժամանակներէն սկսաւ հայի իրանացումը թէ լեզուի, թէ պաշտամունքի և թէ կենցաղավարութեան մէջ:

5. Պարսկականինքյաջորդեց Սելևկեանց տիրապետութիւնը 325 թուէն Քրիստոսէ առաջ. այդ իշխանութիւնը բնականօրէն ազդեցութիւն մը արած չէ. բայց դորա օրով հին հայ թագաւորական տոհմի շառաւիղ Արտաշէսը (190—159) Հայոց թագաւորական իշխանութիւնը վերականգնեց և հայ ազգի տոհմական ու լեզուական միութիւնը գլուխ բերաւ: Այս միութեան ու գօրացման գործը աւելի առաջ տարաւ Արտաշէսի յաջորդներէն Տիգրան աշխարհակալը, որ իւր ոյժը չափեց Հռոմիմայեցիներու հետ և հայ ժողովրդին Սրեմաքի յոյն-լատին քաղաքակրթութեան առժամանակ հաղորդակից արաւ: Զանազան ներքին ու արտաքին պատճառներով այս բնիկ հայ թագաւորական տոհմը հետզհետէ տկարացաւ և Փրկչի 14 թուին սպառեցաւ. նորան փոխանակեց Պարթևական թագաւորական տոհմը՝ սովորաբար Արշակունի կոչուած, որու առաջին թագաւոր Տրդատը հայ ժողովրդէն Արտաշէս կոչուեցաւ անշուշտ ի պատիւ իւր թագաւորութեան վերականգնիչ Տիգրանեան Արտաշէսին և կամ այս օտար թագաւորական տոհմը բնիկ հայ իշխանական ցեղի հետ կապած լինելու համար:

6. Պարթևական իշխանութիւնը ըստ ամենայնի արևելեան էր և հայ ժողովուրդը կը շարունակէր չզանուել Պարսից ազդեցութեան տակ, թէև Սրեմաքի ազդեցութիւնն ալ որոշ չափով կը գործէր, որ աւելի ոյժ ստացաւ Գ դարի սկիզբը, երբ հայերը Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռքով քրիստոնէութիւն ընդունեցին: Թէև հայ քաղաքական իշխանութիւնը դարձեալ աւելի Պարսից էր յարած, բայց հոգևորականութեան միջոցով յունական քաղաքակրթութիւնը հայ կեանքի վրայ ազդեցութիւն ունեցաւ յոյն լեզուի ու գրականութեան տարածմամբ: Երկու

գօրեղ տէրութիւններու մրցման և հայի անհատականութեան պաշտամունքի պատճառով հայ Արշակունի թագաւորութիւնը նախ երկուքի բաժնուեցաւ. Արևմտեան բաժինը յունաց տէրութեան նահանգ կազմեց, իսկ Արևելեանն ալ 428 թուին Պարսից տէրութեան մասը:

7. Հայի քաղաքական անկախութեան անկմամբ չգոհացան Պարսիկներն ու Յոյները. նոքա ձգտեցան Հայի գոյութիւնն իսկ ոչնչացնել կրօնապէս ձուլելով: Պարսիկներն առանձնապէս յաջողութիւն չունեցան, որովհետև քրիստոնէական ու Զրադաշտական կրօններու տարբերութիւնը շատ մեծ էր և հայ հոգևորականութիւնը գօրեղ հակառակորդ, որ և առաջ բերեց 451 թուի սլատերագմը: Թէև Հայերը յաղթուեցան և անտեսականապէս քայքայուեցան, բայց և այնպէս պահպանեցին իրենց ազգային գոյութեան հիմունքը — քրիստոնէական եկեղեցին: Յոյները աւելի բարեյաջող գիրքի մէջ էին թէ իբրև քրիստոնէայ, և թէ իբրև մշակոյթով բարձր ժողովուրդ. յունաբաժին Հայերէն շատերը յարեցան յունական եկեղեցուն և հայ լեզուի ու կեանքի հեղինակութիւնը սկսաւ գորանալ մանաւանդ Յուստինիանոս Ա կայսեր ժամանակներէն (527—565 թ.): Հայերուն յունաց յետ կրօնապէս կապելու քաղաքականութիւնն ևս հայոց մէջ հակառակութիւն առաջ բերաւ, մանաւանդ որ հայերն այդ ժամանակները կրօնական հալածանք չէին կրեր Պարսից կողմանէ. բայց Հայոց հակառակութիւնը յունահայ պատերազմի պատճառ չդարձաւ (Պարսիկներու վրայ յուսալ կարելի չէր բնաւ), այլ լոկ մտաւորական պայքարման, որու արդիւնք եղաւ մի հարուստ վիճական կրօնական գրականութիւն:

8. Երկու հօօր տէրութիւններու դէմ մաքառելով և մեծ գոհողութիւններով իւր հայութիւնը պահպանելէ վերջը՝ Հայը վերջապէս է դարի վերջը Արաբացւոց ձեռքն ընկաւ, որոնց յաջորդեցին սելջուքները, թաթարները և այլ թուրք մանր ու խոշոր մահմէտական իշխանութիւններ, որոնց ժամանակ թէև հայը իւր քրիստոնէական եկեղեցւոյ համար ընդհանրապէս հալածանքներ չկրեց, բայց նա անտեսականապէս շարաշար տուժեց. իբրև ազգութիւն քայքայուեցաւ և հեռաւոր երկիր-

ներ գաղթեց: Միմիայն Բագրատունեաց վասալական իշխանութեան ժամանակ հայութեան մի մասը նիւթականապէս ու մտաւորապէս ճոխացաւ և թողուց գրական ու ճարտարապետական կոթողներ:

Գարեր տեւց Մեծ Հայաստանի աւերմունքը, մինչև որ ժԸ դարի սկիզբները սարկացած հայ ժողովուրդն ու հողերականութիւնը փորձեր արաւ իւր կեանքն ապահովելու: Տառապող հայրենիքին օգնութեան ձեռք կարկառեցին օտարութեան մէջ սնուած, բայց հայրենիքի կարօտով տոգորուած հայեր, և այս ձգտումներու հետեանքն այն եղաւ, որ վերջապէս Հայաստանի մի մասն անցաւ Ռուսաց պետութեան, որու հովանիի տակ հայը անտեսականապէս ու մտաւորապէս զօրացաւ:

Նիւթականապէս ու կուլտուրապէս կազդուրուած Հայութիւնը չմոռացաւ նաև իւր տառապող եղբայրներուն և օգտուելով ժամանակի քաղաքական բարեպատեհ դէպքերէն՝ աշխատեցաւ Տաճկահայոց կեանքն ևս թեթևացնել. և այս ջանքը թէև շատ և շատ ծանր նստաւ Հայոց, բայց վերջապէս արդիւնք ունեցաւ. մենք այժմ կանգնած ենք ընդհանուր հայութեան վերածնունդի առաջ:

9. Մայր հայրենիքէն դուրս հայութեան մի հատուածը բարեյաջող հանգամանքներու և անձնական ընդունակութիւններու շնորհիւ հասաւ առժամանակեայ գարգացման և անկախ քաղաքական մարմին կազմեց — Ռուբինեանց թագաւորութիւնը, որ 300-ամեայ կեանք ունեցաւ: Հայը կիլիկիայի մէջ շփուեցաւ Եւրոպացիներու հետ, նոցա նիստուկացը սեփականեց, մտաւորապէս հարստացաւ և բաւական ճոխ գրականութիւն մը շակեց. բայց ափսոս ուր հայի քաղաքական կեանքը այստեղ ալ հաստատուն չեղաւ. շրջապատող ձախող հանգամանքներու և ներքին սխալ քաղաքականութեան ու կրօնական վէճերու պատճառով՝ այստեղ ալ հայը ընկաւ, տկարացաւ, ցրուեցաւ ու օտարացաւ:

Ահա այն պայմանները, որոնց մէջ հայութեան կեանքն անցաւ պատմութեան յայտնի ժամանակներէն սկսած: Հայու-

թիւնը սկզբնապէս յազթ հոսանք էր, բայց հետզհետէ նուազեցաւ, մինչև որ այսօրուան վիճակին հասաւ:

Գ յօդուած

Հ ա յ ո յ լ ե զ ու ռ ի

✕ Գրարարի զարգացման ընթացքը

1. Հայ ազգի ծագման ու նորա պատմական կեանքի պատկերը մեզ կը ներկայացնէ նաև հայ լեզուն իւր պէսպէսու թիւններով ու փոխառութիւններով: Համեմատական լեզուագետութիւնն արդէն ճշդած է, թէ Հայոց լեզուն Հնդիկ-Յւրոպական լեզուախմբի մի անկախ ճիւղն է իւր քերականական ձևերով ու բառամթերքով ցեղակից՝ Սանսկրիտ, Պարսից լեզուին, յունարէնին, լատիներէնին, սլաւոներէնին և այլն:

2. Բնական է, որ հայ ազգի զարգացման հետ նորա լեզուն ևս դարեր շարունակ հնչիւններու և բառերու կողմանէ փոփոխութեան է ենթարկուած: Դ դարէն առաջ հայ լեզուի ունեցած վիճակը ճշդել այժմ անկարող ենք, բանի որ այն ժամանակներէն զբաւոր փաստեր չունինք: Բայց լեզուագիտութիւնը ցոյց է տուած այն բոլոր փոխառութիւնները, որ հայ լեզուն կատարել է օտարներէն: Հայ լեզուի վրայ անշուշտ առաջին ազդեցութիւնը թողած պիտի լինի Ուրարտացոց լեզուն, որոնց տէրութեան աւերակներու վրայ հայերը հաստատուեցան. բայց այդ ազդեցութիւնն այսօր որոշել՝ շատ դժուար խնդիր է: Աւելի ընդարձակ ու խոր է եղած պարսկերէնի ազդեցութիւնը հայ լեզուի վրայ: Քրիստոսէ Զ դար առաջ Հայաստանն ընկաւ նախ Մարաց և ապա Պարսից իշխա-

նութեան տակ և այդ ժամանակներէն ահա սկսուեցաւ ինչպէս Հայոց հեթանոսական կրօնի, այսպէս նաև լեզուի իրանացումը. հայ լեզուի մէջ մտել են բազմաթիւ պարսիկ բառեր, որոնք մինչև այսօր ալ գործածական են:

Քրիստոնէութեան շնորհիւ պատմական ասպարէզ ելաւ մի փոքր ազգութիւն՝ Ասորի կամ Արամէացի ժողովուրդը, որու լեզուն քրիստոնէութեան Բ դարուն գրական լեզու դարձաւ և մերձաւոր երկիրներու մէջ տարածուեցաւ: Հայերը աւելի վաղ յարաբերութիւն ունէին Ասորիներու հետ, իսկ քրիստոնէութեան ժամանակ առաջին քարոզիչներ Ասորիներն եղան, որոնց լեզուով ալ աստուածային պաշտամունքներ կը կատարէին Գ և Դ դարերու հայ եկեղեցիներու և վանքերու մէջ: Ասորուոց ազդեցութեան շնորհիւ մտել են հայ լեզուի մէջ բազմաթիւ ասորական բառեր, որոնք մինչև այսօր ալ կը գործածուին:

Դ դարու մէջ ասորի լեզուին մրցակից դարձաւ յունականը, բայց սերտ ազդեցութիւնը աւելի զգալի եղաւ վերջերս:

3. Այսպիսի պայմաններու մէջ զարգացած հայ լեզուն վերջապէս Ե դարու սկիզբը ինքնուրոյն գրաւոր կերպարանք ստացաւ՝ հայ ժողովրդի միութեան օղակ դառնալով: Այդ գրական լեզուն ծանօթ է Գրաբար անունով:

Հայաստանն ինչպէս այժմ, այնպէս նաև հին ատենները հարուստ էր գաւառաբարբառներով, և այս հետևանք էր ինչպէս հայ երկրի աշխարհագրական դիրքին, այսպէս նաև հայութեան մէջ լուծուող օտար մանր տարերքներուն: Հայաստանի ո՞ր գաւառաբարբառը գրական լեզու դարձաւ: Այս խնդրի առթիւ պէսպէս կարծիքներ են արտայայտուած: Ի նկատի առնելով այն պարագան, որ Հայոց արքունիքը և կաթուղիկոսարանը Արարատեան նահանգի մէջ էին, ոմանք այնպէս կարծեցին, թէ գրաբարը արարատեան բարբառն է. բայց ճշմարտութեան աւելի մօտ է այն կարծիքը, թէ գրաբարը Տարօնի բարբառն է, նախ որ մեր առաջին գրական գործիչներու մեծ մասը Տարօնցի էին, և երկրորդ՝ որ մեր այժմեան գաւառաբարբառներէն նախդիրներու գործածութեամբ, բառերու դասա-

ւորութեամբ և բառամթերքով գրաբարին աւելի մօտ է Տարօնի բարբառը:

Պէտք է խաղառ մերժել այն կարծիքը, թէ գրաբառը արուեստական լեզու է եղած և երբեք չէ խօսուած. այդ պարագային ի գուր աշխատած կրկինէին մեր Ե դարու մտաւորականները հայ ազգի լուսաւորութեան համար: Պէտք է իբրև հաստատ իրողութիւն ընդունինք, որ հայ ժողովրդի մի մասը կը խօսէր գրաբար, որ գրական գործիչներու գրչի տակ լաւ կուեցաւ, զարգարուեցաւ ճիշդ այնպէս, ինչպէս արդի աշխարհաբարը գրական լեզուի համեմատութեամբ:

4. Գրաբարը իբրև գրական լեզու իշխեց անընդհատ մինչև ժՆ դար, ու թէև այնուհետև ևս կիշխէր, բայց մի կողմանէն խառն գաւառական բարբառներով, թուրքերէն բառերով, միւս կողմէն ալ լատիներէնի կաղապարով այլանդակուած:

Գեղեցկութեան և ընարութեան տեսակէտով հին գրական լեզուն մի քանի շրջաններ ունի: Առաջին կամ Ոսկեդարեան, որ և Եզնիկեան, շրջանը կսկսուի Ե դարու սկիզբներէն և կը տևէ մինչև 490 թուերը: Այս շրջանի գրական գործերու մէջ գրաբարը կը փայլի իւր ամենայն պերճութեամբ, կանոնաւոր բերականութիւն, բառերու ճիշդ գործածութիւն, յստակ արտայայտութիւն ու պէսպէսութիւն և այլն:

Այսպիսի լեզուով թարգմանուած են ա. Գիւրքը, Ոսկերերանի գործերը և այլն. իսկ ինքնագիր գործերէն առանձնապէս յայտնի է Եզնիկ վարդապետի Եղծ Աղանդոց աշխատութիւնը:

Գրաբարի զարգացման երկրորդ շրջանը կարելի է գծել 475-ին մինչև 575 թուերը, երբ նա թէև իւր ոսկեդարեան պերճանքէն, կանոնաւորութենէն ընկաւ, բայց և այնպէս իւր բնիկ ազգային գոյնը չկորցուց. ժողովրդական կենդանի բարբառներու ազդեցութեան տակ նա աւելի պարզուեցաւ. ընդունեց բառեր ու նոր ձևեր-անոններ, փակեաւ. նոր նշանակութիւններ-շուխտ, շատ, ուժ և այլն: Այսպէս են Եղիշէի, Փարպեցու գործերը և ուրիշները:

Գրաբարի գարգացման երրորդ շրջանը Հեյլենարան կամ կրտսեր թարգմանիչներու շրջանն է, երբ գրաբար լեզուն ընդհանրապէս կրնին յունական լեզուի ազդեցութեան տակ և հետզհետէ օտարանալով կենդանի լեզուէն՝ մեռեալ կը դառնայ: Գրական նիւթերու փոփոխութեան հետ յունարէնի նրմանողութեամբ նոր և անծանօթ ածանցական մասնիկներով նորանոր զիտական բառեր կը կազմուին — արտագրել, ներգործել, բացասել, մակբայ. կրնդհանրանայ երկրորդական նախագասութիւններու ներկայ դերբայով կրճատումը և այլն և այլն. մի խօսքով կը կազմուի մի գրաբար, որ նախընթացէն տարբեր է թէ՛ ըստ բառարանին, և թէ՛ ըստ քերականութեան:

Բայց հեյլենացումը միակերպ չէր. ոմանք աւելի պարզ կը գրէին, ինչպէս օր. Խորենացին, իսկ այլք աւելի խրթին, ինչպէս Անյաղթը: Այս իշխող օտարաբանութեան ժամանակ քանի մը մատենագիրներու քով միայն (օր. Յովհ. Մամիկ.) պահուած է հայ լեզուն ժողովրդական տարրերով:

ԺԳ գարի սկզբէն ձգտումը մը կերևի գրաբար լեզուն պարզել, ժողովրդի կենդանի բարբառին մօտեցնել, իսկ ԺԳ գարու մէջ նոյն իսկ աշխարհաբար գրել: Բնականաբար իզուր է փնտռել Ռսկեղարեանի բնիկ գրոշմը, բայց և այնպէս կերևնայ ձգտում մը հին հեղինակներու նմանել աւելի կամ նուազ յաջողակութեամբ: Այսպէս են օրինակ Լաստիվերտցույ, Սարգիս և Ներսէս Շնորհալիներու գործերը և այլն:

ԺԳ գարէն սկսած Գրաբարը նոր փոփոխութիւն կը կրէ. Գրական նիւթի փոփոխութիւնը մեծապէս կազդէ և լեզուի վրայ: Գրականութեան և մանաւանդ բանաստեղծութեան աշխարհականացումը գրական լեզուն կենթարկէ ժողովրդական և թուրք լեզուի ազդեցութեան, այդպէս են օրինակ բժշկական գործերը, Թուրքուրանցույ և այլոց երկերը միւս. կողմանէ ալ լատին քարոզիչներու շնորհիւ կրօնական գրականութիւնը կը գարգանայ և հայ լեզուն Ռենիթոռներու ձեռքով լատին լեզուի քերականական ու բառական կերպարանքը կըստանայ ու կայլանդակուի: Այս այլանդակ լատինաբանութիւնը տևեց մինչև ԺԸ գարը, երբ Մխիթար Աբբան առաջին վախճանիկ

1002
7595
135

փորձերն արաւ գրաբարը իւր ազճատումներէն մաքրելու. նորա
յաջորդները՝ Մխիթարեան կրկին միարանութիւնները նոր հե-
տազօտութիւններով, բառարաններով ու քերականութիւններով
հին գրական լեզուի մաքրութեան ու կանոնաւորութեան գոր-
ծը ամենայն յաջողութեամբ զլխաւորեցին:

Ա Գ Լ Ո Ւ Խ

× Հին հայոց բանասոր գրականութիւնը †

1. Ամէն ազգի մէջ ալ ժողովրդական գրականութեան
սկզբնաւորութիւնը կապուած է խոր հնութեան հետ և գրա-
ւոր գրականութենէն շատ առաջ է: Բնականաբար ժողովրդա-
կան գրականութեան արդիւնքներն ալ սկզբնապէս ունեցեր են
իրենց որոշ հեղինակները. բայց այս անհատները ժողովրդի
զգացմունքներու, հաւատալիքներու թարգման են հանդիսա-
ցած և ոչ անձնական յուզումներու. այս իսկ պատճառով այդ-
պիսիներու անունները մոռացուել են, բայց նոցա արդիւնք-
ները մնացած են իբրև ընդհանուրի սեպհականութիւն՝ սերունդէ
սերունդ անցնելով և ժամանակներու ընթացքի մէջ փոփոխու-
թեան ենթարկուելով նորանոր յաւելմամբ կամ կրճատմամբ:

Ժողովրդական ստեղծումներու պահպանիչներ ու տարածիչ-
ներ եղել են միշտ ժողովրդական երգիչները, որոնք այժմ օտար
բառով մեր մէջ աշուղ կրկոչուին, իսկ հին ժամանակները
գուսան և վիպասան կասուէին:

2. Թէ հին Հայերը ունէին ժողովրդական գրականութիւն,
որուն մէջ կանգրադառնար նորա կեանքը լիուլի և ոչ թէ միա-
կողմանի, ինչպէս քրիստոնէութեան ժամանակ, այդ մասին
քարակուսել կարող չենք: Թողնելով այն ճշմարտութիւնը, թէ

չկայ բանաւոր գրականութիւն չունեցող ժողովուրդ մը, մեր հին մատենագիրներու տուած տեղեկութիւնները գորաւոր փաստեր են այդպիսի գրականութեան մը գոյութեան. վէպ, զրոյց, երգ, գուսանական երգ, ցցոց, պարուց, թուելեաց երգ և այլն գրական գործերու տեսակներու անուններ են, որ յաճախ կը պատահինք մեր մատենագիրներու գրուածներուն մէջ: Մերն հին հեղինակներէն առաջինը Փաւստոսն է, որ Դ դարու հայոց հեթանոսական կեանքը նկարագրելով՝ ցաւ ի սիրտ կաւելցնէ, թէ նոքա կը սիրեն «առասպելական վիպասանական երգերը, հեթանոսական սովորութիւնները»: Այդչա պատմիչը Վասակ մարզպանի մասին խօսելով կաւելցնէ, թէ նա հեթանոսական երգերու միջոցով կաշխատէր կուսակիցներ շահել: Բայց մեր պատմիչներէն Սորենացին առաւել յաճախ կը յիշատակէ հին հայոց ժողովրդական երգերու մասին և իւր պատմութեան շատ մասերը այդ երգերէն հիւսելով՝ հատուածներ ևս կը բերէ, որոնց ստուգութեան վրայ ի գուր կասկածողներ գանուեցան: Սորենացին կը յիշատակէ նաև յատկապէս այն գաւառը, որ հարուստ էր ստեղծումներով. այդ՝ Վասպուրական նահանգի գինաւէտ Գողթն գաւառն էր, այս իսկ պատճառով նոքա Գողթան երգեր ևս կոչուեր են: Անշուշտ գուսանական երգերու յօրինման մէջ նշանաւոր տեղ կը բռնէին հին ժամանակները նաև Տարօնացիք, ինչպէս և այժմ:

Ազգային երգերու աւանդապահն ու ծաւալողը, ինչպէս ասացինք, հայ գուսաններն են եղած, որոնք շրջել են Հայաստանի այլևայլ գաւառները, մասնակցելով հայ ժողովրդի հեթանոսական տօնախմբութիւններուն: Նոցա ընկերակից եղել են խար, բաւրիռն, բմբուկ, փող, ասիլ ևուրիշ երաժշտական գործիքներ:

3. Մեր հին ժողովրդական գրականութենէն շատ քիչ բան է մնացած. հայ քրիստոնեայ մատենագիրներն արհամարհելով ժողովրդական ստեղծումները, անպատշաճ են համարած գրի առնել, մտնաւանդ քնարական երգերը, ուր առաւելապէս կանգրադառնար հեթանոս հայի կեանքը: Սոր հետեւեան մնացորդները մեզ կը ներկայանան իբրև ղիւցաբանական—տօնական,

կենցաղական երգեր, իբրև վէպեր, իբրև հանելուկներ, առած-
ներ ու զրոյցներ:

Ա. Գիւցարանական-սօնական երգեր

4. Գիւցարանական-տօնական ասելով կը հասկանանք այն
քնարական և մասամբ նաև վիպական երգերը, որոնք կը բո-
վանդակեն հին հեթանոս հայի հաւատալիքներն ու զգացմունք-
ները իւր պաշտած աստուածներու վերաբերմամբ, նոցա ծը-
նունդը, գործը, մարդկանց հետ ունեցած յարաբերութիւնն և
այլն: Հայ ժողովրդի մէջ այժմ ևս կան բազմաթիւ սովորու-
թիւններ, որոնք հին հեթանոսական ժամանակները կը յիշեցնեն.
Տեառնընդառաջի-Տէրնդասի տօնի հետ կապուած է այսօր կրակի
վրայէ ցատքելու սովորութիւնը. Վարդավառը, թերևս օտարնե-
րու rosalia-ն, միմեանց վրայ ջուր սրակելով և աղաւնիի թը-
ռուցմամբ անշուշտ կը յիշեցնէ մեզ որևէ հեթանոսական պաշ-
տամունք: Յայտնի է, թէ ինչպիսի հանդէսներ կը կատա-
րուէին Բազրեանդի մէջ Ամանոր դից տօնի օրը աշխարհախումբ
բազմութեամբ, որ բնականաբար պիտի շարժէին նաև հայ
զուսաններու քնարի լարերը: Ո՛րքան հաւատալիքներ կա-
պուած են այսօր Համբարձման տօնի հետ, երբ երկինքը կը
բացուի, բոյսերը կը խօսին և մարդկային բախար կորոշուի:
Անշուշտ այս տօնական սովորութիւններն երգեր ևս ունեցել
են, որոնք ժամանակներու ընթացքում մոռացուեր են իսպառ:
Հեթանոսութեան ժամանակներէն իբրև զուտ գիւցարանական
երգ մնացած է միմիայն հետևեալ հաստուածը.

Երկնէր երկին և երկիր

Երկնէր և ծիրանի ծով.

Երկն ի ծովուն ունէր զկարմրիկ եղեղնիկն.

Ընդ եղեգան փող՝ ծուխ ելանէր.

Ընդ եղեգան փող՝ բաց ելանէր.

Եւ ի բոցոյն պատանեկիկ վազէր.

Նա հուր հեր ունէր.

Բոց ունէր մուրուս

Եւ աշկունքն էին արեգակունք:

Այս հատուածը կը բերէ Մովս. Թորենացին Տիգրանի օր-
դի Վահագնի՝ իբրև իրական անձնաւորութեան մասին եր-
գուած, աւելցընելով թէ երգի մէջ կը պատմուէր նաև նորա
կռիւր վիշապներու հետ, որով վիշապախաղ ևս կոչուեր է:

Գուցէ եղեր է իրական անձնաւորութիւն մը Վահագն անու-
նով. բայց ամբողջ երգի պատկերը ցոյց կուտայ մեզի, թէ
այստեղ խօսքը Վահագն աստուծոյ մասին է, որուն անունը
յիշատակուած է ինչպէս Աստուածաշնչի հայ թարգմանութեան,
այսպէս նաև Փաւստոսի ու Ագաթանգեղոսի պատմութեան մէջ:
Վահագն հեթանոս հայի աստուածութիւններէն մէկն է եղած:
Սկզբանապէս նա տմարտալի ու սրտաման աստուած է եղել՝
ճիշդ հնդկաց Ինդրայի և պարսից Վերեդրագնայի նման. սո-
ցա նման պատերազմել է վիշապներու դէմ, այսինքն՝ այն չար
ոգիներու դէմ՝ որոնք երկինքը կապելով կարգելէին անձրևի
տեղացումը երկրի վրայ, և ասկից է առաջացած նորա վիշա-
պախաղ կոչումը. բայց ժամանակներու փոփոխմամբ Վահագն
դարձեր է քաջութեան աստուածութիւն:

5. Կենցաղական երգերէն և ոչ մի հատուած է մնացած:
Բայց այս հանգամանքը կարծել տալու չէ, թէ հեթանոս Հայերը
այդպիսի երգեր չեն ունեցած. այլ ընդհակառակը՝ այդ երգերը
իբրև գերազանցօրէն արտայայտիչ հեթանոսական կեանքի՝
աւելի հալածանքի են ենթարկուած եղել և աւելի շուտով մո-
ռացուել: Այն զգացումներն ու մտքերը, որոնք այսօր կիշխեն
հայ քնարական բանաստեղծութեան մէջ, հին ժամանակներու
տեսակէտով հեթանոսական են. բայց այդ զգացումները ինչ-
պէս այսօր կան, կային և հնագոյն ժամանակները, քանի որ
մարդկային հոգւոյ անբաժան մասն կը կազմեն. թշուառու-
թեան ժամանակ լալ ու ողբալ, խնդութեան դէպքերու առթիւ՝
խնդալ ու ոգևորուել, յայտնել սիրոյ զգացումներ, կեանքի ու
բնութեան հաճոյքը վայելել և այլն և այլն, այս ամէնը բնա-
կան արտայայտութիւններ են. և եթէ հայ ժողովուրդը կեանքի
այժմեան թշուառ պայմաններու մէջ ստեղծագործել է սի-
րային, բնասանկան և այլ կենցաղական երգեր, պէտք է ըն-
դունինք, որ նա հնագոյն ժամանակներում ևս ունեցել է իւր

զգացումներու զեղմունքները, իւր քնարական բանաստեղծութիւնը, որը սակայն դժբախտաբար մեզ չէ հասած:

Ժողովրդական կեանքի երկոյթներու մէջ նշանաւոր տեղ կը բռնէ հարսնիքը, և այդ առթիւ հայ ժողովրդական գրականութեան մէջ բաւական երգեր կան, որոնց մէջ կը պատկերացուի ինչպէս հարսի հոգեկան վիճակը, այսպէս նաև փեսի ու նորա շրջապատողներու տրամադրութիւնը: Անշուշտ այսպիսի բովանդակութեամբ երգեր եղել են և հին ատենները, երբ աղջիկ փախցնելու սովորութիւնը կար և իշխաններու հարսնիքն ալ առանձին ճոխութեամբ կը կատարուէր:

Կեանքի թշուառութիւններն ու մահը միշտ և ամէն ժամանակ առիթ են տուած ախուր զգացումներու արտայայտութեան: Հին հայոց մէջ ալ եղել են անշուշտ տխրական երգեր, որոնցմով հարուստ է մեր արդի ժողովրդական գրականութիւնը: Փաւստոս պատմիչը խօսելով հեթանոս հայոց թաղման կարգի մասին՝ կը պատմէ, թէ թաղումը կը կատարուէր նուագարաններով, պարով, երես ցտելով. կային առանձին ձայնարկու եղերամայրեր, որոնք կը հրաւիրուէին յատկապէս այս կամ այն նընջեցեալի վրայ ողբալու և իրենց սրտառուչ ողբով ունկնդիրներու սիրտը շարժելու: այսպէս ողբացին իշխանազն Գնէլի մահը: Ափսոս սակայն որ այսպիսի երգերէն և ոչ մի հատուած է մնացած:

Բ. Վիպական դիւցազնական երգեր

6. Դիւցազնական վիպական երգերը իրենց յօրինման ժամանակով աւելի յեանապոյն են բուն քնարական բանաստեղծութիւններէն. դոքա կը յիշեցնեն այն ժամանակները, երբ արդէն որևէ ազգ իբրև ինքնօրոշ մարմին կը ներկայանայ:

Վիպական երգերու նիւթը անցեալի պատմութիւնն է, մտացածին հերոսներու, դիւցազններու և կամ պատմական անձնաւորութիւններու գործողութիւններ, որոնց մէջ պատկերացուցած է ազգ մը իւր քաջութեան, ազնուութեան, գեղեցկութեան և այլ իդէալները:

Հին հայ գրականութիւնը հարուստ է եղած վիպական երգերով և ատոր հաւաստիք կարող են ծառայել այն հատուկ տորները, որ Մովս. Թորենացին բերած է իւր պատմութեան մէջ, թողնենք այն՝ որ Թորենացւոյ պատմութեան շատ մասերն այդ երգերէն են հիւսուած, ինչպէս և Փաւստոսինը:

Իւրցագնական վէպերու մէջ հնութեան տեսակէտով և բնիկ հայականը՝ Հայկի վէպն է, որուն մէջ հայ ժողովուրդը իւր ազատութիւնն ու անկախ գոյութեան սկզբնաւորութիւնը կերպէ: Վէպի մէջ Հայկը ներկայացուած է յաղթանդամ, անձնեայ, խայտակն, քաջագանգուր և հաստաբազուկ. այս մարմնական առաւելութիւնները լծորդուած են ուշիմութեան ու խոհեմութեան հետ: Նորա զէնքն է լայնալիճ աղեղ և երեք-թեւեան կանգունաւոր նետ: Վէպը այն ձևով, ինչպէս որ կը բերեն Անանունն ու Թորենացին, կը գաղթեցնէ Հայերուն Բաբելոնէն՝ կապելով այսպէս հայի ծննդաբանութիւնը Աստուածաշնչի ծննդաբանութեան հետ: Թէ արդեօք սկզբնապէս ալ այդպէս է եղած, դժուար է որոշել: Հայկ իշխանը չզիմանալով Բէլի բռնակալութեան՝ իւր գաւազներով կը հեռանայ Բաբելոնէն զէպի հիւսիս և հետզհետէ յառաջանալով՝ վերջապէս կը հաստատուի մի լեռնոտ երկրի մէջ, որ յետոյ Հայաստան կը կոչուի: Հսկայ ու բռնակալ Բէլը իմանալով այս՝ պատգաւոր կուզարկէ Հայկին՝ հրաւիրելով գալ և իւր երկիրը բնակել, միայն թէ իրեն հնազանդել: Հայկը կը մերժէ նորա առաջարկութիւնը և իւր սակաւաթիւ զօրքով պատերազմի կը պատրաստուի կամ ազատ ապրելու, և կամ մեռնելու համար: Զայրացած Բէլը ահագին ամբոխով Հայկին վրայ կը յարձակի. պատերազմը կը կատարուի Վանայ լճի ափին և հսկայ Հայկը գետին կը տապալէ հսկայ Բէլին:

Հայկի ու Բէլի վէպը Անանունի մէջ մանրամասնութիւններով և ընդհանուր արտայայտութեան ձևով բաւական կը տարբերի Թորենացու բերածէն, թէև էական գաղափարով նոյն է: Թորենացու բերածը աւելի յղկուած է: Հաւանօրէն Հայկը հայ ժողովրդի հնագոյն աստուածութիւնն է եղած և արդէն քրիստոնեայ հայ մատենագիրները Աստուածաշնչի և այլ թարգմանութիւններու մէջ յունաց երկնային համաստեղութեան Օրիոնի փոխարէն Հայկ անունը կը բանեցնեն:

յայտնի է, որ Բարեկացւոց և Ասորեստանցւոց արեգակ սատուածը Բէլ
կը կոչուէր. ապա Հայկի ու Բէլի պատերազմը ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ
երկու ազգերու պատերազմը: Կը կարծուի, թէ Բէլը նախահայական
Ուրարտեան դաշնակից տէրութեան մարմնացումն է, որու մայրաքաղա-
քը Վանն էր. առով ալ դարձեալ վէպի գաղափարը չի փոխուել, այլ կը
ներկայացնէ եկուոր հայ ժողովրդի մուտքը իւր Հայկ սատուածութեամբ
Ուրարտեան երկիրը, որ իբրև պատմական իրողութիւն կաատրուե-
ցաւ Քրիստոսէ 640 տարիներ առաջ:

Երկրորդ նշանաւոր վէպը Արամինն է, որ կը ներկայանայ
իբրև քաջ ու հայրենասէր մարդ՝ պատրաստ իւր անձը հայրե-
նիքի համար զոհելու: Նա իւր յաղթանակներով կազատէ Հայ-
աստանը Արևելեան, Հարաւային ու Արևմտեան բռնակալներու
ձեռքերէն և կուտայ նորան ոյժ ու միութիւն: Նա կը հանդիսա
նայ միանգամայն առաջին նախանձախնդիր հայ լեզուի տարած-
ման՝ համարելով անշուշտ այդ իբրև ազգութեան միութեան
նշանակ: Արամի վէպի մէջ, որ Խորենացին կը բերէ, կը յի-
շատակուին պարսպապատ քաղաք, աշտարակ, մարգարտեայ վար-
սակալ, հետեակ ու հեծեալ զօրք և այլն, որոնք ցոյց կուտան
Հայկի վէպի համեմատութեամբ քաղաքակրթական սարբեր
աստիճաններ:

Հաւանօրէն Արամի վէպը բուն հայ ժողովրդի սակզագործու-
թիւնն չէ, այլ փոխառութիւն Ուրարտացիներէ, որոնք Հայաստանի նախ-
կին բնակիչներն են եղած: Բևեռագիր արձանագրութիւններու մէջ Քր.
Թ դար առաջ կը յիշատակուի Արամ անունով հզօր թագաւոր մը, որ
իւր երկրի անկախութեան համար Ասորեստանցիներու հետ կը պա-
տերազմի: Փոխառութիւնը շատ բնական է, քանի որ եկուոր հայը
Ուրարտեան տէրութեան աւերակներուն վրայ հաստատուեցաւ:

Եթէ առաջին երկու վէպերու մէջ ազատութեան ու քա-
ջութեան իդէալները կը ներկայացուին, Արայ-Շամիրամեան
վէպը մեզ կը պատկերացնէ բարոյական մաքրութեան և ըն-
տանեկան սրբութեան յաղթանակը մեղսալից հրապոյրներու դէմ:
Արայ գեղեցիկը կապուած է իւր կնոջ Նուարդի հետ այդ
սէրն ահա կաշխատի գողնալ Շամիրամ թագուհին, որ ախ-
տասէր բայց առնասիրտ կին է: Երբ Արան անտարբեր կը
զանուի Շամիրամի հրապոյրներու հանդէպ՝ նա մեծ զօրքով

Հայաստան կը մտնի Արային բռնելու համար, բայց սա պատերազմի մէջ կը սպանուի: Վէպը կը պատմէ նաև Վան քաղաքի հիմնարկութիւնը, Շամիրամի հալածուելը Զրադաշտ մոզէն, ուլունքները ծովը ձգելը, ծարաւելը և քար դառնալը: Մինչև այժմ ալ մեր ժողովրդի մէջ Շամիրամի կեանքի վերաբերեալ այս առասպելները կը պատմուին: Այսպէս ուրեմն այս վէպը երկու կէտ կը ներկայացնէ. նախ՝ ընտանեկան կեանքի սրբութիւն, որ եղել է հայ ազգի կենսունակութեան հիմունքներէն մէկը, և երկրորդ՝ Հայ երկրի Ասորեստանցւոց տիրապետութեան տակ ընկնելը:

Ինչ որ Արամի վէպի մասին ասացինք, նոյնը հաւանօրէն կարելի է և այս վէպի մասին ասել, թէ սա ալ փոխառութիւն է Ուրարտացիներէն՝ հիմնուելով մանաւանդ պատմական այն հաստատ իրողութեան վրայ, որ եկուոր հայերը գործ չեն ունեցած Ասորեստանցւոց հետ:

Շամիրամ կամ Շամմուրամատ (=Աղաւնի) հաւանօրէն նոյն էր Իշտար՝ սիրոյ և պատերազմի աստուածուհւոյ հետ, որ մեծապէս կը պատուէր թէ՛ Նինուէի և թէ՛ Արրելայի մէջ: Իսկ իբրև պատմական անձնաւորութիւն՝ Շամիրամ թագուհին Ռամմաննիրարի Գ-ի (811—782 թ. Ք. առ.) կիսն էր և ստոյգ արձանագրութիւնները կը հաստատեն, թէ այս ժամանակներէն սկսուեցան Ասորեստանցւոց կռիւները Ուրարտացիներու դէմ: Բայց միւս կողմանէ ալ ի նկատի առնելով էր Հայկազնի աւանդութիւնը Պղատոնի մօտ՝ անհաւանական չէ, որ ըսչըզնապէս Արայի վէպը հայ ստեղծագործութիւն կրամ լինի, երբ կայերը գեա Փոխաբացիներու հետ միասին կապրէին և ապա ուրեմն Ուրարտացոց վէպի հետ միացած: Արաֆելեղեցիկի վէպը այժմ ալ կը պատմուի մեր ժողովրդի մէջ, բայց նոր դէպքերով ու էական տարբերութիւններով (Ա.զգ. Հնդ. Թ դարի):

Գ. Պատմական երգեր.

1. Աւելի մեծ չափով քան զիւցազնականի մէջ պատմական դէպքեր ու անձինք հրասարակ կուզան պատմական երգերու մէջ՝ ժողովրդական ստեղծագործութեամբ գեղազարդուած: Հայ պատմական երգերէն հնագոյնը պէտք է համար-

ըել Ա. Վարդգէս մանկան (—կարիճ, զինուորական) վէպը, որմէն մի հատուած Սորենացին բառացի մէջ կը բերէ.

Հատուած գնացեալ Վարդգէս մանուկն

Ի Տուհաց գաւառէն, գՔասախ գետով

Նկեալ, նստեալ, զՇրէշ բլրով,

ԶԱրախմէտ քաղաքաւ, գՔասախ գետով

Կուել, կոփել զգուռն Երուանդայ արքայի (Բ. կե):

Թէ արդեօք այս հատուածը Վարդգէսի վէպի կտորն է, թէ Երուանդի վէպէն՝ ճշդել կարելի չէ: Այս հատուածէն այս միայն կիմանանք, թէ Տուհաց գաւառէն՝ երևի բնեռագրերու Տուհէնին, — Վարդգէս զինուորականը կուգայ իբր գաղթական Երուանդ արքայի հիւրասիրութիւնը խնդրելու կամ նորա համար արքունիք շինելու: Նա պատճառ կը գառնայ նաև Վարդգէս աւանի հաստատութեան: Կը կարծուի, թէ յիշատակուած Երուանդը Տիգրան Ա.-ի հայրն է, որուն մասին յիշատակութիւն կընէ նաև, առանց սակայն անունը տալու, Քսենոփոնը իւր Կիւրոսի Սրատքի մէջ (տես. հայ թարգմ. եր.). բայց կարող է նաև Արշակունի Երուանդը լինել, որ Երուանդաշատ քաղաքը հիմնեց և պէսպէս շինութիւններով զարդարեց:

Բ. Պատմական երգերու մէջ ընդարձակ տեղ են բռնած եղել և Տիգրանները՝ հայկազեան և Արտաշիսեան: Առաջինի մասին մեծ գովեստով կը խօսի Քսենոփոնը իւր Սրատքի մէջ կապելով նրա գործունէութիւնը Կիւրոսի հետ. այսպիսի մի անձնաւորութիւն բնական է որ հայ վիպասաններու երգի նիւթ գառնար:

Արտաշիսեան Տիգրանի գործերը յայտնի են հայ և օտար պատմիչներէ: Դորա օրով ու գործունէութեամբ հայ ժողովուրդը դուրս եկաւ իւր երկրի նեղ սահմաններէն և մի ընդարձակ պետութիւն կազմեց մրցութեան մէջ մտնելով նոյն իսկ Հռովմէական հզօր պետութեան հետ: Այսպիսի քաջութեան գործեր բնական է որ մեր երգիչները փառաբանէին և և անշուշտ փառաբանել են իրենց բամբիւով, միայն ափսոս որ երկու Տիգրաններու վէպերէն բառական հատուած չէ մնացած: Բայց այն դրուատական տողերը, որ Սորենացին կը-

նուիրէ Երուանդեան Տիգրանին (պէտք է դիտել, որ Խորենացին երկու Տիգրաններու վէպերը կը խառնէ, տես. Աբեղ.), անշուշտ հայ ժողովրդական երգերու ճարտասանական արձակ մըշակումն է. (Կարդալ Խոր. Ա. գլ. իդ.):

Ք. Վիպական երգերու մէջ աւելի ընդարձակ տեղ կը դըրաւէ Պարթև Տրդատը՝ սովորաբար Արտաշէս կոչուած Ք. 66 թուերուն: Սորա ամբողջ կեանքը մանկութենէն սկսուած վէպի նիւթ է դարձած: Ազգային արժանապատուութեան տեսակէտով հայ վէպը Պարթև Տրդատին, որ Պարթևաց Վաղարշ թագաւորի եղբայրն էր և Հռովմայեցւոց հաճութեամբ 66 թուին հայոց թագաւորական ամիսն էր ժառանգած, հայ թագաւորութեան վերանորոգիչ Արտաշիսի (190—159) սերունդ կը համարի, Սանատրուկի որդին, որ բռնակալ Երուանդի ձեռքէն կազատուի, հովիւներու մօտ կապրի և վերջապէս կը կարողանայ հայրենական Աթոռին տիրել: Ընդհանրապէս հրապուրիչ գոյներով կը պատկերանայ Տրդատ-Արտաշէսը, որ նուիրուեցաւ իւր նոր հայրենիքը բարեկարգելու և քաղաքակրթելու երկրագործութեան, առևտրի, արհեստներու զարգացմամբ: Արտաշէսի վէպի ամենայայանի մասն է Ալանաց պատերազմը իւր հետևորդ մասերով: Ալանները (—Օսերը) հայ երկրի վրայ կը յարձակին: Արտաշէս կը հալածէ և նոցա արքայորդուն գերի կը բռնէ: Ալանաց թագաւորի աղջիկը՝ Սաթենիկը գետի ամբը կուգայ և կը խնդրէ Արտաշիսէն իւր եղբօրն արձակել, որ երկու քաջ ազգերու մէջ յաւիտենական թշնամութիւն չհաստատուի (Քեզ ասեմ, այր քաջ Արտաշէս և այլն): Արտաշէսը՝ օրիորդի իմաստուն խօսքերէն ու գեղեցկութենէն հրապուրուած՝ կըյօժարի գերի պատանին արձակել, միայն թէ Սաթինիկը իրեն հարսնանայ. ուստի Սմբատ Բագրատունին իր նամախօս կերթայ Ալանաց թագաւորին՝ որ նորա առաջարկութեան հետևեալ արհամարհական պատասխանը կուտայ.

Եւ ուստի՞ տացէ քաջն Արտաշէս

Հազարս ի հազարաց և բիւրս ի բիւրոց

Ընդ քաջագլոց կոյս

Օրիորդիս Ալանաց:

Այս խօսքերէն խոցուած՝ Արտաշէսը կորոշէ Սաթրնիկը
յափշտակել իբրև կորիճ.

Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս
ի Սեաւն գեղեցիկ.

Եւ հանեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն
Եւ անցեալ որպէս զարծուի սրաթև ընդ գետն
Եւ ձգեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն
Ընկէց ի մէջք օրիորդին Ալանայ
Եւ շատ ցաւեցոյց զմէջք փափուկ օրիորդին
Արագ հասուցեալ ի բանակն իւր:

Այնուհետև վէպը կը պատկերէ մեզ նոցա հարսանիքի ճո-
խութիւնն՝ ասելով.

Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեանն Արտաշիսի
Տեղայր մարգարիտ ի հարսնութեանն Սաթրնիկան:

Բայց Արտաշէսի ընտանեկան կեանքը դժբախտ էր. հայ
նշանաւոր իշխաններէն մէկը՝ Վիշապագուն Մուրացան տէր
Արգամը Սաթրնիկի սէրը կը գողանայ, որ վէպը հետևեալ՝
այժմ մեզ անհասկանալի, բառերով կը բացատրէ.

Տենչայ Սաթենիկ տիկին տենչանս,
Զարտախուր խաւարտ և զտից խաւարձի
Ի բարձիցն Արգաւանայ:

Այս պարագան խռովութիւններու պատճառ կը լինի. Ար-
տաշէսի որդիքը, մանաւանդ Արտաւազդ կը թշնամանան Մու-
րացան կամ Վիշապագուն նախարարութեան փառքին ու հա-
րըստութեան: Կասկածներ առաջ կը բերեն իրենց հօր սրտով
մէջ, թէ Արգամը կուզէ նորան սպանել. Արտաւազդի բնաւո-
րագրութեան յատկանիշ զիժ է նաև այն պարագան, որ

Արտաւազդայ ոչ գտեալ
Քաջի որդւոյն Արտաշիսի
Տեղի ապարանից ի հիմնանալն Արտաշատու,
Նա անց գնաց և շինեաց
Ի մէջ Մարաց զՄարակերտ:

Վիպական այս փոքրիկ հատուածը կարող է վերաբերիլ և Արտաւազդ Բ-ին (159—149) որի հօր Արտաշիասի ձեռքով Արտաշատ մայրաքաղաքը շինուեցաւ յատկապէս Աննիրալի ցուցմունքով: Բայց քանի որ այստեղ խօսք կայ Մարաց մասին, աւելի ճշմարիտ կը լինինք, եթէ ընդունինք Պարթև Արշակունի Արտաւազդին, որ Մուրացան նախարարութիւնը ջնջեց: Վէպը կը նկարագրէ, թէ

Ճաշ գործեալ Արգաւանայ ի պատիւ Արտաշիսի,

Խարդաւանակ լեալ նմին ի տաճարին վիշապաց:

Վերջապէս Արտաշէսի վէպի ընդարձակ հատուածն է և հետեւեալը, ուր օտարութեան մէջ մեռնող թագաւորը հայրենի կարօտը կարտայայտէ.

Ո՛ր տայր ինձ գծուխ ծխանի

Եւ գառաւօան նաւասարդի.

Զվագելն եղանց և զվագելն եղջերուաց,

Մեք փող հարուաք և թմբկի հարկանէաք

Որպէս օրէն է թագաւորաց:

Գ. Տրդատ-Արտաշէսի վէպի շարունակութիւնը կը կազմէ նորա սրբու Աշխագարինը (+110), որ մեր մէջ Արտաւազդ կը կոչուի: Այս անձը թէև կը նկարագրուի իբրև քաջ, բայց միանգամայն նախանձոտ ու շարասիրտ: Ժողովրդասէր ու ազնիւ Արտաշէսի գերեզմանի վրայ շատերն անձնատալան կը լինին. այս երևոյթի առաջ նախանձի զգացումը յաղթելով արխութեան՝ գոչել կուտայ Արտաւազդին.

Դու գնացեր և գերկիրս ամենայն ընդ քեզ տարար,

Ես աւերակացս ճրպէս թագաւորեմ:

Իսկ հայրը կանիծէ նորան.

Դու յորս հեծցիս յԱզատ ի վեր ի Մասիս,

Զքեզ կալցին քաջք,

Տարցին յԱզատ ի վեր ի Մասիս,

Անդ կացցես

Եւ զլոյս մի տեսցես:

Այս անէծքի առիթով ժողովրդական զրոյցը կաւելցնէ, թէ արդարև Արտաւազդը Մասիսի վի մէջ ընկաւ, թէ երկու շներ

կը կրծեն նորա շղթաները, որ ազատուի աշխարհս կործանելու համար, բայց հայ դարբիններու մուրճի ձայնէն շղթաները դարձեալ կամրանան:

Պէտք է գիտել, որ Շիգարի գրոյցը մեր ժողովրդի մէջ այժմ ալ կայ և կընդհանրացուի իբրև խելառ: Արտաւազդի մասին յիշատակութիւն կայ նաև Եզնիկի մէջ, բայց այն տարբերութեամբ միայն, որ Եզնիկի մէջ հայերը կըսպասեն Արտաւազդի գալուն՝ հայ թագաւորութիւնը վերականգնելու համար: Արտաւազդի վէպը կըյիշեցնէ մեզ լեռներու վրայ կաշկանդուած հերոսներու զօրջը, որ շատ ազգերու մէջ կայ. նոքա ամենքն ալ կընդհանրանան իբրև լաւ դադափարի մարմնացումն, նոյնը կը պատկերացնէ նաև Եզնիկի Արտաւազդը, որը նետեւարար աւելի նախնականութիւն ունի, քան թէ Սորենացու պատկերացումը: Թերևս հին հայոց այս ակնկալութիւնը հաստատուած էր այն տխուր իրականութեան վրայ, երբ Տիգրան Մեծի Արտաւազդ որդին (56—30) իւր գաւազներով գերի ընկաւ Անտոնիոսի ձեռքը և հեռաւոր Եգիպտոսի մէջ ի հաճոյս Կղէոպատրա թագուհւոյն գլխատուեցաւ. բայց միամիտ հայերը դեռ կըսպասէին, թէ նա կը գայ իւր հայրենի աթոռին տիրելու, որ օտար գահախնդիրներու ձեռքն էր ընկած:

Ե. Բացի այս ընդհանուր ազգային վէպերէն, եղել են նաև մասնաւոր տոհմական վէպեր, որոնց մէջ պատկերացուել են այս կամ այն նշանաւոր նախարարական տոհմի անցեալ կեանքի երևոյթները:

Տոհմական վէպեր ունեցել են Բազրատունիք, Մամիկոնեանք, Արծրունիք և ուրիշները, բայց այդ հին տոհմերէն շատերը քրիստոնէութեան ազդեցութեան տակ առաւել նախապատիւ են համարած կապել իրենց ծագումը ս. Գրքի ազգաբանութեան հետ: Սորենացին (Բ. է) մասնաւորապէս Արծրունեաց մասին կը բերէ հին առասպելներէն մի փոքրիկ հատուած՝ նոցա անուան ծագումը բացատրելու համար:

Սորենացին փոքր ի շատէ աւելի ընդարձակօրէն կը յիշէ (Բ-ը) Տորք Անգեղի վէպը՝ ցոյց տալով նորա անշափ ուժը և այս կողմանէ համեմատելով հին աշխարհի հուժկու մարդոց հետ: Անգղը՝ համարինք սովորական թռչունը թէ մի այլ ինչ, եղել է ուժ ու քաջութիւն մարմնացնող աստուածութիւն և հին ժամանակները պաշտուել է Հայաստանի Արևմտեան կողմերը, որու մեծեանին նուիրուած է եղել և մի գաւառ՝ Անգեղ տուն,

ինչպէս և կազմակերպուած է եղել այդ անունով նախարարութիւն մը: Ահա այս քաջութեան աստուածութեան պարզե (=տուրք) կը համարուի Տորք Անգեղը, որ որձաքար քարեր կը պատուէր, եղունգով քարերու վրայ պատկերներ կը դրոշմէր և այլն: Թորենացին Տորքին կը պատկերացնէ խիստ արդեգ, անճոռնի, երևի թէ սխալմամբ անգեղ բառը սգեղ հասկանալով:

Ահա այն բոլոր վիպական հատուածները՝ արձակ արտայայտութեամբ կամ տաղաչափութեամբ, որոնք մեզ հասել են: Թօսել հին հայոց տաղաչափութեան մասին՝ շատ դժուար է, որովհետև այժմեան կանոններով այդ հատուածները բացատրել կարելի չէ և մինչև ցայժմ եղած փորձերն ալ ոտանաւորներն այս կամ այն չափին վերածելու՝ անյաջող են եղած:

Պարզ է, որ այդ երգերը տարբեր ժամանակներ ու տեղեր են յօրինուած՝ և այնպիսի ժամանակներ, երբ դուցէ հայ լեզուի մէջ պարզ էին սուղ և երկար ձայնաւորներ, բնականաբար մեր այժմու տաղաչափական կանոնները կարող չենք ամենայն ճշգրտութեամբ նոցա մերձեցնել: Բոլոր հատուածները աչքի կընկնին իրենց պատկերաւոր լեզուով, գեղեցիկ նմանութիւններով ու մակդիրներով, բառերու կրկնութեամբ, որ ամէն ազգի ժողովրդական երգերու յատկանիշը կը կազմէ. (Միրանի ծով, Տեղ ոսկի տեղայր, փափուկ օրիորդ):

Երգերու լեզուն թէև միօրինակութիւն չունի, և այդ բնական է նոցա յօրինման ժամանակի տարբերութիւնն ի նկատի առնելով— բայց պարզ է ու կանոնաւոր. նկատելի են աշխարհաբարի հետքեր— նախադաս ածական ու յատկացուցիչ, շատ ցաւեցոյց զմէջը և այլն:

Գ Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ս

Հայ գրաւոր գրականութիւնը հեթանոսութեան

ժ ա մ ա ն ւ ա կ

1. **Մ**ենք խօսեցանք հայոց հեթանոսական ժողովրդական գրականութեան մասին. թէ այդ ժամանակ հայերը ունեցել են նաև գրաւոր գրականութիւն, այս մասին գրականօրէն կարող չենք սչինչ ասել, քանի որ ոչ մի յիշատակարան մնացած չէ: Բայց ընդհանրապէս դատելով՝ պէտք է ենթադրել, թէ հայերը, որոնք հազարամեայ քաղաքական կեանք ունէին, բազմաթիւ հարուստ մեհեաններ ու քրմական դասակարգ, և նոյն իսկ ճարտարութեան և ուսման պաշտպան՝ Արամազդի գրիչ Տիւր տառուածութիւնը, ունեցել են անշուշտ գրաւոր գրականութիւն որոշ բովանդակութեամբ, որը սակայն քրիստոնէութեան ժամանակ անհետ կորել է, ինչպէս կորել են հայ հեթանոսութիւնը յիշեցնող շատ իրական բաներ: Հայ լեզուի զարգացումըն իսկ կը բռնադատէ մեզ ընդունելու, թէ նա գրաւոր կեանք է ունեցած, որովհետև լսկ խօսակցական լեզուն անկարող է ամէն տեսակ գաղափարներ արտայայտելու ճկունութիւն ունենալ: Արդեօք հայ հեթանոսական գրականութիւնը բնիկ տառերով էր արձանացած թէ օտարազգի գրերով՝ հայ լեզուի հնչիւններուն յարմարուած, այդ խնդիրը մութ է և ինքն ըստինքեան երկրորդական. փոխառեալ տառերով գրականութիւն ուրիշ հին ազգեր ևս ունեցել, ինչ որ կարող էին կատարել նաև հայերը Զենդական կամ Աւեստական այբուբենով, որ Պարսկաստանի մէջ կը գործածուէր, խոր հնութիւն ունէր և առաւել յարմարութիւն հայ լեզուի հնչիւններուն: Այս բոլոր հաւանական դատողութիւնները կատարեալ ճշմարտութիւն կը դառնան, երբ մի օր Հայաստանի մէջ հնախօսական պեղումներ կատարուին և յատկապէս այն տեղերը, ուր հայոց

նշանաւոր մեհեանները կը գանուէին — Անի (Կամախ), Աշտի-
շատ, Թիլ և այլն և բախալի բերմամբ հին յիշատակարաններ
գուրս գան:

2. Ինչպէս յետոյ քրիստոնէութեան՝ այսպէս նաև հեթա-
նոսութեան ժամանակ գրականութիւնն անշուշտ հայ քրմերու
ձեռքն էր կեդրոնացած և նորա բովանդակութիւնը կը կազ-
մէին խնդրուածքներ, այսպէս նաև պատմական դէպքեր: Այս
վերջին տեսակի գործերը մէկ անունով Մեհենական պատմու-
թիւնք կը կոչուին և նոցա մասին յիշատակութիւն անողը
Սորենացին է. վերջինիս յիշատակութիւնը պէտք չէ բնաւ
կասկածանքով ընդունինք, քանի որ նոյն երևոյթը ուրիշ ազ-
գերու մէջ ևս կայ: Սոսերով Բարդաճան ասորու մասին
(+ 222)՝ Սորենացին կաւելացնէ (Բ. կզ), թէ սա Անի ամրոցն
եկաւ, և կարգալով հին մեհենական պատմութիւնները, որոնք
մեր առաջին հին թագաւորներու գործերը կամփոփէին, ասո-
րերէն թարգմանեց: Նոյն Սորենացին կը յիշատակէ (Բ. խը)
նաև Անի ամրոցի քրմերէն Ռզիւպ անունով մէկին, որ Տըր-
գաս-Արտաշէսի գործերը ստուգապէս գրել է:

3. Տիգրան Մեծի օրով (94—56) հելլենականութիւնը
մուտք կը գանէ Հայաստանի մէջ, որ կարտայայտուի յոյն ժո-
ղովրդի և իւր պաշտամունքի տեղափոխութեամբ Հայաստան,
յոյն լեզուի ու արուեստի տարածմամբ հայ ազնուական դա-
սակարգի մէջ, որ իւր կենցաղով ու այլ նկարագրով արևելցի
մնալով հանդերձ՝ պարծանք կը համարէր հելլէնասէր կոչուել:
Ահա այսպիսի հելլէնասիրութեան հետևանք էր, որ յոյն դե-
րասաններ հայոց մայրաքաղաքի Արտաշատի մէջ ներկայացում-
ներ կուտային. նոցա շնորհիւ անշուշտ զարգացաւ և Տիգրանի
ժառանգ Արտաւազդի (56—30) տազանդը, որ ոչ միայն հը-
մուտ էր յոյն լեզուին, այլ և գրել է ողբերգութիւններ, պատ-
մութիւններ ու ճառեր, որ յոյն պատմիչ Պլուտարքոսը ժա-
մանակին կարգացել է. ախոս միայն որ մեզ համար անհետ
կորել են:

Արտաւազդի կեանքի ձախորդ հանգամանքները և յաջոր-
դող քաղաքական ծանր պայմանները բնականաբար կարող չէին

հելլէնականութիւնը հաստատուն դարձնել մեր երկրի մէջ. Պարթև-Արշակունի տոհմի ամբարձումը հայ թագաւորական ակթոսի վրայ Տրդատ—Արտաշէսի անձով խզումն եղաւ հելլէնականութեան և արևելեան կրթութիւնն ու նկարագիրը նոր ուժով տիրող դարձաւ:

Գ. ԳԼՈՒԽ

Ք Ր Ի Ս Տ Ո Ն Ե Ն Ր Ե Ա Ն Ի Ն Տ Ր

Նախամետրոպիական գրականութիւն

1. Դ գարու մէջ քրիստոնէութիւնը վերջնականապէս հաստատուեցաւ Հայաստանի մէջ Պարթև Գրիգորի ձեռքով, որ իւր կատարած գործի համար Լուսաւորիչ կոչումն ստացաւ: Բայց ազգային պատմութիւնը կուսուցանէ, որ մինչև այդ դարը քրիստոնէութիւնն արդէն բարոգուած էր մեր երկիրը ասորիներու կողմանէ, որոնց լուսաւորութեան գլխաւոր կեդրոնը Եդիսեան էր իւր նշանաւոր դպրոցով ու դիւանով: Ասորի քարոզիչներու և մերձաւոր յարաբերութեան շնորհիւ ասորական լեզուն մտաւ գտաւ մեր երկիրը և նոր ուսման տարածման գործին դարձաւ: Դ գարու մէջ երբ արևմտքէն քրիստոնէութիւնը նոր ուժով մեր երկիրը մտաւ, նորա հետ մտաւ և յոյն լեզուն, որ հետզհետէ զօրացաւ և ասորականին հետ միասեղ կուսուցուէր Դ գարու հայ դպրոցներու մէջ, որոնց հիմքը նախ Լուսաւորիչ դրաւ, իսկ Մեծն Ներսէսը աւելի զարգացուց: Այսպէս՝ հայ լեզուի փոխարէն՝ հայ եկեղեցւոյ մէջ տիրող հանդիսացան բոլորովին օտար լեզուներ՝ ասորւոցն ու յու-

նացը, որոնք իրենց ազդեցութիւնն իսկ ունեցան. այսօրուան հետազօտութիւնները ցոյց կուտան այդ ազդեցութեան հետքերը հայ լեզուի մէջ:

2. Քրիստոնէութիւնն իբրև օրէնագիրք բարոյականութեան ու քաղաքական կեանքի՝ նոր հայեացքներ բերեց հայ ժողովրդին ընտանեկան և ընկերական յարաբերութեան վրայ, նոր հայեացքներ բարոյական կատարելութեան ու աշխարհի արժէքի վրայ և Լուսաւորչի յաջորդներու բոլոր ջանքն եղաւ քրիստոնէական աշխարհահայեցողութիւնն արմատացնել հայ ժողովրդի մէջ. այս կողմանէ մանաւանդ շատ աշխատեցաւ Մեծն Ներսէսը ա. կուուելով հին հայ հեթանոսական սովորութիւններու, երգերու, կեանքի պէս պէս զգացական, դիւանական արտայայտումներու գէմ, և բ. հիմնելով բազմաթիւ վանքեր ու կուսանոցներ, որոնք պէտք է մարմնացնէին կեանքի մէջ ճշգրտական հայեացքներ: Անշուշտ գործի յաջողութեան համար զրուեցան նաև ասորի կամ յոյն լեզուով գրքեր՝ այսպէս աներկբայօրէն 354 թուի Աշաիշաաի ժողովի ընդարձակ կանոնները, զուցէ նաև յունարէն լեզուով ս. Լուսաւորչի վարքը, որ պահուած է այժմ Ագաթանգեղոսի մէջ:

3. Բայց որքան և մեծ լինէին հայ կեանքը յեղափոխելու համար գործադրուած ջանքերը, այնու ամենայնիւ կեանքը իւր ընթացքով կերթար. և Փաւստոսը սրտի ցաւով կը շեշտէ, որ հայերը կրկին մնացին իրենց նախկին խուժադուժ զաղափարներով, բարբարոս վարք ու բարքով, սիրող իրենց նախկին առասպելներու և վիպասանական երգերու, կապուած իրենց հին թողմանական կարգերուն և այլ սովորութիւններու հետ:

Եւ այս շատ բնական էր, քանի որ հայ ժողովուրդը կարող չէր միանգամէն իւր զգացումները թլփատել, քանի որ սաստով կամ աղքատութենէ ստիպուած ընդունել էր նա բրիստոնէութիւն և ոչ թէ գիտակցութեամբ ըմբռնելով նոր զաղափարներու մեծ նշանակութիւնը, քարոզիչներու մեծ մասը օտար, և քարոզութեան լեզուն՝ ասորերէնն ու յունարէնը

նորան անհասկանալի: Ազգային լեզուի ու ազգային գրականութեան աւագ կարևորութիւնն ըմբռնեցին միմիայն Ե դարու հայ գործիչները, որոնց շնորհիւ և հայ կեանքը կերպարանափոխուեցաւ:

Նախնարար ասորերէն կամ յունարէն գրուած էին նաև ս. Լուսաորչի և Հռիփսիմեան վկայարանութիւնները, Լաբուրնայի—Վարդապետութիւն Աղէի առաքելոյ գրուածքը՝ հայ թարգմանութեան նախագահափարը. վկայարանութիւն թաղէոսի առաքելոյ և Սանդխտոյ կուսին և ուրիշ գործեր: Կրօնական և այլ գրուածներ ընտանարար աւելի յօրինուեցան Հայաստանի յունաց բաժնի մէջ, որ աւելի վաղ հնութարկուած էր յունական յուսաւորութեան:

Ե Դ Ա Ր

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՍԿՁԲՆԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ա ԳԼՈՒԽ

X Տ ա ու ե ռ ու Գ ի ռ Տ թ

1. Գ Գարու երկրորդ մասին մէջ հայոց քաղաքական կեանքը աւելի ու աւելի վատթարացաւ. այդ վատթարման պատճառ եթէ մի կողմանէ հայ տէրութեան նախարարական կազմութիւնն էր, միւս կողմանէ՝ և այն աւելի զօրեղ շափով երկու դրացի զօրեղ տէրութիւններու՝ յունաց ու պարսից, թշնամական յարաբերութիւնը: Եւ հայոց քաղաքական իշխանութիւնը ստիպուած էր թէ հայ նախարարներու ըմբոստացումը զսպելու և թէ իւր գոյութեան պահպանութեան համար դրացի ազգերու դէմ մաքառելու: Այս խոշոր դժուարութիւններու առաջ նա վերջապէս ուժասպառ եղաւ. 384 թուին նախ երկու մասի բաժնուեցաւ և ապա, թէև միացած՝ գայթ ի գայթ իւր գոյութիւնը շարունակեց, մինչև որ 428 թուին իւր վերջնական անկման հասաւ:

Հայ ազգի գոյութեան պատանէշներէն մէկուն՝ թագաւորական իշխանութեան երերուն վիճակը, հայ ժողովրդի կրօնական ու մտաւորական անկերպարան դրութիւնը, նոսր նախարարներու օտարասէր ձգտումները և դրացի ազգերու ջանքերը իւր երկրին տիրելու՝ հայ ժողովրդի լուսամիտ զաւակներուն խոր-

հել տուին իրենց վիճակի վրայ և ստիպեցին արագ փրկութեան մասին հագալու: Հայ ազգի փրկութեան ու նրա ներքսապէս զօրացման ծանր գործը կատարեցին երկու խոշոր մարդիկ՝ Սահակ Պարթև կաթողիկոսը և Տարօնեցի Մաշտոց վարդապետը: Սոքա անգիր հայ ժողովրդին գիր պարզեցին և սկիզբը դրին իրապէս ազգային գրականութեան, որ հայի գոյութեան գլխաւոր պատնէշներէն մին դարձաւ, որով ազգային արհամարհուած լեզուն միութեան զօրեղ օղակ դարձաւ, որով քրիստոնէական եկեղեցին ազգայնացաւ. ազգը ճանաչեց իւր անցեալը և ձգտեց որոշ ասպագայի:

2. Նախընթաց գլխու մէջ տեսանք, թէ ինչպիսի մտայլ գոյներով կը ներկայացնէ մեզ Փաւստոսը Դ դարու հայ ժողովրդի ու նորա ազնուական դասի կրօնական ու ընտանեկան վիճակը. նա միանգամայն կը շեշտէ այդ տեսակ կացութեան պատճառը, այն է՝ որ բշերը միայն գիտէին հելլէն կամ ասորի լեզու ու գրակարգացութիւն. իսկ այդ երկու լեզուներն այն ժամանակները կիշխէին հայ եկեղեցւոյ ու գրականութեան մէջ: Ճշմարիտ է՝ հայերն իրենց հեթանոսութեան ժամանակ թէև ունեցել են սեպհական կամ փոխառեալ զենդական տառերով գրականութիւն. բայց այն օրուանէն երբ օտարազգի քարոզիչները ոտք կոխեցին հայ երկիրը, նոքա բերին իրենց հետ և իրենց գիրն ու գրականութիւնն՝ արդէն իսկ սրբացած և մերժեցին հայ ժողովրդի ունեցածը իբրև հեթանոսութիւնը յիշեցնող, ինչպէս և ամէն ինչ հեթանոսական: Այս անբնական վիճակը կարող չէր լաւ արդիւնքներ առաջ բերել, ինչպէս որ իրապէս չբերեց և Ս դարու մեր գործիչները հետամուտ եղան ազգի վիճակը դարմանելու և միանգամայն ազատելու տառապանքներէն այն հայ մանուկներուն, որոնք «բազում թոշակօք, հեռազրնաց ճանապարհօք և բազմաժամանակեայ գեգերմամբ մաշէին զաւուրսն իւրեանց ի դպրոցս ասորի գիտութեան» (Փարպ.), երևի գոհ չմնալով հայ վանքերու մօտ եղած յոյն ու ասորի դպրոցներէն:

3. Զարմանալի զուգադիպութեամբ Ս դարի սկզբին հայ ազգի կրօնական ու մտաւորական վիճակին դարմանիչ՝ Սահակ

Պարթև ու Մեսրովք-Մաշտոց վարդապետի հետ, օտարագրի մը
ևս հրապարակ կելնէ՝ ասորի Գանիէլ եպիսկոպոս մը, որու մա-
սին մեր պատմիչները կը յիշատակեն Մաշտոց վարդապետի
դարագլուխ կազմող գիւտի պատմութիւնն անելու ժամանակ:

Ասորի և յոյն լեզուներուն քաջահմուտ Մեսրովքը, հայոց
Սոսրով արքայի ատենադպիրը՝ խորամուխ կը լինի ս. Գրքի ըն-
թերցման և նորա գաղափարներու ազդեցութեան տակ կը թո-
ղու արքունի ծառայութիւնը և իւր անձը կը նուիրէ միայնա-
կեցութեան ու ճգնութեան: Այս վիճակի մէջ նա իւր շուրջը ա-
շակերաններ կը խմբէ և կերթայ քարոզելու Գողթն գաւառի ան-
կարգ ու անդարման կողմերը:

Քարոզութեան գծուարութենէն ազգուած՝ Մեսրովքը հայ
տառեր յօրինելու գաղափարը կունենայ և կը փութայ Սահակ
Պարթև կաթողիկոսի մօտ, որուն պատրաստ կը գտնէ այդպի-
սի գործ մը կատարելու: Գործի իրականացման ու յաջողու-
թեան համար 395 թուերուն ազգային ժողով մը կը գումարուի,
ուր կը հրաւիրուի նաև Վռամշապուհ թագաւորը: Սա լսելով
ժողովի գումարման նպատակը, այդ առթիւ կը յայտնէ, թէ
լսել է որ Միջագետքի Գանիէլ ասորի եպիսկոպոսի մօտ հայոց
տառեր կան: Ժողովը այս ուրախառիթ լուրն առնելով՝ անմի-
ջապէս թագաւորէն կը խնդրէ մարդ ուղարկելու Գանիէլի մօտ,
և նա կուղարկէ Վահրիճ անունով իշխան մը Հաբէլ քահանայի
մօտ, որ Գանիէլին ազգական էր: Հաբէլի միջոցով ստանալով
Գանիէլէն հայ տառերը՝ Վահրիճ իշխանը Հայաստան կը դառնայ:
Անմիջապէս դպրոցներ կը բացուին այս յանկարծագիւտ տա-
ռերն ուսուցանելու և երկամեայ փորձը ցոյց կուտայ, որ այդ
տառերով անհնար էր հայ լեզուի բոլոր հնչիւններն արտայայ-
տելու: Եւ շատ բնական էր: Ասորի Գանիէլ եպիսկոպոսը, որ
թերևս Ամիղին շրջակայ հայերուն քարոզելու համար հայ տա-
ռեր էր յօրինած՝ կարող չէր լիակատար գործ ստեղծած լինել՝
անհմուտ լինելով իբրև ասորի հայ լեզուի բոլոր հնչիւններուն՝
նոր գործն եղած կերևնայ ասորական կամ մի այլ արամէա-
կան այբուբեն մը նոր յաւելումներով հայ լեզուին յարմարել:

Գործին անկատարութիւնը, աւելի բան գտնելու ցանկու-

թիւնը, այլ և իւր աշակերտներուն, որոնք ճգնութեան օրէն իրեն հետ էին, ասորի ու յոյն լեզուի մէջ հմտացնելու փափազը կը բռնադատեն Մաշտոց վարդապետին անձամբ երթալ նախ Ամիգ և ապա Եղեսիա: Այստեղ ահա նա երկար ժամանակ կը դեզերի միշտ միևնոյն գաղափարով—հայ տառեր յօրինելու մտքով—գրադուած և իբրև ջերմ կրօնատէր անձն Աստուծոյ օգնութեան կապաւինի: Եւ այստեղ Եղեսիայի մէջ վերջապէս 404 թուին նա կրասեղծէ նոր ու սքանչելի ծնունդ—հայ լեզուի տառերը՝ թուով 36 հատ՝ գծագրելով ընդհանրապէս յոյն տառերու կաղապարով: Իւր գծագրած տառերուն աւելի գեղեցկութիւն ու կատարելութիւն տալու համար Մաշտոց վարդապետը Սամուսատ կը դիմէ, ուր իր աշակերտներէն ոմանք կը գտնուէին և այստեղ հայ տառերուն Հռոփանոս գրչի ձեռքով իւր վերջնական կերպարանքը կուտայ՝ ընդունելով միանգամայն յունական այբուբենի կարգը և ձայնաւոր տառերը գրելու սովորութիւնը ընթերցման անսայթաբութեան համար:

Այսպէս ահա կատարուեցաւ հայ տառերու գիւտը, որով սկիզբն առաւ հայ գրականութիւնը, և հայ գրականութեան առաջին երեսայրերն եղաւ Սողոմոնի Առակաց գիրքը—Ճանաչել գիմաստութիւն և գիտատ, իմանալ գրանս հանձարոյ:

4. Մեսրոբեան տառերը գարեբու ընթացքի մէջ զանազան կերպարանափոխութիւններու ենթարկուեցան: Բուն Մեսրոփրեան կամ Երկաթագիր կոչուած տառերը գործածութեան մէջ էին Ե – Ը գար: Այս գարու մէջ կամ գուցէ աւելի վաղ նոքա փոքրացան, ուղղաձիգ ու լայն գարձան և ձևացան միջին երկաթագիր կոչուածները, որոնց մի տեսակն է նաև փոքր երկաթագիրը և գործածութեան մէջ իշխող եղան մինչև ԺԳ գար: Այնուհետև հետզհետէ ընդհանրացաւ բոլորգիր կոչուածը, այժմեան մեր տպագրութեան տառերը, որոնք անշուշտ շատ վաղ ժամանակներէն առօրեայ գործածութեան համար երկաթագրերէն սղուելոյ կազմուել էին, մինչդեռ երկաթագիրերը կը գործածուէին խոշոր գրքերու և եկեղեցական մատեաններու համար: Այս տառաձևերէն զատ կան նաև նոսր ու շղագիր կոչուածները, առաջինը սովորաբար ընդհանրացած ԺԳ—ԺԸ գա-

րերու մէջ, իսկ միւսը ժԸ դարէն մեր ժամանակները: Մեւ-
րովքեան տառերու այս ձևափոխութեան ու գործածութեան
ժամանակները հարկաւ մերձաւորապէս են և կարող են շատ
փոփոխութեան ենթարկուել:

Գրութեան նիւթն ալ փոփոխուել է: Նախնաբար հայ գրը-
քերը գրուել են մագաղաթի վրայ, որ առաջին անգամ շինուել
է 280 թուին Քրիստոսէ առաջ: Մագաղաթի գործածութիւնը
մեր մէջ տեւել է Ե—ԺԲ դար: Այս ժամանակ և կամ փոքր ինչ ա-
ւելի կանուխ կընդհանրանայ բամբակեայ թղթի գործածութիւնը,
որով և մագաղաթը կը խափանուի:

Հայ ձեռագրերու ամենամեծ ժողովածուն այժմ կը գրա-
նուի ս. Էջմիածնի և Վենետիկի ս. Ղազարի մէջ: Ապա բազ-
մաթիւ են ձեռագրեր նաև Երուսաղէմի ս. Յակովբեանց վան-
քի մէջ, Վեննայի Մխիթարեանց մօտ և ուրիշ շատ տեղեր:
Բայց դժբախտաբար մենք Ե, Զ և յաջորդ դարերէն ձեռա-
գրեր չունինք ուրիշ ազգերու նման, մեր ունեցած ամենահին
ձեռագիրը այսօր Լազարեանց Ճեմարանի Աւետարանն է գը-
րուած Հայոց ՅԼԶ թուականին = Փրկ. 887 թուին «Ի հայրա-
պետութեան Գեորգայ Հայոց Կաթողիկոսի և յիշխանութեանն
Աշոտի իշխանաց իշխանի»: Այս Աւետարանը, ինչպէս նաև հա-
ւանորէն հին ձեռագրերու մնացորդները՝ անգարդ է. բայց ժԲ
դարէն սկսած մենք ունինք բազմաթիւ ձեռագրեր, որոնք զար-
մանալի գրչութիւն ունին և հիանալի նկարներ: Գրչութեան
ու նկարչութեան (ծաղկողք, ոսկողք) արուեստը մանաւանդ
զարգացաւ Կիլիկիայի մէջ գրասէր հայ թագաւորներու և կա-
թողիկոսներու հովանաւորութեան տակ:

Բ Գ Լ Ո Ւ Խ

Հին հայ գրականութեան և առանձնապէս

և դարի ընդհանուր բնաւորութիւնը

1. Այն հանգամանքներն ու պէտքերը, որոնք ծնունդ առին մեր գրականութեան, միանգամայն և որոշեցին նորա ուղղութիւնը: Այդ ուղղութիւնը, որ դարեր շարունակ պահպանուեցաւ, կրօնական էր՝ մանաւանդ գրականութեան սկզբնական ժամանակները: Մեր մեծ գործիչներու և նոցա աշակերտներու, որոնք մէկ անունով թարգմանիչ կը կոչուին, միակ նըպատակն էր քրիստոնէութիւնն արմատացնել հայ ժողովրդի մէջ, նորան կրօնապէս ու բարոյապէս վերածնել: Գիրն ու գրականութիւնն այս նպատակին գործի դարձան. նա կեդրոնացաւ վանքերու մէջ, եկեղեցականների ձեռքը և ապագայի դէպքերն աւելի ևս նպատակեցին կրօնական ուղղութեան զարգացման: Ճշմարիտ է՝ վերջերը մեր գրականութեան մէջ պատմական գործերէ գաա հրապարակ եկան նաև գիտական գործեր, բայց ամէնքն ալ դարձեալ կրօնական ոգով օծուած:

2. Ինչպէս ամէն նոր սկսող լգրականութիւն, այսպէս ալ հայ գրականութիւնը սկզբնապէս թարգմանական ու հետևողական էր, և որովհետև այն գրականութիւնները, որոնց նա հետևացաւ, բացառապէս կրօնական էին, բնականաբար ինքն ալ կրօնական պիտի լինէր, մանաւանդ որ հայի կեանքն ալ այդ կը պահանջէր: Հայ գրականութիւնը նախապէս ասորականին ենթարկուեցաւ, որ Դ դարու և Ե-ի առաջին կէսի մէջ գուտ եկեղեցական էր, յունականէն անկախ զարգացած և տարբեր ուղղութեամբ. նա գուտ բարոյախօսական էր և պարզ մեկնական՝ առանց ջատագովական ուղղութեան, առանց աշխատելու հին յոյն իմաստասէրներու կարծիքները հերքելու կամ հաշտեցնելու ս. Գրքի տեսութեան հետ, որ յոյն եկեղեցու

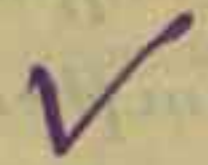

հայրերուն է յատուկ, որովհետև չկար մի նախընթաց գրական-
նութիւն որուն հետ մաքառէր: Այսպէս էին Չգոն Ափրաատի,
Եփրեմի (+373) և ուրիշներու գործերը:

Ե դարու առաջին քառորդէն սկսած՝ հայ գրականութիւնն
արդէն յունականին կենթարկուի, որ արդիւնք էր բրիտանէու-
թեան ու հեթանոսութեան մաքառման: Գործի յաջողութեան հա-
մար յոյն եկեղեցւոյ հայրերն կարևոր համարեցին հին յունա-
կան փիլիսոփայութեան ծանօթանալ և նորա զէնքերով մաքա-
ռել հակառակորդներու հետ: Այսպիսի ուղղութեամբ նշանաւոր
դարձան Աթանաս, Բարսեղ Կեսարացի, Գրիգոր Աստուածաբան,
Սերերիանոս, Կիւրեղ Աղեքսանդրացի, Կիւրեղ Երուսաղէմացի,
Յովհանն Ռսկերերան և ուրիշները:

Եկեղեցւոյ այս հայրերը արդէն մշակել էին այն գաղա-
փարները, որոնցմով պէտք էր կռուել հեթանոսութեան և
առօրեայ կեանքի պէսպէս արտայայտումներու դէմ: Թարգմա-
նութեան միջոցով այս գաղափարներն ու զէնքերը պատուաստուե-
ցան նաև հայ գրականութեան: Այդ դրուածները մեր լուսա-
ւորութեան ու դարգացման հիմնաքարեր դարձան. ադանցմով
հարստացաւ ու մարդուեցաւ հայ հոգևոր դասի միտքը և հայ
ազգային գրականութիւնը ստեղծուեցաւ:

Գ. Գ. Լ. Ռ. Դ. Խ

Թարգմանիչներ ու թարգմանութիւններ

1. Սահակ Պարթև, Մեսրոպ-Մաշտոց և իրենց աշակերտ-
ները մէկ անունով թարգմանիչներ կը կոչուին, բայց մասնա-
ւորապէս նոցա աշակերտները այդպէս կը կոչուին և ոչ
միայն անոնք, որ տառերու զիւտէն հտքը աշակերտեցան, այլ

և անոնք, որ տառերու գիւտէն առաջ արդէն աշակերտած էին: Թարգմանիչ բառը նախնաբար իբրև ընթերցող ու մեկնիչ կը հասկացուէր, իսկ տառերու գիւտէն ետքը՝ ճիշդ այսօրուան իմաստով:

Թարգմանիչներու թիւը բաւական մեծ կը լինի, եթէ անխըտիր բոլոր մեր յետին ժամանակի մատենագիրներու յիշածներն ևս առնուենք. բայց առնելով միմիայն Կորիւնի ու սորան մերձաժամանակ Փարպեցու յիշատակածները՝ հետևեալ ցուցակը կը ստանանք 1. Եզնիկ Կողբացի. 2. Յովսէփ Վայսց ձորեցի. 3. Յովհան Եկեղեցացի. 4. Յովհան Պաղնացի. 5. Տիրայր Խորձենացի. 6. Մուշէ Տարօնացի. 7. Ենովք. 8 Դանան. 9. Յովնաթան. 10. Թագիկ. 11. Յովհան Խոստովանող. 12. Ղևոնդ Վանանդացի. 13. Կորիւն. 14. Արձան:

Սորա են որ աշակերտած էին Մեծորովբին ու Սահակ Պարթևին տառերու գիւտէն առաջ և ապա գիւտէն ետքը նոցա գործակից ու օգնական եղան. չուստի իրաւամբ կը կոչուին Երէց կամ առաջին աշակերտներ: Տառերու գիւտէն ետքը հայ դպրոցներու մէջ ուսած են. 1. Աբրահամ Զենակեցի. 2. Խորէն Որկովեցի. 3. Խոսրովիկ. 4. Գիւտ. 5 Յովհան Մանգակունի և այլք:

Անշուշտ առաջին աշակերտներէն շատերը լոկ գործակից էին Մաշտոցին իւր աւետարանական գործունէութեան մէջ, և ոմանք միայն զբաղուեցան նաև զբաւորական գործերով, և յատկապէս ասոնք (Եզնիկ, Յովսէփ, Յովհան, Կորիւն, Ղևոնդ) տարուեցան Ասորիք կամ ուղարկուեցան Սամուսատ ու Բիւզանդիոն՝ իրենց ունեցած ասորական կամ հելլէն լեզուի գիտութիւնը ճոխացնելու համար:

2. Դ և Ե դարերը ասորական զբաղանութեան ամենափայլուն ժամանակներն են. իբրև մատենագիրներ նշանաւոր հանդիսացան Զգօն Ափրատ, Եփրեմ (+ 373), Զենուր, Իսահակ մեծ (+ 460 թուերուն), Ռաբուլաս (+ 7 օգոս. 435 թ.) և ուրիշները: Ասորիքի մտաւորական կեդրոններն էին՝ Ամիգ, Անտիոք, Եդեսիա, Մծրին. նշանաւոր էր մանաւանդ Եդեսիոյ կամ Պարսից դպրոցը, որ Զենոն կայսեր հրամանով 489 թուին

փակուեցաւ: Այս դպրոցը ուսումնաւիայր էր բոլոր մերձակայ ազգերու համար և հայ պատանիները տառերու գիւտէն իսկ առաջ այստեղ կուգային իրենց ուսումը շարունակելու: Այստեղ եկաւ և Մեսրոպը վարդապետը իւր աշակերտներուն հետ տառերու գիւտին առթիւ: Այստեղ յետոյ ուղարկուեցան (424 թուերուն) Յովսէփ Պաղնացի և Նզնիկ Կողբացի աշակերտները, որ ասորական եկեղեցւոյ ս. հարց գրուածները հայերէն թարգմանեն:

Ե գարու հայոց համար լուսաւորութեան միւս ուսումնաւիայրը Բիւզանդիոնն էր, ուր 425 թուին փոքր Թէոդոս կայսրը նշանաւոր դպրոց էր հաստատած: Յունաց եկեղեցական գրականութիւնը հարուստ էր և հայ եկեղեցականներու համար յոյն լեզուի գիտութիւնն անհրաժեշտ էր թէ՛ մտաւորապէս զարգանալու և թէ՛ թարգմանութիւններ անելու համար: Եղիսիայէն Բիւզանդիոն անցան 429—30 թուերուն Նզնիկն ու Յովսէփը յունարէնին հմտանալու և թարգմանութիւններ անելու համար. նոյն տեղը գնացին նաև փոքր ինչ յետոյ Ղևոնդ Վահանդեցի և Կորիւն աշակերտները, թերևս նաև Արձանը:

Մեր յետնագարեան հեղինակները կը յիշեն, որ մեր Ե գարու թարգմանիչները Աթէնք ևս կերթային. բայց այդ կարծիքը թիւրիմացութեան արգասիք է: Ճշմարիտ է՝ Գրիգոր Աստուածարանը (†389) Բարսեղ Կեսարացւոյ (†379) մասին խօսած ճառին մէջ կը յիշէ, թէ Աթէնքի մէջ հայ պատանիներ կային և բաղմաթիւ և Բարսեղի ուսուցիչ հոչակաւոր Պրոչիբիսիոսն ալ հայազգի էր. բայց անշուշտ այս հայերը ամենքն ալ Փոքր Հայքէն էին, որոնց հելլենացումը շատ վաղ էր սկսած:

3. Անցնինք այժմ խօսելու Ե գարու մէջ կատարուած թարգմանութիւններու մասին, որոնց թիւը մերձաւորապէս է: Ճշդել թէ ո՞վ ինչ գրուածք է թարգմանած՝ անկարելի է. միմիայն ենթադրաբար կարելի է այս կամ այն գործի թարգմանութիւնը այս կամ այն հեղինակին վերագրել: Ե գարու բոլոր թարգմանութիւններն ալ ըստ բովանդակութեան կրօնական են. եթէ տեսակներու բաժնելու լինինք, կունենանք, 1. Մեկնաբանական, 2. Զատագովական, 3. Վկայաբանական.

4. Բարոյախօսական և 5. Պատմական գրուածքներ: Այս բոլոր գործերն ալ ընտիր լեզուով հայացած են:

Ա. Ազգային գրականութեան հիմնաքար և առաջին կոթող հանդիսացաւ ս. Գրքի հոյակապ ամբողջական թարգմանութիւնը, որ գլուխ եկաւ Ն դարու առաջին կիսուն Սահակ Պարթևի ու Մաշտոց վարդապետի ձեռքով և նոցա աշակերտներու գործակցութեամբ: Կորիւնը մասնաւորապէս կը յիշատակէ, որ տառերու գիւտէն անմիջապէս ետքը Մեսրոփը թարգմանութեան ձեռք դարկաւ իւր Յովհան Եկեղեցացի և Յովսէփ Պաղնացի աշակերտներուն հետ՝ խորհրդաբար սկսելով Սողոմոնի Առակաց գրքէն: Հայ Աստուածաշունչը յունարէնէ թարգմանուեցաւ, և ապա երբ Բիւզանդիոնէն մեր թարգմանիչները 434 թուին վերագարձան ու բերին ս. Գրքի յունական ընտիր օրինակ, նախկին թարգմանութիւնը Սահակ Պարթևը Եզնիկին հետ որբագրեց ու ճշգրեց: Աստուածաշնչի թարգմանութեամբ կազմուեցաւ հայ գրական լեզու, ազգային գորեղ միութեան շարկապ, որ յայտնի է սովորաբար Գրաբար անունով և որը երկար դարեր ամբողջ դարձաւ:

Ա. Գիրքը իւր բովանդակութեամբ բազմազան է. նա կը պարունակէ Պատմական, Իրաւաբանական (Բ օրէնք), Կրօնական-բանաստեղծական (Սաղմոսք, Յովբ), Կրօնական-բարոյախօսական (Առակք, Ժողովողք և այլն) և Հրապարակախօսական (Մարգարէութիւնք) մասեր և հայ թարգմանութիւնը դարմանալի գեղեցկութեամբ կը ներկայացնէ մեզ բնագիրը, թէև տեղ տեղ իմաստի կողմանէ ճշգրութիւն ալ չունենայ:

Ա. Գրքի մասերէն մասնաւորապէս մեծ ազդեցութիւն ունեցած են Սաղմոսի և Առակաց գրքի հայեացքները հայի մտածողութեան վրայ: Սաղմոսները հին ժամանակներէն բերնուց կուսուցուէին, մանաւանդ որ ժամապաշտութեան մէջ ևս յաճախ կը գործածուէին: Նոքա իրենց բանաստեղծական գեղեցիկ պատկերներով, փոխակերպութիւններով, բացականչութիւններով ու դիմառնութիւններով խորապէս սէտք է ազդէին ջերմ հաւատացողի հոգւոյ վրայ: Ամբողջ սաղմոսի հիմնական գաղափարն է Աստուծոյ մեծվայելչութիւնն և արեգերքի ու մարդու

ոչնչութիւնը, կեանքը լի է դառնութիւններով ու հալածանքներով, մեղքերու հոսանքը հոգիներ կը խեղդէ, բայց փրկիչ ու ապաւէն միմիայն Աստուած է: Մեր ազգային հոգևոր բանաստեղծութիւնը մեծապէս ազդուած է սաղմոսներէն:

Բ. Մեկնութիւններ ու Ջատագովութիւններ:—Կորիւնը կը յիշատակէ, որ Սահակ Պարթևն ու Մաշտոց վարդապետը իրենց աշակերտներէն ունաց ուղարկեցին Եգեսիա և Բիւզանդիոն եկեղեցւոյ ս. հարց գործերն թարգմանելու: Հայ ազգին պարգևելով ս. Գիրքը մայրենի լեզուով՝ նոքա բնակահանաբար նորա ձեռքը պէտք է տային նաև ս. Գիրքը ճշգիւ հասկնալու առաջնորդներ, և այս նպատակին համար ահա թարգմանուեցան մեկնաբանական ու շատագովական գրուածներ: Այսպէս ահա նախնաբար ասորերէնէ և ապա յունարէնէ թարգմանուեցան Ա. Եփրեմ Ստրեոյ գործերը. 1. Մեկնութիւնք Հին կտակարանի, 2. Համաբարբառ Աւետարանաց, 3. Թարգմանութիւն Աւետարանի, 4. Մեկնութիւն ԺԳ թղթոց Պաւղոսի և 5. Մեկնական ճառեր: Բ. Բարսեղ Կեսարացու՝ ճառք վասն վեցօրեայ արարչութեան: Գ. Յովհան Ռսկերբերանի՝ 1. Մեկնութիւն Մատթէի աւետարանին և Յովհաննու, 2. Մեկնութիւն թղթոց Պաւղոսի, 3. Մեկնութիւն Եսայեայ: Դ. Սերբիանոսի՝ ճառք: Ե. Կիւրեղ Աղեքսանդրացւոյ՝ Մեկնութիւնք ս. Գրոց: Զ. Կիւրեղ Երուսաղէմացւոյ՝ Կոչումն ընծայութեան՝ է. Արիստիտէսի՝ Ջատագովութիւն: Ը. Այիթալահ Եգեսիոյ Եպիսկոպոսի (+328) դաւանական ճառը, և ուրիշ սոցա նման գործեր:

Այս թարգմանական գրուածքներէն հայ մտաւորականներու վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցան Եփրեմի ու Ռսկերբերանի գործերը և նամանաւանդ Բարսեղ Կեսարացւոյ Վեցօրեայքը, որուն մէջ ամփոփուած էին հին յոյն ֆիզիկոսներու կարծիքներն իրենց հերքամամբ և բազմաթիւ ծանօթութիւններ բոյսերու և կենդանիներու մասին: Այդ գրուածքէն կը քաղեն մեր մատենագիրներն իրենց բնագիտական տեղեկութիւնները: Իսկ մեկնական գործերու մէջ նոքա շատ կամ սակաւ ընդար-

ճակութեամբ կը հետևին Եփրեմի ու Ոսկերերանի մեկնութիւններուն:

Բարսեղ Կեսարացին ջերմ պաշտպան էր նաև միայնակեցութեան. նա վանականութիւնը կեանքի իղէալ կը համարէր և անոր հաստատման մեծապէս նպաստեց. այս կողմանէ ևս նա մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ հայոց վրայ՝ մանաւանդ Գ դարումէջ: Յովհան Ոսկերերանն ևս միևնոյն իղէալը կը դրուատէ իւր ճառերուն մէջ. գեղեցիկ պերճախօսութեամբ կը պատկերացնէ միայնակեցական կեանքի վսեմութիւնը, բայց միանգամայն աշխարհի կեանքին հակառակ չէ, միայն թէ այդ կեանքը համաձայն լինի աստուածային օրէնքներուն (Ի խոյզ արկեալ խնդրեսջիր և այլն):

Գ. Բարոյախօսական—վարդապետական գրուածներ:—Ս. Գրքի մեկնութեան հետ սերտիւ կապուած է նաև նորա քարոզած բարոյական սկզբունքները պարզաբանելու ձգտումը, որ հաւատացեալները հետամուտ լինին բարոյական կատարելութեան: Այս տեսակէտով ահա ասորերէնէն ու յունարէնէն թարգմանուեցան՝ ա. Եփրեմի ճառերը. 1. Յապաշխարութիւն նինուէացւոց. 2. Յորդորումն պահոց. 3. Վասն քնոյ և արթնութեան. 4. Վասն հսկողաց. 5. Ի յարութիւնն Փրկչին մերոյ. 6. Ի յիշատակի Մակաբայեցւոց և 7. Վասն յանդիմանութեան: ք. Ափրատա Չգօն պարսկի ճառերը թուով 23 հատ (վասրն հաւատոց, վասն սիրոյ, վասն պահոց, վասն աղօթից և այլն):

գ. Բարսեղ Կեսարացւոյ—ի Հրաւիրեալս ի մկրտութիւն:

դ. Յ. Ոսկերերանի եօթը ճառերը—1. Վասն պահոց և աղօթից. 2. Վասն ապաշխարութեան. 3. Ի խաչելութիւն Տեառն. 4. Ի տեսիլ Սերովբէից. 5. Ի. ս. Խաչն Քրիստոսի. 6. Վճիռ Քանանացի կնոջ. 7. Վասն Հերովդիադայ:

և. Գրիգոր Սքանչելագործի—ի Ծնունդ Քրիստոսի:

Այս բարոյախօսական—վարդապետական գրուածներէն՝ առաւել նշանակութիւն են ունեցած Չգօնի ճառերը, որոնք կը վերագրուէին երբեմն Մծբնի Յակոբ եպիսկոպոսին: Ափրատան ալ Բարսեղ Կեսարացւոյն նման կատարեալ կեանքի տիպար

միայնակեցութիւնը կը համարի՝ ներկայացնելով աշխարհը իբր ամէն տեսակ չարիքներու վայր:

Գ. Սրբախօսական — վկայաբանական գրուածներ: — Բաւական չէր քարոզել, թէ որն է առաքինի ու աստուածահաճոյ կեանքը, այլ և կենդանի օրինակներով պէտք էր ցոյց տալ, թէ ինչպէս մարդիկ առաքինութիւնները կեանքի մէջ մարմնացուցած են: Այս տեսակէտով Ե դարում թարգմանուեցան. 1. Վարք Պաւղոսի Անապատականի, 2. Պատմութիւն Պաւղայ միայնակեացի, 3. Պատմութիւն Մակարայ Եգիպտացւոյ, 4. Վարք Յովհաննու Գրացւոյ, 5. Վարք Անտոնի Անապատականի, 6. Վկայութիւն Իգնատիոսի, 7. Վկայութիւն Ապոդոնի, 8. Պատմութիւն Հարանց Եգիպտացւոց, 9. Պատմութիւն Վարուց սրբոյն Թեկղեայ, 10. Յիշատակ դատակնքոյ Գուրիասայ, 11. Վարք Յովհաննու Թեղբացւոյ, 12. Մարութայի՝ Պատմութիւն Արևելեան վկայից և Ճառ ի վկայսն Արևելից: Վերջին երկու գործերու մէջ ճարտարօրէն նկարագրուած են այն վկաներու կեանքը, որոնք նահատակուեցան Շապուհի հալածանքի ժամանակ, որ տևեց 340—379 թուականը: Այս ընտիր գործերու հոյակապ թարգմանութիւնը տուել է հայ գրականութեան Աբրահամ Չենակացին, որ Ղևոնդեանց նահատակութենէն ետքը (454 թ.) իւր ընկեր Խորէնի հետ Ասորեստան արտորուեցաւ, ուր նա ապրեցաւ մինչև 462 թիւը:

Ե. Պատմական: — Վերջապէս Ե դարու թարգմանութիւն են հեակեալ պատմական գործերը. 1. Լաբուբնա-Վարդապետութիւն Ադէի, 2. Եւսերիոսի Կեսարացւոյ (+ 340) Եկեղեցական պատմութիւն և 3. նորա՝ Քրոնիկոնը: Այս երեք գործերն ալ նուիրուած են Քրիստոնէութեան տարածման պատմութեան և մասամբ Հին Կտակարանի ուսումնասիրութեան:

Վ. Լաբուբնայի գործը, որ կը կոչուի Վարդապետութիւն Ադէի կամ թուղթ Աբգարու, կը ներկայացնէ մեզ քրիստոնէութեան քարոզութիւնը Ասորիքի ու Հայաստանի մէջ: Այդ գրուածքի պատմական մասը սակաւ է, աւելի շատ է նորա մէջ վարդապետականը: Չնայելով այն հաւաստիացման, որ Լաբուբնան իւր անձի մասին կուտայ, թէ եղած է Աբգարի դպիրը և

իրբե տկանատես գրել է Ադէի գործերը՝ այսօրուան քննադատութիւնը հասել է այն եզրակացութեան՝ թէ վարդապետութիւնը նախնարար յօրինուել է Գ դարուն կէսերը, և Փրկչի ու Աբգարի թղթակցութիւնը Աւետարաններու զանազան մասերէն կազմուած է: Այս նախնական լարութեան գործածել է Եւսեբիոսը իբրև աղբիւր Եկեղեցական պատմութեան, որ աւարտուել է 323 թուին: Գ դարուն լարութեայի գործը նոր կերպարանք կըստանայ նորանոր յաւելուածներով. այդ վիճակի մէջ ալ նա հրատարակուած է այժմ ասորերէն: Հայ լարութեան ասորական բնագրին համեմատութեամբ աւելի մասեր ևս ունի, որոնց մէջ կը պատմէ Թադէոսի գալը հայոց Սանատրուկ թագաւորի մօտ բարոզութեան համար: Այս յաւելումներն ալ դարձեալ կազմուած են եղել անշուշտ Ասորիքի մէջ և հայ թարգմանութիւնը Ե դարու մէջ մեզ կը ներկայացնէ ասորական խրաբարութեան մէկ նոր տեսակը:

2. Պատմական տեսակէտով աւելի նշանաւոր են Եւսեբիոսի գործերը, որոնք ապագայ հայ պատմադրութեան ուղղութեան վրայ ևս ազդեցութիւն ունեցան:

Նորա Եկեղեցական պատմութիւնը հրատարակուեցաւ 323 թուին և կազմուած է տասը գրքերէ: Այս աշխատութիւնը գրելու ժամանակ Եւսեբիոս օգտուած է բազմաթիւ աղբիւրներէ, որոնց և կը յիշատակէ յարմար առթիւ: Օգտուելով նախընթաց հեղինակներու գործերէն՝ Եւսեբիոս երբեք նոցա հաղորդած դէպքերը պատմական քննադատութեան չենթարկեր, այլ լի հաւատով ու վստահութեամբ կընդունի, մանաւանդ հոգևոր անձանց պատմածները՝ որպէս թէ Եկեղեցականութիւնը արդէն ինքնին ճշմարտութեան հաւաստիք է: Բայց պատմիչի մը համար այսպէս վարուիլը խոշոր թերութիւն է: Չունենալով քննադատական ողի՝ իւր աղբիւրներու վերաբերմամբ, նա միանգամայն պատմական դէպքերը միակողմանի ու անճիշտ կը ներկայացնէ. նա չի թափանցեր դէպքերու բուն, իրական պատճառներու մէջ, այլ նոյնները կը պատկերացնէ իբրև արդիւնք երկու հզօր զօրութիւններու մաքառման՝ Վերին նախախնամող տեսչութեան և նորա հակառակորդ, ճշմարտութեան թշնամի Սատանայի հակառակութեան. հետեւաբար մար-

դրս ինքնին պատմական գործերու ազդակը չէ, այլ լսի գործիք երկու ուժերու ձեռքը: Այս տեսակէան է պատճառը, որ Եւսեբիոս այս կամ այն վատ գործը կատարող մարդոց մէջ ոչ մի լուսաւոր կողմ չի տեսներ, որովհետեւ նոքա չարի արբանեակ են, հետեւաբար նոցա ամէն ինչը խաւար է, ինչպէս և նոցա հակառակորդը՝ միշտ լուսաւոր: Եւսեբիոսի պատմազրելու եղանակը, պատմական դէպքերը լուսարանելու ուղղութիւնը լիապէս անդրադարձաւ հայ պատմագրութեան վրայ, ինչպէս յետոյ կը տեսնենք:

Եւսեբիոսի Եկեղեցական պատմութեան թարգմանութիւնը ասորերէնէ կատարուած է, որ այժմեան յունականէն տարբեր խմբագրութեամբ եղած է, ուստի հայի և յոյնի մէջ բաւական տարբերութիւններ կան:

Աշխարհային պատմութեան տեսակէտով շատ նշանաւոր է Եւսեբիոսի միւս պատմական գործը, որ Քրոնիկոն կը կոչուի և որ նոյնպէս Ե դարու մէջ յունարէնէ թարգմանուած է: Այս աշխատութիւնը Եւսեբիոս յօրինել է Եկեղեցական պատմութենէն առաջ: Բաժնուած է երկու մասի. առաջինը ժամանակագրական կարգով ասիական հին ազգերու պատմութեան համառօտութիւնն է. իսկ երկրորդը ժամանակագրական աղիւսակ է՝ խառն պատմական ցուցումներով՝ Աբրահամ նահապետէն սկսած: Այս գործի յօրինման ժամանակ ևս Եւսեբիոս օգտուել է նախընթաց բազմաթիւ ժամանակագիրներու երկասիրութիւններէ, որոնցն մէջ մանաւանդ նշանաւոր էր Յուլիոս Ափրիկանոսը: Բայց այս գործի մէջ Եւսեբիոս աւելի պատմական քննադատութեամբ կը վերաբերի իւր աղբիւրներուն, քան թէ Եկեղեցական պատմութեան մէջ:

Այս գործն ալ մեր յաջորդ պատմագիրներու համար ուղեցոյց ու օրինակ դարձաւ. մեր պատմիչներու ծանօթութիւնը հին հեղինակներու հետ եղել է դարձեալ միմիայն Քրոնիկոնի միջոցով:

Ահա Ե դարու մէջ կատարուած հայ թարգմանութիւններու ամբողջ պատկերը: Պէտք է ասել, որ լեզուական տեսակէտով թէև նոքա քիչ շատ իրարմէ կը տարբերին, բայց յընդ-

հանուրն գրուած են միևնոյն ընտիր գրաքարով, որ սովորաբար ոսկեգարեան կը կոչուի: Եւ ոսկեգարեանի յաականիշները շատ անգամ մեզ առաջնորդ կը լինին գրուածքի մը ժամանակը որոշելու համար:

Այժմ անցնինք խօսելու ՚ն գարու հայ գրական ինքնուրոյն գործերու մասին:

Ե ԳԼՈՒԽ

Ա. Վ ա Ր Պ ա պ ե ս ա կ ա ն զ Ր Ո Ղ ա ծ ն ե Ր

1. Ս Ա Հ Ա Կ Պ Ա Ր Թ Ե Ի

Թարգմանական գրականութեան զուգընթաց ստեղծուեցաւ և ինքնուրոյն գրականութիւն, թէև այս ինքնուրոյն գրուածներն ալ լի են դարձեալ նմանութիւններով ու փոխառութիւններով: Ինքնուրոյն գրականութեան առաջին հեղինակներ դարձեալ կը հանդիսանան Սահակ Պարթև և Մեսրոպը-Մաշտոց:

Կեանքը:—Մեծն Ներսէսի որդին էր՝ ծնուած մօտաւորապէս 340—345 թուերուն: Հայաստանի մէջ իւր ուսումն առնելէ վերջը՝ Սահակ Պարթևը Բիւզանդիոն գնաց, ուր ժամանակի գիտութիւնը ստացաւ և շատ քաջ հմտացաւ հելլէն լեզուին: Վերադառնալով հայրենիք՝ նա ամուսնացաւ, իսկ կնոջ մահուանէն ետքը խստակրօն վանական դարձաւ և իւր շղերջը խմբեց վաթսուն աշակերտներ, որոնց հետ առանց դադարման աստուածային պաշտամունք կը կատարէր և միանգամայն քարոզութեամբ կը դրադուէր: Ահա այս վիճակէն 387 թուին նա կոչուեցաւ Հայոց Հայրապետական Աթոռը նստելու: Իբրև հայրապետ նա ամբողջապէս նուիրուեցաւ հայ ժողովրդի քաղաքական ու մտա-

ւորական շահերուն և արդէն յիշել ենք, որ հանճարաշատ Մաշտոց վարդապետի հետ՝ տառերու գիւտի շնորհիւ, հայ դրականութեան հիմքը դրաւ: Ե դարու առաջին բառորդի մէջ հայոց քաղաքական կեանքը շատ վատթար էր. արդէն 384 թուէն Հայաստանը բաժանուած էր երկու հզօր տէրութիւններու միջև. յունաց բաժնէն հայ թագաւորութիւնը վերացած էր, կը մնար միայն պարսից բաժնի մէջ, այն ալ անուանապէս ու տկար: Հայ քաղաքական իշխանութեան կազմութեան համար Սահակ Պարթևը շատ աշխատեցաւ, բայց նորա ջանքերն ապարդիւն անցան: 428 թուին վերջին հայ թագաւոր Արտաշէսին հետ Սահակ Պարթևն ալ իւր կաթողիկոսութիւնէն զրկուեցաւ և այնուհետև մինչև իւր մահը՝ առանց քաղաքական խնդիրներու մէջ մտնելու, նա հետամուտ եղաւ ազգային դրականութեան զարգացման, հայ եկեղեցւոյ բարեկարգութեան ու զարգացած սերունդ պատրաստելու:

Սահակ Պարթև վախճանեցաւ 438 թուի սեպտ. 7-ին. թաղուած է Տարօնի Աշտիշատի մէջ:

Գրական գործերը:—Զբաղուած լինելով հանդերձ քաղաքական ու եկեղեցական գործերով՝ Սահակ Պարթևը թողուց նաև գրական գործեր: Նորա գրական գործունէութեան ամենամեծ արդիւնքը ս. Գրքի հոյակապ թարգմանութիւնն է, որ նա գլուխ բերաւ Մաշտոցի, իւր աշակերտներու և յատկապէս Եգնիկի գործակցութեամբ: Ս. Գրքի մասերէն՝ Հնգամատենի և Սողոմոնի Իմաստութեան գրքի թարգմանութիւնը Սահակ Պարթևինը կը համարուի:

Նորա ինքնագիր գործերէն յայտնի է այն վեց գլուխ կանոնական թուղթը, որ ուղղուած է հայ հոգևորականութեան: Եկեղեցւոյ բարեկարգութեան հոգսը բնականաբար պէտք է թելադրէր նորան հոգևոր գասի ձեռքը առաջնորդող սկզբունքներ տալու: Այս գիտամբք անշուշտ նա թարգմանել տուաւ ասորերէնէ (425 թուերուն) վարդապետութիւն Առաքելոց կամ Առաքելական կանոնք կոչուածը, որ արդէն Դ դարէն հայ եկեղեցւոյ մէջ ձոխութիւն ունէր և վերջերը 444 թուի Շահապիւանի ժողովով աւելի հաստատուեցաւ: Այդ խորհրդով էր անշուշտ, որ Սահակ Պարթև թարգմանիչներու ձեռքով Բիւզանդիոնէն բերել տուաւ Նիկիոյ և Եփեսոսի ժողովներու կանոնները, և

Թարգմանել: Նոյն խորհրդով իւր կանոններն ալ հրատարակեց, որոնց համար կաւանդուի, թէ Լուսաւորչէն են սահմանուած: Կանոնները կը խօսին պարզ ու ընտիր լեզուով եպիսկոպոսներու պարտականութեան, քահանաներու և ժողովրդի յարարերութեան, վանքերու հաստատութեան, եկեղեցւոյ հասոյթներու մատակարարութեան և այլ այսպիսի խնդիրներու մասին: Մասնաւորապէս Սահակ հայրապետը կը շեշտէ, որ հոգևորականները ուսման հետամուտ լինին և իրենց ժողովրդին օրինակ:

Սահակի ու Մաշտոցի անունով պահուած է մի թուղթ ևս՝ գրուած 435 թուին յունաց Պրոկղ եպիսկոպոսին Մոպսուեստացւոյ աղանդին առթիւ:

Սահակ Պարթևին կը վերագրուին նաև հոգևոր երգեր— շարականներ, որոնց մասին առանձին կը խօսինք:

X 2. Մ Ե Ս Ր Ո Ր — Մ Ա Շ Տ Ո Յ

Կեանքը: Մեսրոպ-Մաշտոց վարդապետը Տարօն գաւառի Հացիկ գիւղէն էր, Վարդան անունով մարդու մը գաւակ: Մանկութեան հասակէն նա հմտացաւ հիլլէն ու ասորի լեզուներուն, որոնք նպաստեցին նորա մտաւոր զարգացման: Հայոց Սոսրով Գ թագաւորի արքունիքի մէջ նա ատենադպիր եղաւ, բայց աշխարհը չգրուեց: Սորամուխ ըլլալով ս. Գրքի ընթերցման՝ նա թողուց աշխարհը և խիստ ճշգնութեան ու քարոզութեան նուիրուեցաւ: Այս ժամանակ ահա հայ տառեր յօրինելու գաղափարն ունեցաւ, և իրագործեց 404 թուին: Հայ տառերու գիւտէն և դպրոցներու բացումէն ետքը Մեսրոպ-Մաշտոց շարունակ շրջեցաւ Հայաստանի պարսից ու յունաց կողմերն իւր նոր ուսումը տարածելու համար: Այս շրջագայութեան ժամանակ միջոց ունեցաւ նաև Աղուանից ու Վրաց համար տառեր յօրինելու և նոցա լեզուով ս. Գիրքը թարգմանել տալու: Հայոց քաղաքական կեանքի թրշուառութեան ժամանակ նա մնաց դարձեալ աննկուն քարոզիչ: Սահակ Պարթևի մահուանէն ետքը վեց ամիս վարեց Հայրապետական իշխանութիւնն և մեռաւ 439 թուի փետրուարի 17-ին: Թաղուած է Օշական գիւղի մէջ:

Գրական գործերը:—Մաշտոցի գրական գործունէութեան առաջին արդիւնքը Սողոմոնի Առակաց գիրքն է, որ նա իւր երկու աշակերտներուն հետ կատարեց տառերու գիւտէն անմիջապէս ետքը: Այնուհետև նորա բովանդակ կեանքն անցաւ դպրոցական գործունէութեան մէջ, բայց միանգամայն միջոց գտաւ ուրիշ գրական գործերով ևս զբաղուելու: Նորա կենսագիր Կորիւնը կը յիշէ, թէ սկսաւ յօրինել «Ճառս յաճախագոյնս, գիւրապատումս»: Ազաթանգեղոսի մէջ ալ նոյնպիսի խօսքեր ասուած են ս. Լուսաւորչի համար և արդէն ընդունուած է, որ Յաճախագատում անունով ծանօթ ճառերու ժողովածուն Գրիգոր Լուսաւորչի հեղինակութիւնն է, ինչպէս որ Զ դարու սկիզբներէն կը յիշուի (տես Կսիր շաւառոյ): Համարելով ճրջմարիտ և՛ Ազաթանգեղոսի, և՛ Կորիւնի խօսքերը՝ պէտք է ընդունինք՝ թէ Յաճախագատում գրքի իսկական հեղինակը ս. Լուսաւորիչն է, իսկ անոր թարգմանիչը՝ թերևս յաւելուածներով, Մեսրոպը-Մաշտոցը:

Գիրքը ըստ բովանդակութեան և դարու շրջանակէն դուրս չեղներ, ինչպէս Ֆէթթեր գիտած է, և Ի-րդ ճառի մէջ բերուած հայ Արշակունեաց օրինակը, ինչպէս և Գ ճառի մէջ ջուր և կրակ պաշտօններուն դէմ մաքառիլը ցոյց կուտան Յաճախագատումի գրութեան ժամանակը—առաջին կէսը և դարու:

Յաճախագատումը 23 ճառ կը բովանդակէ, որոնց դասաւորութիւնը փոփոխութեան ենթարկուած է: Ըստ բովանդակութեան կը բաժնուին զաւանական և բարոյակրթական ճառերու: Կրօնականներու մէջ Մաշտոց (ինչպէս և ս. Լուսաւորիչ) նոյն միտքը կը պաշտպանէ, թէ պէտք է «կշռել և խորհել, ասել և առնել, որ ի հաճոյս Աստուծոյ աւարտի ճրջմարիտ վկայութեամբ ս. Գրոց, և մի անկանել ի բազմախոյզ խնդիրս, որ վրիպեցուցանեն ի ստոյգ հաւատոց»: Կը շօշափէ չարի ծագման խնդիրը և եկեղեցւոյ միւս հայրերուն նման ցոյց կուտայ, թէ չարիքը մարդու անձնիշխանութենէն ծագած է: Մի առ մի կը թուէ այն առաքինութիւնները, որ իւրաքանչիւր քրիստոնեայ պէտք է ունենայ—Հաւատ, Յոյս և Սէր:

Առաքինի կեանքի համար անհրաժեշտ է պահեցողութիւնը, մանաւանդ «զհար և զգառն շարժմունս մտաց և զգայութեանց արգելուլ»: Կը խօսի քահանայութեան նշանակութեան, սրբոց յարգութեան ու ապաշխարութեան մասին:

Մաշտոցի սոյն գրութեան մէջ կերևնան հետքեր նախնի յոյն հայրերու գրուածներէն. այսպէս օրինակ Արիստիլէսի Զատագովութենէն առնուած է այն հատուածը, ուր ցոյց կը տրուի, թէ երկնային մարմինները և բնութեան առարկանները մտրդոց պէտքին համար են ստեղծուած: Նոյնպէս և նման կէտեր կան յոյն Մեթոսիոս եպիսկոպոսի (+312) վասն անձ-ձրնիշխանութեան գրուածքին հետ:—Թէև այստեղ վերացա-կան գաղափարները բացատրուած են առօրեայ կեանքի օրի-նակներով, բայց ճառերը, պէտք է ասել, ընդհանրապէս ան-հարթ լեզուով են գրուած, ունին բառեր ու քերականական ձևեր, որոնք Ոսկեդարեան չեն, և այս հետևանք է անշուշտ ձեռա-գրական բազմաթիւ աղաւաղումներու, ինչպէս Կնիք Հաւատոյի (եր. 18—20) մի հատուածի և տպագրուած Յաճախապատումի համեմատութիւնն իսկ ցոյց կուտայ, ինչպէս կը կարծէ նաև Նորայր Բիւզանդացին (Պորիւն եր. 54):

X 3. Ե Ձ Ն Ի Կ Կ Ո Ղ Բ Ա Ց Ի

Կեանքը:—Եզնիկը ճակատք գաւառի Կողբ գիւղն էր ծնուած: Եթէ ընդունինք, որ նա Մեսրոպին աշակերտողներէն մէկն էր վերջի-նիս կրօնաւորութեան ժամանակ 392—395 թուերուն իբր 15—20-ամեայ պատանի, ապա ծնուած պիտի լինի 374—380 թուերուն: Տա-ռերու գիւտի պատճառով կրբ Մաշտոցը Ամիգ ու Եզնիսի գնաց (402—3 թ.), նորա հետ էր և Եզնիկ, որ պարապեցաւ ասորական լե-զուին հմտանալու:

Տառերու գիւտէն հաքը (406 թ.) նա վերադարձաւ իւր ուսուց-չին հետ հայրենիք և նորա գործակիցը դարձաւ հայ դպրոցներու մէջ հայ գրագիտութիւնը տարածելու: 424 թուերուն նա դարձեալ ուղարկուեցաւ Եզնիսի՝ իբրև քաջ ասորագէտ, ասորական եկեղեցւո

ս. հայրերու գործերը թարգմանելու, և այս յանձնարարութիւնը գլուխ բերելէն հետքը՝ նա անհրաման Բիւզանդիոն գնաց (430 թ.), ուր նորա հետ միացան Կորիւն, Ղևոնդ և ուրիշները:

Այստեղ 4 տարւոյ չափ ուսանելէ և թարգմանութիւններ կատարելէ վերջը՝ Եզնիկը իւր ընկերներուն հետ 434 թուին հայրենիք դարձաւ բերելով հետը Աստուածաշնչի ընտիր օրինակ մը, Նիկիոյ և Եփեսոսի ժողովներու կանոնները և ս. հարց գրուածներու թարգմանութիւնը: Այս ժամանակ ահա Սահակ Պարթև Եզնիկի գործակցութեամբ սրբապրեց ս. Գրքի թարգմանութիւնը բերուած յունական օրինակին համեմատ և այս հանգամանքը ցոյց կուտայ, թէ ինչպիսի յարգանք կը վայելէր Եզնիկ: Այնուհետև Եզնիկի կեանքի մասին տեղեկութիւն չունինք. այսքանը յայտնի է, որ նա Արտաշատի 449 թուի ժողովին մասնակից էր իբրև Բագրևանդի եպիսկոպոս և անկէ վերջն ալ շուտով վախճանած կերևնայ:

Գրական գործը: Եզնիկի բովանդակ կեանքը անցել է թարգմանութիւններու մէջ. բայց յանուանէ ճշդել այդ թարգմանութիւնները դժուար է: Իբրև ինքնագիր հեղինակ յայտնի է Եղծ (Ընդդէմ) Աղանդոց գրուածքով, որ բաժանուած է չորս գրքի. ա. Եղծ աղանդոց հեթանոսաց. բ. Եղծ քէշին սլարսից. գ. Եղծ կրօնից յունաց իմաստնոց և դ. Եղծ աղանդոյն Մարկիոնի:

Առաջին գրքի մէջ խօսելով նախ Աստուծոյ էութեան անքննելի լինելուն մասին, և թէ ինչպէս Աստուած բնութեան ներհակ գորութիւնները հաշտութեան մէջ կը պահէ, խօսքը կը դարձնէ այն էական խնդրին, որ հին ժամանակներէն կարծարծուէր, թէ աշխարհիս վրայ եղած չարիքներն, անհարթութիւններն ինչէն առաջ եկած են: Տոյց տալով, թէ Աստուած կարող չէ չարեաց պատճառ լինել, կը բերէ հեթանոսաց կարծիքը, որոնք չարիքի գոյութեան սկզբնապատճառ Աստուծոյ աւրնթերակայ հիւղը կընդունէին, և երկարօրէն քննելով այս երկու սկզբունքերու յարաբերութիւնը՝ կը մերժէ հիւղի գոյութիւնը իբրև չարութեան առիթ և ցոյց կուտայ, թէ մարդու անձնիշխանութենէն կը ծագին ամէն տեսակ չարիքներ, թէ սոքա կամածին են և ոչ բնութեամբ: Այնուհետև այս ընդունած սկզբունքը աւելի կը պարզաբանէ օրինակներով և ցոյց տալով, թէ չարի արարած համարուածներուն մէջ իսկ բարի բաներ կան, կը խօսի վերջապէս ամենամեծ չարիքի-մահուան մասին, յայտնելով թէ այդ ալ մարդկային անհնազանդութեան հետևանք է:

Մահուան խնդրի հետ կապուած է հրեշտակաց և դեերի գոյութեան խնդիրը. և Եզնիկն ընդունելով սոցա իսկութիւնը, միանգամայն կը մերժէ այն առաւպելիտալ արարածներու գոյութիւնը, որ մարդկային երեակայութիւնն ստեղծած էր. այսպէս կը մերժէ պայերու, առլէզներու, նհանգներու և շահապետներու գոյութիւնը, որոնց վերաբերմամբ զանազան զրոյցներ կային հայ ժողովրդի մէջ, ինչպէս նաև Արտաւազդի զրոյցը (եր. 98—105):

Երկրորդ գրքի մէջ կը հերքէ պարսից զրադաշտական կրօնը մանրամասն և որովհետև պարսիկներն ալ չարիքի ծագումը բացատրելու համար Չարի սկզբունքը կընդունէին, այդ պատճառով ալ Եզնիկ դարձեալ կը դառնայ այդ խնդրին, որ արդէն առաջին գրքին մէջ շոշափած էր՝ կապելով ազոր հետ երկնային մարմիններու մարդու բախտին վրայ ունեցած ազդեցութեան հերքումը: Այնուհետև կը յիշատակէ մի բանի բնազդական երևոյթներ, որոնց նկատմամբ հայ ժողովրդի մէջ զանազան հաւատալիքներ կային և կան մինչև այսօր. — թէ որ մարմնի վրայ մի տեղ միս խաղայ, ձի հեծնելու, ազնիւ հանդերձ հագնելու կամ ծեծ ուտելու նշան է. երբ սոքը կամ ձեռքը քոր գայ, ճանապարհ երթալու կամ բան տալու և առնելու նշան է:

Այս գրքի վերջին մասերու մէջ կը խօսուին և այնպիսի նիւթերու վրայ, որոնք ոչինչ առնչութիւն չունին պարսից քէշի հետ և ակնյայտնի ցոյց կուտան, թէ Եզնիկի գրուածքը խառնակուած է. այսպէս կը խօսուի, թէ երկիրն արդեօք կը շարժի թէ արեգակը. և բնականաբար ս. Գրքի վկայութիւններով կը հաստատէ թէ շարժուողը արևն է ոչ թէ երկիրը:

Այս խնդիրները պէտք է իսկապէս շոշափուէին Գ գրքի մէջ, ուր նա յիրաւի կը խօսի յոյն իմաստուններու աստղաբաշխական տեսութիւններու մասին: Նա համառօտակի մէջ կը բերէ Պիտագորեանց, Պերիպատիկեանց, Պզատոնականներու, Ստոյիկեանց և Եպիկուրեանց տիեզերածնականութեան բարոյական սկզբունքները և մասամբ տրամաբանական ձեռնարկութիւններով և առաւելապէս ս. Գրքի վկայութիւններով կաշխատի հերքել նոցա կարծիքները, թէ լուսինը առանձին լոյս չունի, այլ արեգակէն կըստանայ, թէ արևու խաւարման պատճառը լուսնի հանդիպումն է և այլն (եր. 199—201):

Չորրորդ գիրքը նուիրուած է Մարկիոնի վարդապետութեան հերքման, որ Ե դարու կէսերուն մեծ շփոթութիւն ձգեց մասնաւորապէս Ասորիքի մէջ: Մարկիոնը Հրէութեան թշնամի լինելով՝ Հին Կտակարանի վարդապետութիւնն բոլորովին ազաւաղած էր և կընդունէր երեք էութիւն (Առաջք)՝ ա. Բարին՝ գերագոյն ու անտեսանելի էութիւն, Յիսուսի հայրը, բ. Արդարը՝ գերագոյն բայց տեսանելի էութիւն, Հը-

րէից աստուածը և զ. Չարը, այն է նիւթը (հիւզը): Այս հիմնական սկզբունքները և Մարկիոնի միւս գաղափարները ճգնութեան, կուսութեան և ամուսնութեան վերաբերմամբ Եզնիկը մանրամասն կը քննադատէ և գեղեցիկ տրամաբանական փաստերով կը հերքէ՝ միշտ հետևելով իւր այն քննադատական սկզբունքին, թէ «Ջարտաքինան իրօք ճշմարտութեան առանց Գրոց յանդիմանել, և զկարծեալսն ներքինս և ոչ ճշմարտեալս՝ Գրովք սրբովք յանդիմանել» (էջ 111):

Հայ բանասրէներու (հ.հ. Թորոսեան, Գալէմքարեան, Տաշեան), համեմատական ուսումնասիրութիւնը ցոյց տուաւ, որ Եզնիկ իւր գործը գրելու ժամանակ մեծապէս օգտուած է Արիստիդէսի Ջատագովութենէն, Մեթոսիոս Եպիսկոպոսի (+312) Վասն անձնիշխանութեան գրուածքէն (եր. 19—58 և 236—239), Այիթալահ ասորի Եպիսկոպոսի (+328) դաւանական թղթէն, Եպիփան Կիպրացւոյ (+403) Ընդդէմ հերձուածոց գրքէն յատկապէս այն մասը, ուր յոյն փիլիսոփաներու վարդապետութիւնը կը համառօտէ (եր. 204—208). Պարսից կրօնի վարդապետութեան համար ալ ունեցել է մի հին աղբիւր, որ այժմ չկայ (Գառիեռ). վերջապէս Բարսեղ Կեսարացւոյ ազդեցութիւնն ալ կերևնայ: Բայց Եզնիկը այս հեղինակներու գործերէն բառացի օգտուելով հանդերձ՝ դարձեալ ինքնուրոյն է տրամաբանական վերլուծումներու մէջ և այդ փոխառութիւններով բնաւ չի նսեմանալ նորա գրութեան տրժէքը: — Գրուածքը եթէ Հիւզի ու յոյն փիլիսոփաներու ուսման քննադատութեամբ ժամանակի հայութեան մտքին շատ համապատշաճ ալ չլինէր, միւս մասերով ճշտիւ կը լրացնէր ժամանակի պահանջը՝ զգուշացնելով հայ ժողովրդին ինչպէս պարսից կրօնէն, այնպէս նաև Մարկիոնի մոլորութենէն:

Թէ երբ գրեց Եզնիկ իւր այս գրուածքը, որոշել գժուար է. բայց 449 թուէն անդին գրուած չէ կարող լինել, ի նկատի առնելով 252 երեսի կարծիքը, թէ «Ոչ իշխէ արքայից արքայի ծառայ ի կայսր խրախուսել և այլն, որ Վարդանանց ժամանակին պատշաճ չէր»:

Եզնիկի գրութեան ամենաբարձր արժանիքներէն մէկն ալ նորա ընտիր գրաբարն է, որուն հաւասարը գրեթէ չկայ. հայ

լեզուն իւր բովանդակ ճոխութեամբ, կորովութեամբ ու մեղ-
մութեամբ, նուրբ մտածումներ արտայայտելու ընդունակու-
թեամբ կը փայլի Եզնիկի գործքին մէջ. կանոնաւոր ու բուն
հայեցի քերականութիւն, բառերու ընտիր գործածութիւն,
քերականական ձևերու և լեզուի պէսպէսութիւն, ընտիր ճա-
շակ կարելի է սովորել միմիայն Եզծ Աղանդոցէն:

Լեզուական նմանութիւնը հիմք առնելով՝ կարելի է ասել,
թէ Եզնիկը թարգմանել է Յովհան Ռսկեբերանի Մատթէոսի
մեկնութիւնը և կիւրեղ Աղեքսանդրացւոյ գործերը:

Եզնիկը ունի և ուրիշ գործքեր ամբողջ կամ հատուած-
ներով (Կնիք Հատոյ 51—52), որոնք հրատարակուած չեն և
դեռ քննութեան կարօտ են:

Եզնիկի գրքուկի ետևը տպուած են Խրատք վերնագրով
իմաստալից վճիռներ՝ ընդհանրապէս կրօնաւորական կեանքի
վերաբերեալ: Այս խրատները կարող չեն Եզնիկինն լինել և
ոչ ալ նորա թարգմանածը, որովհետև լեզուն՝ քերականական ու
բառական մասերով, Ռսկեգարու կնիքը չունի:

X 4. Յ Ո Վ Հ Ա Ն Մ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ի Ն Ի +

Կեանքը:—Ե գարու նշանաւոր եկեղեցական մտանազիրներէն է
նաև Յովհան Մանգակունին, որ 480 թուերուն կաթուղիկոսացաւ և
վախճանեցաւ 491 թուին, թերևս և աւելի ուշ: Այս հաշուով բնակա-
նաբար նա կարող չէր Մահակ-Մեսրովքի բուն աշակերտներէն լինել,
քանի որ շատ երկարակեաց եղած կլինէր: Հաւանօրէն ծնուած է
420—25 թուերուն և երևի թէ իւր հոգեկան շնորհքներուն ու եռան-
դուն գործունէութեան պատճառով Կաթուղիկոսական Աթոռին արժա-
նացած: Իբրև Կաթուղիկոս նա արդարև ջերմապէս մասնակցեցաւ
Վահանանց ապստամբութեան՝ անձամբ լինելով պատերազմի դաշտին
մէջ, և կամ քաջալերելով պատերազմ գնացող հայ զինուորները, մի խօս-
քով Փարպեցին նորան ամէն գէպքի մէջ կը ներկայացնէ:

Գրական գործերը: Մանդակունւոյ աշխատութիւններն ալ
զուտ կրօնական են: Պատերազմական դէպքերու ժամանակ
(481—484) բնականաբար նա չէր կրնար գրական գործերով
զբաղուելու, 484 թուէն վերջը միայն իբրև հայրապետ կարող
էր կրօնական թղթեր գրած լինել և հայ եկեղեցւոյ ժամակար-
գութիւնը յարգարել՝ հեղինակելով *Չարքուցեայիս*, *Ձիկն գոհա-*
նաւի. Մեծ պահքի՝ Արքունի մտօյ, Միսրասն ասեկեփեան քա-
րոզները և *Չգեցո՛ մեզ Տէր աղօթքը*, *Ինչպէս և Սուրբ արտի ու*
Տէր գորտրեանց և յայանի *Լոյս Չուսեր օրհնութիւնը՝* թարգ-
մանութեամբ յունարէնէն: Նա գրած է Հոգեգալստեան գեղե-
ցիկ աղօթքները (Ոսկեբերանի վերագրուած), որ այժմս ալ կը
կարդացուին եկեղեցւոյ բեմէն: Մանդակունին թարգմանած
է նաև Գրիգոր Աստուածաբանի Պատարագամատոյցը, մեր
այժմու պատարագի նախնական տիպարը, որ աւելի յայանի
է Աթանասի անունով, որովհետև առաջին աղօթքը՝ *Տէր Աս-*
տուած գօրութեանց Աթանասին կը պատկանի: Կը յիշուի դար-
ձեալ, թէ Մաշտոցի մէջ եկեղեցւոյ հիմնարկութեան և նաւա-
կասեաց, Աւագան և Խայ օրհնելոյ, Մկրտարեան, Պաակի և
այլ կանոններ Մանդակունին է յօրինել: Մի խօսքով նա յարգա-
րել է հայ եկեղեցւոյ ժամագիրքն ու ծիսարանը: Այս գոր-
ծերէն զատ՝ Մանդակունին գրել է նաև *Յաղագս պահոց ընդ-*
հանուր վերնագրով շարք մը ճառեր, որոնցմէ մեր ձեռքը հա-
սած է՝ *Վասն պահոց պնդութեան և Տևեսի առակի մեկնու-*
թիւնը. Ապացոյց Բաղկեդոնի ժողովի դէմ ու *Խրատ ճգնառոյց:*

Վասն պահոց պնդութեան ճառի մէջ հեղինակը կաշխատի ցոյց
տալ, թէ «որպէս շահաւոր է պահոցն պնդութիւն»: Ինչպէս երաշտա-
ցած վայրերը բանջարներ չեն բըսցնիր, այսպէս նաև ցամաքած որո-
վայնները պիղծ խորհուրդներ: Պահքը կը կասեցնէ մեզ անպատշաճ
ցանկութիւններէ և աղտեղի մտքերէ: Ապա մի առ մի կը թուէ, թէ
ճշմարիտ պահողները ինչպիսի բարձր փառքի են հասած և կեղծաւո-
րութեամբ պահողները ինչ տեսակ պատիժներ ստացած: Բայց պահքը
անօգուտ է, եթէ պահողը անզգոյշ է իւր աչքի, լեզուի, մտածումնե-
րու և այլն վերաբերմամբ. այնպիսին չի հուր գգէ և ի ջուր աղայ: Ընդհանրապէս առնելով պարզ, բայց ազդու գրուած ճառ մըն է՝ յունա-

կան եկեղեցւոյ հայրերու հռետորական ձևերով՝ հարցումներով, հակադրութիւններով և այլն:

Տնտեսի առակի մեկնութիւնը բաւական զօրեղ գրուածք է Ոսկի-բերանի յարձակողական ոճով. բայց լեզուն այնպիսի ձևեր ու բառեր ունի, որ դժուարաւ կարող է Ե դարու գործ լինել. միայն ի նկատի առնելով այն պարագան, որ Մանդակունին Ե դարու վերջերը կապ-րէր՝ երբ Մաշտոցեան դպրոցի գործիչներն արդէն մեռած էին, ապա կարող էր լեզուական թերութիւններ ունենալ նախընթաց գրողներու համեմատութեամբ:

Թղթոց գրքի մէջ ալ պահուած է Մանդակունւոյ մէկ գրութիւնը՝ Քաղկեդոնի ժողովի դէմ Ապացոյց վերնագրով: Այս գրութեան մէջ առաջին անգամ հայ եկեղեցւոյ գլուխը իւր կարծիքը կը յայտնէ Քաղ-կեդոնի դաւանութեան նկատմամբ, որ արդէն յունաց տէրութիւնը ալիկոծած էր և անկէ դուրս ալ տարածուած:

Իսլանական խնդիրներու քննութեան վերաբերմամբ Մանդա-կունին ալ Յաճախապատումի տեսակէտը ունի, թէ «Ճշմարիտ Քրիս-տոնէին ոչ է պարտ ընդ այնպիսի խոհերս զեզերելով թաւալել, քան-զի մահ գործէ և որք ժպրհեցանն քննել զխորս Աստուծոյ, իսկապէս շահեցան զսատակումն»: Այս ուղղութիւնն ընդհանրապէս իշխող է եղած մեր հայրերու դաւանութեան մէջ:—Ապացոյցի լեզուն աւելի ևս հեռու է Ոսկիգարեանէն և կը յիշեցնէ մասամբ յետնորդ դարերու հել-լենարանութիւնը: Բայց կնիք Հաւատոյ գրուածքի բացայայտ վկայու-թիւնը, թէ Ապացոյցը Մանդակունւոյ երկասիրութիւնն է, լեզուական թերութիւններու փաստի ուժը կը տկարացնէ, որոնք հետեանք էին մասամբ նիւթի գիտականութեան և արդէն ժողովրդի համար ալ շէին:

Յովհան Մանդակունի կաթողիկոսին կը վերագրուի նաև Խրատ և գովութիւն ճգնաւորաց գրութիւնը, ուր նա կը ներկայացնէ իս-կական միանձանց կեանքը և իւր ժամանակի կրօնաւորներու թերու-թիւնները: Գրուած է աֆոսիզմներով: Հրեշտակակրօն և սուրբ Ման-դակունին, ինչպէս Փարպեցին ամեն անգամ կորակէ նորան, կարող էր մի այսպիսի խրատ գրած լինել:

Մանդակունւոյ անունով տպուած են Վենետիկ ճտուերու ժողովածու բարոյակրթական բովանդակութեամբ: Կար. Եպիս-կոսոսի հիմնական ուսումնասիրութիւնը (Շող. 84—113) պար-զեց, որ այդ ճտուերը կը պատկանին է դարու մատենագիր Յովհան Մայրազոմեցւոյն:

Վերջապէս պէտք է յիշատակել այն գեղեցիկ ճառը, որ նա խօսեցաւ Վահան Մամիկոնեանի մարզպանութիւնն ստանալու առիթով, երբ սրահուեցաւ հայ քաջամարտիկներու փափաքը: Մանգակունին սրտի անհուն բերկրութեամբ կարձանազրբէ, թէ ինչպէս, «Զթագաւորս քաղցրացոյց եկեղեցի, զգալանրս ընդելացոյց, զգայրս գառինս արար. զձեզ պայծառացոյց, զթշնամիս ճշմարտութեան ամաչեցոյց»: Նա կը յորդորէ ուխտապահներուն ներողամիտ լինել ուրացեալ հայ իշխաններու նկատմամբ և նոցա դարձի ու զղջման ճանապարհ ցոյց տալ:

Այս ճառը Մանգակունին խօսած է Դուինի Մայր եկեղեցւոյ մէջ, իսկ Փարպեցին իւր պատմութեան մէջ կը բերէ: Արդեօք Փարպեցին ի լրոջ կը բերէ, թէ Մանգակունւոյ զրածէն, ճշդիւ կարելի չէ ասել. բայց տեղ-տեղ երեցած անհարթութիւններն աւելի առաջին կարծիքը կը հաստատեն:

Ձ Գ Լ Ո Ի Ե

Բ. Պ Ա Տ Մ Ա Գ Ի Ր Ն Ե Ր

1. Կ Ո Ր Ի Ի Ն Վ Ա Ր Գ Ա Պ Ե Տ

Կեանքը:—Կորիւն Մեսրոպ-Մաշտոցի աշակերտներէն էր և տարիքով սոցա մէջ կրտսերը (եր. 8): Հաւանօրէն Տարոնցի էր, գուցէ նաև Մեսրոպի հայրենակից կամ ազգական. այս կարծիքին հաւատիք այն միայն կը ծառայէ, որ Մհժ Հայի մահուանէն վերջը ամէնքը Կորիւնին զիմեցին նորա վարքը գրելու խնդրով՝ իբրև քաջածանօթ անձի: Աշակերտած կերևի Մաշտոցին, հրբ սա իբրև միայնակեաց Գողթն գաւառի մէջ կը գործէր: Տառերու զիւտին առթիւ երբ Մաշ-

տոց աշակերտներով Եղեսիա գնաց, սոցա մէջ էր անշուշտ և Կորիւն, որ և այնտեղէն Սամուսատ ուղարկուեցաւ յոյն շեղուին հմտանալու, ինչպէս որ վերջն ալ յունական հարց գործերը թարգմանելու համար՝ Բիւզանդիոն: Տառերու գիւտէն վերջը Մեսրովրի հետ Հայաստան դարձաւ և իբրև ուրիշներուն ուսուցանելու կարող անձաւորութիւն՝ նորաբաց դպրոցներու վրայ կարգուեցաւ: Այսպէս անցաւ Կորիւնի կեանքը մինչև 429—30 թուերը, երբ երէց դարձած՝ իւր ընկերակցին հետ Բիւզանդիոն գնաց, ուր արդէն կը գտնուէին Էզնիկն ու Յովսէփ: Այստեղ թարգմանութիւններով զբաղուեցաւ և 434 թուին հաշրենիք դարձաւ՝ մնալով հաւատարիմ արքանեակ իւր ուսուցիչ Մաշտոց վարդապետին, որ մեռաւ 439 թուի փետր. 17-ին: Թէ այս թուականէն ետքը այլ ևս սրչափ ժամանակ ապրեցաւ Կորիւն, յայտնի չէ. այսքանը պարզ է, որ մեռած կերևի 445—449 թուերուն՝ անձանօթ վասակ մարդպանի գործերուն: Կը յիշուի Կորիւն մեր պատմիչներէն Երանելի, ցանկալի, սքանչելի, սուրբ, հոգևոր այր կոչումներով, որոնք ցոյց կուտան նորա առաքինի կեանքը:

Գրական գործերը:— Կորիւն հայ գրականութեան մէջ յայտնի է ինքազիր գործով մը, որ Պատմութիւն փարոց և մահուան առև երաներոյն արքոյն Մեսրոպայ փարդապետի կը կոչուի: Այս գրուածքը իսկական մտքով պատմութիւն չէ, և այս տեսակէտով անշուշտ Փարպեցին Կորիւնին հայ պատմիչներու կարգը չի դասեր, այլ մի կենսագրութիւն, որը սակայն մեր ազգի կեանքին մի կարևոր էջը կը ներկայացնէ:

Կորիւն իւր գրութեան նպատակը կորոշէ, ա. ցոյց տալ աստուածասպարզե գրերու երբ և ինչպէս երևնալը, և բ. Մաշտոցի լուսաւոր վարդապետութիւնն ու հրեշտակային առաքինի կեանքը:

Եւ մինչ ինքնին իւր նպատակը կատարելու համար յիշողութեան մէջ կը բերէր անցեալ դէպքերը, ահա Յովսէփ կաթողիկոսի հրամանը և իւր ընկերներու քաջալերութիւնը վերայ կը հասնի մտադրուածը անշուշտ ի կատար ածելու: Այս տեղեկութենէն վերջը Կորիւն ընդարձակ նախաբանութիւն կընէ արգարացնելու համար թէ իւր ձեռնարկութիւնն Աստուծոյ պատուէրներուն հակառակ չէ և ս. Գրքի ուսումնասիրութեամբ կը հասնի այն եզրակացութեան, թէ հոյն իսկ Աս-

տուժոյ կամքն է, որ իւր սիրելիներն ոչ թէ միայն Հանդերձեալի մէջ փառաւորուին, այլ և այս կեանքի մէջ յետեւնապատճառ սրայծառանան: Այսպէս համարձակութիւն առած՝ կը փութայ հեղինակը իւր մեծարանքը յայտնելու Մաշտոցին, և Յովսէփի հրամանը կատարելու: Այս բոլոր դատողութիւնները կը պարզեն մեզ մի բան, թէ որչափ երկիւղած անձն է եղած Կորիւն, որ իւր մէն մի քայլը կշռել-չափել է ս. Գրքով:

Այս նախաբանէն ետքը հեղինակը ձեռնամուխ կը լինի իւր գործին և շատ համառօտակի խօսելով Մաշտոցի աշխարհական կեանքի մասին՝ կանցնի ոգևորութեամբ պատկերացնելու նորա ճգնական կեանքը, նորա առաքելական գործունէութիւնը Յօրինակ խոջաշերիչ հոգեւոր ծննդոց (եր. 48): Այնուհետև կը խօսի հայ տառերու գիւտի, գպրոցներու բացման, վրայ ու աղուանից երկիրներու լուսաւորութեան, թարգմանութեանց և այլ այսպիսի գէպքերու մասին և վերջապէս Սահակ Պարթևի ու Մաշտոցի մահուան ու թաղման նկարագրութեամբ կը կրնաքէ իւր գրուածքը:

Կորիւնի գործը շատ թերակատար աշխատութիւն է. նա ոչ միայն մեզ չի պատկերացներ Մաշտոցի նախնական կեանքը իւր շրջանկարով, այլ և տառերու գիւտի վերաբերեալ շատ մը խնդիրներ անորոշ կը թողու. չի յիշատակեր իւր ժամանակի քաղաքական անցքերը—Արշակունեաց թագաւորութեան անկումը, Սահակ Պարթևի գահընկէցութիւնը և այլն և այլն. որովհետև պատմական գէպքերը ինքնին հեղինակի համար այն չափով միայն արժէք ունին, որ չափով կը փայլեցընեն Մաշտոցի սրբակեցութիւնն ու առաքիլնի կեանքը: Բայց այս պակասութիւններով հանդերձ Կորիւնի տուած փոքր գործը մեզ համար մեծ նշանակութիւն ունի. նա միակ աղբիւրն է, որ Ե գարու հայոց լուսաւորութեան և գրականութեան մասին տեղեկութիւններ կուտայ և յաջորդ պատմիչները նորամէն կը բաղեն իրենց հաղորդածը՝ ընդլայնելով բանաւոր աւանդութիւններով:

Կորիւնի երկը գրուած է մեծ ոգևորութեամբ, որ ցոյց

կուտայ, թէ հեղինակը տառերու գիւտի փրկարար արդասիքներու ականատես անձն է: Բառերու կուտակումներ, կրկնութիւններ, գեղչումներ, նորահնար դարձուածներ երբեմն կարճ և ազդու, երբեմն ալ պաճուճաբան՝ որքան հեղինակի զգացումները կը գեղուն, այնչափ ալ գրուածքի իմաստին մթութեան պատճառ կը դառնան. և շատ անգամ էական, կարևոր մտքեր կը կորսուին բառերու յորդութեան մէջ: Կը սիրէ եկեղեցական հայրերու սովորութեամբ համեմատութիւններ անել. կը համեմատուին Մաշտոց և Մովսէս և ցոյց կը տրուի առաջինի գործունէութեան արդիւնքի առաւելութիւնը: — Լեզուական պակասութիւններով հանդերձ, որուն մեծ մասը անշուշտ ազաւտ ձեռագրերու պատճառով է, Կորիւնի գործը Ոսկեդարեան լուագոյն գործերէն մէկն է բառերու ընտրութեամբ, պէսպէսութեամբ ու հայկաբանութեամբ:

Այս աշխատութիւնը գրուած պիտի լինի 441—442 թուականին՝ Մաշտոցի մահուանէն երեք տարի վերջը, որովհետև գիտէ Վահան Ամատունւոյ Մաշտոցի գերեզմանի վրայ վկայարան շինելը յետ նրից ամաց: Այս թուականէն անդին գործի գրութեան ժամանակը կարելի չէ ձգել, քանի որ Կորիւնը գրուածքը կը խօսի Վասակի մասին, մանաւանդ թէ խորհուրդ ալ չունէր հանգուցեալի մը կեանքը մահուանէն շատ ուշ հրապարակ հանել:

Կորիւնի գրուածքը փոփոխութիւններու ենթարկուած է, և այսօր ունինք այդ գրուածքի մէկ ուրիշ խմբագրութիւնը, որ սովորաբար փոքր Կորիւն կը կոչուի. իսկականի համեմատութեամբ աւելի համառօտ է ու պարզաբան, բայց մի քանի յաւելումներով առաջինէն տարբեր. այստեղ կը յիշուի օրին. տեսլեան գէպը: Հաւանօրէն այդ խմբագրութիւնը հրապարակ է ելած է դարու սկիզբները և հեղինակ պէտք է ընդունել Եղնակ երէցը, որ Կոմիտաս կաթուղիկոսին ժամանակակից էր:

Անշուշտ Կորիւն մասնակցութիւն ունեցած է իւր դարութարգմանութիւններու մէջ. բայց թէ ինչ գործեր է թարգմանած, ճշգիւ գժուար է: Կը յիշուի, որ թարգմանած է իւր ընկերակից Արձանի հետ Կիւրեղ Երուսաղէմացւոյ Ապաշխարող արձակելոյ կարգը: Նորայր Բիւզանդացին՝ լոկ լեզուա-

կան նմանութիւններու հիման վրայ կը հետեցնէ, թէ Կորիւնի
թարգմանութիւնը կը կազմեն. ա. Մակաբայեցւոյ երեք զրքե-
րը. բ. Եւթարի Աղեքսանդրացւոյ Յառաջարանք և Գլուխք Գոր-
ծոցի, Կաթուղիկեայց և այլն. գ. Ազաթանգեղոսի պատմութիւն
և դ. Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց:

X 2 Ա Գ Ա Թ Ա Ն Գ Ե Ղ Ա Ս

Ազաթանգեղոսի անձի նկատմամբ հնագոյն ժամանակներէն այն
կարծիքը կիշխէր, թէ նա ազգով հռովմայեցի էր, Տրդատ թագաւորի
ժամանակ Հայաստան եկած, նորա ու Լուսաւորչի գործերուն աղա-
նատես ու տօընթերակից և Տրդատէն պատուէր ստացած Սոսրովի
և իւր գործերը գրելու:

Այսպէս կը ճանաչին Ազաթանգեղոսին Ղ. Փարսեցին ու Սորե-
նացին և այդ հիմնուած է նոյն ինքն Ազաթանգեղոսի տուած տեղե-
կութիւններուն վրայ (եր. 19—22): Բայց այսօրուան քննադատութիւ-
նը՝ ի նկատի առնելով Ազաթանգեղոսի պատմական գործը՝ խնդիրը
այլապէս կը լուսարանէ: Անտարակոյս է, որ պատմական գործը հնա-
գոյն հեղինակ մը ունեցիլ է Ազաթանգեղոս (—րարի աւետիք) կամ
այլ անունով, որ ապրիւր է Գ դարու երկրորդ կիսուն Մեծն Ներսէսի
օրերը, որ գրած է ս. Գրիգորի կեանքը յունարէն, խառնելով միան-
գամայն անոր հետ կազուած քաղաքական անցքերը: Կարելի չէ ընդու-
նել, թէ այդ եկեղեցական հեղինակը Տրդատի քարտուղարն է եղած
կամ ժամանակակիցը, որովհետև Սոսրովի ու Արտաշիրի պատերազ-
մներու, ինչպէս նաև Տրդատի դահակալութեան մասին խառնաշփոթ
տեղեկութիւններ կուտայ. բայց միւս կողմանէ ալ չենք կարող հեղի-
նակի կեանքի ժամանակը շատ հեռացնել՝ ի նկատի առնելով այն գե-
ղեցիկ ծանօթութիւնը հեթանոս Հայաստանի մեհեաններն և նախա-
րարական դասակարգութեան, որ ժամանակով հետու ապրող անձ մը
դժուար թէ կարող էր ունենալ:

Ազաթանգեղոսի անունով եղած այսօրուան պատմական գործը
մի ուրիշ հեղինակ ևս մտանաւնիշ կանէ, որ հին հեղինակի գրուածքը
և այլ անանուն հեղինակներու գործեր կարգալէն հաքը (ընթերցեալ
զթորգոմայ ազգիս... նրա. 19, կամ—ի խնդիր եղեալ եւ խուզիք ի

մէջ քերեալ զկարգ պատմութեան), իւր աշխատութիւնն է խմբագրած հայ լեզուով, ինչպէս աստուածս, ստոյգ իսկ են հաստուածք ստուգաբանութիւնը և Կորիւնի գրուածքին հետ ունեցած բառական նմանութիւնները, Լուսաւորչի կամ Տրդատի մասին անցեալով խօսելը (այսպէս էին զամենայն ժամանակս կենաց իւրեանց) ցոյց կուտան:

2. Դ դարու մէջ կատարուած Հայաստանի կրօնական ու քաղաքական նշանաւոր դէպքերը մեզ կը պատմէ Ագաթանգեղոսի պատմութիւնը, որ նոյն ժամանակի անցքերու վերաբերմամբ միակ աղբիւրն է և յաջորդ դարերուն մատենագիրները ընդլայնելով կամ յաւաւելով կը կրկնեն միայն նորա աւածները:

Ագաթանգեղոսի այսօրուան պատմութիւնը, որ երբեմն կոչուած է եղել Գրիգորի գիրք (Փարպեցի), կը բաժնուի երեք հատուածի և կը բովանդակէ 114 տարուայ դէպքեր:

Առաջին գիրքը կը սկսի Սոսրովի ու Արտաշիրի պատերազմներու պատմութեամբ, բայց բաւական կցկտուր ու անորոշ, և ապա կը նկարագրէ Անակի գալը, Սոսրովի սպանուիլը, Տրդատի ու Գրիգորի փախուստը, սոցա երկուքի կեանքը օտարութեան մէջ. երկուքի վերադարձը. Գրիգորի կրած չարչարանքները. Հռիփսիմեանց գալուստն ու նահատակուիլը. Տրդատի ու հայ մեծամեծներու հարուածուիլը. Գրիգորի վերապէն դուրս գալը. նշխարներու ամփոփումը. քրիստոնեայ դառնալու յորդորը: Երկրորդ գիրքը, որ կը կոչուի Վարդապետաթիւն արքայն Գրիգորի առն Աստուծոյ պատմական կամ վկայաբանական նիւթ չի բովանդակեր, այլ ս. Գրքի համառօտութիւնն է: Երրորդ գիրքը Դարձ փրկութեան աշխարհիս Հայաստան ընդ ձեռն արքայ Նահաւսակի կը բովանդակէ վկայաբաններու շինութիւնը. Գրիգորի տեսիլն ու մեկնութիւնը, մեհեաններու կործանումը. Գրիգորի քահանայապետ դառնալը. Տարօնի եկեղեցիներու հիմնարկութիւնը. հայոց մկրտութիւնը. Նիկիոյ ժողովը և Արխատակէսի վերադարձը. Լուսաւորչի ճգնութիւնն ու մահը, բայց ոչ բացորոշ—վերջաբան:

3. Պատմական դէպքերու բացատրութեան մէջ այս պատ-

մութեան հեղինակը այն ուղղութիւնն ունի, ինչ որ յատուկ է բոլոր հին եկեղեցական հեղինակներուն, ինչպէս օր. Եւսերիոսին: Նա չի բացատրեր դէպքերը բնական պատճառներով, այլ հրաշքով, Սատուծոյ միջամտութեամբ. մեհեանները կը կործանուին խաչի նշանով. մարդակերպ ու մկնդաւոր գեներ կը պատերազմին հաւատացեալներու հետ. Տրդատ խոզակերպ կը դառնայ և այլն: Այսօրուայ բննադատութեան կրփնայ դէպքերը իրենց պարզ պատճառին վերածելու և ըստ այնմ ներկայացնելու: Չնայելով այս պակասութեան, Ազաթանգեղոսի գործը իւր պատմական արժէքը դարձեալ կը պահպանէ:

4. Ինչպէս ասացինք, մեր այժմու Ազաթանգեղոսը խմբագրական գործ է՝ կազմուած 6 դարու երկրորդ կիսուն. նորա հիմքը կը կազմեն 1. ս. Գրիգորի վարքը՝ ամենահին աղբիւրը. 2. ս. Գրիգորի վկայաբանութիւնը. 3. Հռիփսիմեանց վկայաբանութիւնը. 4. Գորիա և Զմուռի վկայաբանութիւնը. և 5. Հայ ժողովրդական զրոյցներն ու առասպելները Տրդատի մասին: Ահա այս աղբիւրներու ձուլումէն կազմուած է այժմու Ազաթանգեղոսը՝ իրականը վիպականին հետ խառնած՝ ինչ որ յատուկ է բոլոր վկայաբանութիւններուն. ասկից առաջ եկած է դէպքերու հրաշականութիւնը, ինչ որ ասացինք, և պատմութեան ընդհատումները, կրկնութիւնները:

5. Ո՞վ է կատարած այս խմբագրութիւնը և երբ. այս հարցման գրական պատասխան տալ անկարելի է. միմիայն լեզուական նմանութեան փաստը հիմք առնելով կարծես ընդունուած է, թէ Կորիւն է եղած խմբագրողը, որ նկարագրելով Հայոց 6 դարու մտաւոր լուսաւորութեան պատմութիւնը՝ նկարագրած է նաև նոցա հոգևոր լուսաւորութիւնը. դէպքերը միանման են, հետեաբար երկու առթիւ ևս կարելի էր համանման մտքի արտայայտել ու լեզու բանիցնել. ինչ որ յիշուի կը տեսնենք Կորիւնի վարքի ու Ազաթանգեղոսի մէջ (եր. 22, 581, 47, 631 և այլն. Նորայր Բիւզ. Կորիւն): Եթէ ընդունինք, որ Կորիւնն է խմբագրիչ, ապա այդ կատարուած պիտի լինի 6 դարու առաջին կիսուն՝ նոյն իսկ ս. Սահակի ու Մաշտոցի կենդանութեան ժամանակ՝ ներկայացնելու համար հայ ժողովրդին իւր մեծ քա-

րողչի կեանքը, որուն կանոններն ալ արդէն այդ ժամանակ թարգմանուած էին: Բայց պիտի ընդունինք նաև այն միտքը, թէ այդ խմբագրական գործը նոյն իսկ և դարու վերջերը փոփոխութեան ենթարկուած է յաւելումներով. այսպէս Լուսաւորչի տեսիան մէջ պարզօրէն կերևնայ ակնարկութիւն Վարդանանց ժամանակի դէպքերու վրայ: Եթէ լուսակիզն ոչխարներու սենալու կամ գայլ դառնալու դէպքը Վարդանանց պատերազմէն վերջն ալ մշակուած չընդունինք, պէտք է սակայն ընդունինք, թէ այդ կտորը արձագանգ է Արևելեան վկայից գրքին, որուն համար ասացինք, թէ թարգմանուած է 452—462 թուերուն (Բզմ. 1905 հր. 358): Ինչ ալ լինի, տեսիան կազմութիւնը և դարէն դուրս չէ, քանի որ Ղ. Փարպեցին նոյնը գիտէ՝ նոյն իսկ գայլերու մասը և կը պատշաճեցնէ իւր ժամանակի արժանաւոր անձանց կրած հալածանքին (Փարպ. հր. 688 Վենետ. 1891):

6. Ազաթանգեղոսը մինչև այժմու դրութեան հասնելը շատ փոփոխութիւններ է կրած: Կորիւնի խմբագրութիւնը նախնաբար ընդարձակ գործ է եղած: Նա բովանդակած է Պարթևաց Արտաւան թագաւորի գահընկէցութեան դէպքը, ինչպէս կը յիշատակեն Փարպեցին ու Սորենացին, պատմած է Սեղբասարոսի ձեռքով Կոստանդին կայսեր քրիստոնեայ դառնալը, ինչ որ կը հաւաստեն Սորենացին ու Ազաթանգեղոսի արարելէն քաղուածքը, ս. Նունէի քարոզութեան պատմութիւնը Սորենացին դարձեալ Ազաթանգեղոսէն կառնէ. վերջապէս արարական քաղուածքի մէջ կը յիշատակուին հայ նախարարներու, եպիսկոպոսներու անուններ, որ մեր այժմու Ազաթանգեղոսի մէջ չկան: Այս բոլոր փաստերը այն միայն կը հաստատեն, թէ Կորիւնի խմբագրութիւնը փոփոխուել, համառօտուել է: Ի նկատի առնելով Սորենացւոյ և արարական քաղուածքի ժամանակը (Մատ. Մկրտ Հայոց և այլն)՝ պէտք է ընդունինք, թէ այդ կրճատումը կատարուած է Ը դարու մէջ և մեր այժմու ունեցածը այդ ժամանակէն է: Թէ ո՞վ է կատարած այդ կրճատումը և ինչ նպատակով, որոշել կարելի չէ:

7. Ազաթանգեղոսի պատմութիւնը յունարէն ևս կայ: Եղած մանրակրկիտ համեմատութիւնը պարզած է, որ այժմու յունարէնը հայերէնէ թարգմանուած է Թ դարու մէջ (հմմտ. Զարբ. 221—223): Այժմու յունարէնի մէջ Լուսաւորչի ընդարձակ վարդապետութիւնը, որ Ազաթանգեղոսի Բ. գիրքն է, կը պակսի, բայց ատոր փոխարէն ունի ընդարձակ, թէև թերի, հատուած մը, ուր կը նկարագրուի Արտաշիր Սասանի ապստամբութիւնը Արտաւանի դէմ և սորա հոգիկան վիճակը: Անշուշտ նախնաբար այս հատուածը հայուն մէջ ալ եղած է, որովհետև կակնարկեն Փարպեցին ու Սորենացին, և ապա դուրս

է ձգուած՝ իրրև հայոց քրիստոնէութիւնը աւետարտելու պատմութեան անյարմար կտոր մը: Ինչպէս բանասիրութիւնը պարզած է, արդի յունարէնէն դուրս՝ եղած է աւելի հին յունական Ագաթանգեղոս, որուն մէջ կը գտնուէր և Լուսաւորչի վարդապետութիւնը, ինչպէս նոյնին արարական քաղուածքը կը հաւաստէ (Մատ-Մկրտ. Հայոց), բայց թէ այդ յունական գրուածքը ինչպիսի յարաբերութեան մէջ է եղած այն նախնական յունարէնի հետ, որմէն և դարու մէջ խմբա-
 գրուեցաւ հայ Ագաթանգեղոսը, բնականաբար պարզել առայժմ ան-
 կարելի է:

8. Ագաթանգեղոսի պատմութիւնը գրուած է ընտիր հայ-
 երէնով: Ճշմարիտ է տիրող սգևորութեան պատճառով շատ
 տեղեր նախադասութիւնները պարզ չեն, բառակոյտներով լի,
 ինչպէս Կորիւնի լեզուն, բայց ընդհանրապէս Ոսկեդարեան
 լեզու է՝ կանոնաւոր քերականութեամբ, բառերու ընտրու-
 թեամբ ու պէսպէսութեամբ. յղարկել, ձգել, գոճանի և այլ
 այսպիսի յեանադարեան բառեր անշուշտ ձեռագրական աղա-
 ւաղումներ են, որուն մանաւանդ ենթարկուել է յառաջաբա-
 նը—խրթին ու անբերական արտայայտութիւն: Ագաթանգեղո-
 սի անունով կայ պահուած Գաշանց թուղթ մը՝ կնքուած Տըր-
 պատի ու Կոստանդիանոսի, Լուսաւորչի ու Սեղբեստրոս պա-
 պի միջև. բայց այս գործը յեանադարեան կեղծիք է և քննու-
 թեան իսկ ոչ արժանի:

3. Փ Ա Ի Ս Տ Ո Ս Բ Ի Ի Ջ Ա Ն Գ

Կեանքը:—Բաղմատեսակ և իրարու հակառակ կարծիքներ են
 արտայայտուած Փաւստոսի ազգութեան մասին, ոմանք նորան հայ կը
 համարին, ուրիշները—յոյն: Հաւանականնայն է, թէ հայ է եղած և ծնուած
 Գ դարու վերջին կիսուն Բիզան (Բիզանիս) քաղաքը, որ կը գտնուէր
 Եփրատ գետի ափը Եկեղիաց ու Մանանաղի գաւառներու սահմանի
 վրայ: Անշուշտ Բիզան անունէն ծագած է Բիզանացի բառը, որ ապա
 փոխուելով դարձել է Բիզանդացի ծանօթ ձևին: Թերևս նաև Փաւստոսի

երկրորդ անունը Բիւզաս էր, որուն սեռականը կը լինի Բիւզանդիայ (հ. Գաթրճեան): Դրկից լինելով Փոքր Հայքի յունախօս հայ գաւառներուն՝ նա անշուշտ յունական գաղտնիքու գուցէ և կեսարիայի մէջ սորվեցաւ, որով կարելի է բացատրել նորա համակրանքը դէպի կեսարիոյ եկեղեցին և մանաւանդ այն բարձր հիացմունքը, որ ցոյց կուտայ ս. Բարսեղի անձի նկատմամբ իւր պատմութեան մէջ (Դ գաղ. զլ. է. ք. Թ): Իբրև կը թուած անձնաւորութիւն Փաւստոսը եկեղեցական է դարձած Հայաստանի յունաց բաժնի գաւառներէն մէկուն վրայ. նորա եկեղեցակոնութեան հաւաստիք կրնայ լինիլ այն խոր համութիւնը, որ ցոյց կուտայ Դ դարու արիոսական վէճերու և ս. Գրքի մէջ: Լինելով հանդերձ յոյներուն համակրող և յունաց կողմերու եպիսկոպոս՝ Փաւստոսը միևնոյն ժամանակ կրնե՞րկայանայ իւր պատմութեան մէջ ջիւղ հայրենասէր հայ, որ ճամբորդած կերևի իւր հայրենիքի բոլոր կողմերը և պատմուած դէպքերու տեղերուն լաւ ծանօթ: Նա հմուտ է հայ ազգի հին պատմութեան, հմուտ իւր ազգային սովորութիւններուն, աւանդութիւններուն ու հոգեբանութեան (եր. 113). յափշտակութեամբ կը խօսի Հսոյոց Մեծաց ընկի տերանց Արշակունեսաց վրայ և բուն բողոքով այն տիրադրուծ, տիրանննգ նախարարներու դէմ, որոնք անձնական շահով կը գաւաճանեն իրենց ընկի տիրոջ: Իւր հիացմունքը կարտայայտէ ընտիր, պատերազմող, անպարտելի հայ զօրքի նկատմամբ (եր. 111 Պետր. տպ.). նա հոգւով կը զայրանայ, որ հայ իշխանները Պապ Թագաւորի մահուան վրէժխնդիր չեղան (եր. 191). խոցուած հայրենասիրութեամբ կարճանազրէ հետևեալ տողերը հայոց Թագաւորութեան երկուքի բաժնուելու ստիճ. «Նուազիաց, բաժանեցաւ, ցրուեցաւ Թագաւորութիւնն հայոց. պակասեաց յիւրմէ մեծութենէն յայնմ ժամանակի և յապայ» (եր. 222): Յոյնէ մը, ինչպէս ոմանք Փաւստոսին կուզեն ներկայացնել, այսպիսի հոգեկան արտայայտութիւններ կարելի չէ բնաւ սպասել, մանաւանդ որ միւս կողմանէ Փաւստոս յունական պատմութեան դէպքերուն անտեղեկութիւն ցոյց կուտայ՝ խառնելով կոստանդիոսին (337—351) Վաղէսի հետ (364—37), չգիտնալով Յովիանոսին, որուն դաշինքը միայն կը յիշէ և այլն: Հայրենասէր լինելով հանդերձ՝ նա չի դանդաղիր իւր հայրենակիցներու պակասութիւնները հրապարակ հանելու, մանաւանդ իբրև եկեղեցական ցաւելու, որ հայերը՝ չնայելով Լուսաւորչի սերունդներուն գործ դրած ջանքերուն, դարձեալ բիրտ հեթանոսներ են՝ սիրող իրենց վիպասանական երգերուն, որոնց ինքն ալ քաջածանօթ կերևնայ:

Փաւստոսը իւր պատմութիւնը կը հասցնէ մինչև 386 թուական

նը. և թէև գիտէ, որ այդ թուականէն վերջը հայ թագաւորութիւնը իւր փառքէն ընկաւ, բայց չգիտէ նորա վերջնական կործանումը 428 թ. ապա ուրիմն պատմութեան հեղինակը, այդ թուականէն առաջ է մեռած. և որովհետև Պատմութիւնը յունարէն է գրուած եղել, ապա հաւանօրէն մեռած պիտի լինի Վրամշապուհի թագաւորութեան ժամանակ: Եթէ Փաւստոսի պատմութեան մէջ մնացած լինէր այն Ստորոտը (եր. 220), ուր նա կը խոստանայ իւր անձի մասին տեղեկութիւն տալ, այն ժամանակ ամէն տեսակ հաւանականութիւններ կը վերնային. բայց դժբախտաբար այն Ստորոտը կորսուած է: Ի վերջոյ պէտք է ասել, որ պատմիչ Փաւստոսը կապ չունի պատմութեան մէջ յիշատակուած Փաւստոսներու հետ—այդ անունը Դ գարու մէջ շատ տարածուած է եղել—որոնց մասին նա կը խօսի իբրև անցած—գնացած մարդոց մասին:

Գործը:—Փաւստոսի պատմութիւնը կը բաժնուի Գ. Գ. Ե և Զ դպրութիւններու. այսպէս բաժնուած է եղել նաև Ղազար Փարպեցւոյ ժամանակները: Գ դպրութեան վերնագրի մօտ գրուած է միշտ իսկզբն բառը՝ անշուշտ գրուածքի նկատմամբ որ և է թերութեան կարծիք փարատելու համար: Փաւստոսը իրեն նպատակ գրած է ներկայացնել հայ աշխարհի հոգևոր ու քաղաքական գործերը՝ Տրդատի որդի Սոսրովի թագաւորութենէն մինչև հայոց թագաւորութեան վատթարումը, կամ Վրթանէսի քահանայապետութենէն մինչև քահանայապետութեան վատթարումը: Իւր պատմութեան Ա. գլխի մէջ բաժնելով Հայոց պատմութիւնը Նախնական, Միջին և վերջին շրջաններու (Սորենացւոյ բառերով—Ծննդաբանութիւն, Միջակ պատմութիւն, Աւարտաբանութիւն)՝ նա կը յայտնէ թէ գրած է հայոց Նախնական ու վերջին պատմութիւնը. իսկ Միջինը—Թագէտսի ու Գրիգորի քարոզութեան պատմութիւնը՝ ուրիշներն են գրած (անշուշտ կակնարկէ Լաբուբնայի գործը, Սանգիտի վկայաբանութիւնը և մանաւանդ Ագաթանգեղոսի պատմութիւնը): Իւր Նախնական ու վերջին պատմութիւնը, որ Երրորդ ևս կը կոչէ, կապակցած լինելու համար՝ Փաւստոս Միջին պատմութենէն մի փոքրիկ գլուխ կը բերէ՝ դժբախտաբար աղճատուած, ուր կը խօսի ս. Գրիգորի ու Արիստակէսի մա-

հուան ու նոցա գերեզմաններու մասին՝ տեղեկութիւններ, որ Ազաթանգեղոսի մէջ բնաւ չկան: Այնուհետև կսկսի պատմել աշխարհաշէն Սոսրովի ու նորա յաջորդներու — Տիրանի, Արշակի, Պապի, Վարազդատի, Արշակի ու Վաղարշակի գործերը. Արշակի ու Սոսրովի թագաւորելը ու Հայաստանի բաժանումը (384 թուին): Իւր ծրագրին համեմատ՝ քաղաքականին հետ գուղընթաց կը նկարագրէ Վրթանէսի ու նորա յաջորդներու՝ Յուսիկի, Ներսէսի ու միւս կաթուղիկոսներու գործերը և կը դարձի՝ ասելով Ասպուրակէս կաթուղիկոսի համար, թէ իւր բոլոր կեանքի մէջ բարերար, քաղցր ու խոնարհ անձն էր: Վերջապէս կը պատմէ Փաւստոսը հայ նշանաւոր գորավարներու գործերը: Փաւստոսի պատմութիւնը կարելի է ասել Լուսաւորչի տոհմի և Մամիկանեանց դրուատիք է. կը գովէ սոցա տիրասիրութիւնը, քաջութիւնը ու եկեղեցասիրութիւնը: Այս երեք կէտերը, մանաւանդ վերջինը, միանգամայն կշռաչափ են, որով կը շափէ նա իւրաքանչիւր անհատի արժէքը: Արշակի ու Պապի գործունէութիւնը գնահատուած է այդ տեսակէտով. այս իսկ պատճառով պատմութեան մէջ նոքա շատ մուայլ են պատկերացած: Հեղինակը խորամուխ չի լինիր ներկայացնելու մեզ օր. Արշակի ու Պապի գործունէութեան կամ մի այլ դէպքի բուն պատճառները. նա ամէն երևոյթ կը բացատրէ թեթևամտութեամբ, թշնամութեամբ և կամ չնչին պատճառներով: Փաւստոս ընդհանրապէս դէպքերը մանրամասն, նոյն իսկ աւելորդ դժերով կը ներկայացնէ, երբեմն ալ չափազանց մերկութեամբ (Արշակի տախանքը, Պապի պղծութիւնը և այլն), որ առիթ տուած է Ղազ. Փարպեցւոյն կարծելու, թէ յանդուգն մէկը խառնակած է ուսեալ Փաւստոսի գործը, որուն սակայն Փարպեցին ալ տեղեակ չի ճանչնար. ապա թէ ոչ չէր ասեր ոմն Փարսոս, ակուակակն գովն Փարսոս: Դէպքերը մանր պատմելով հանդերձ՝ մեր պատմիչը քննադատութեամբ չի ճշդեր. նորա պատմութեան մէջ բազմաթիւ են հայոց քաջութիւնը ներկայացնող շնաւատարու գործեր, չափազանցուած թուեր, որոնք որքան և ժողովրդական լինին,

անշուշտ մասամբ նորա անշափ հայրենասիրութենէն առաջ կուգան: Կը սիրէ նաև Փաւստոսը հրաշական դէպքեր պատմել ու հրաշական բացատրութիւններ (անէծք, օրհնութիւն, Աստուծոյ կամք և այլն) տալ: Մանր ու երկրորդական դէպքեր մանրամասն ու կրկնութիւններով ներկայացնելուն հետ նա հարևանցի կը շօշափէ աւելի խոշոր պատմական իրողութիւններ. այս ցոյց կուտայ, թէ մեր պատմիչը դէպքերու արժէքը կշռել չգիտէ: Փաւստոս չունի ժամանակագրութիւն, այս պատճառով ալ հակաժամանակեայ դէպքեր իրարու կը կապակցէ. այսպէս օր. Արշակին յարաբերութեան մէջ կը դնէ Վաղէսի հետ. նորա պատմութեան մէջ դէպքերը զատաւորուած են յետ այնորիկ, զայնու ժամանակաւ բառերով՝ առանց նոցա կատարման ճիշդ ժամանակը որոշելու, որ ամէն մի պատմութեան էական պայմանը կը կազմէ: Կը սիրէ Փաւստոս պատմութեան ընթացքէն շեղումներ կատարել կամ խորհրդածութեամբ և կամ հայոց անցեալ կեանքէն պատմական դէպքեր բերելով, որոնց նա հմուտ կերևնայ:

Պատմութիւնը գրելու համար Փաւստոս ունեցել է անշուշտ աղբիւրներ, թէև այդ մասին չի յիշատակել, նորա գըլխաւոր աղբիւրներէն մէկն եղած է ս. Գիրքը, որուն ոչ միայն յատուկ արտայայտութեան ձևերը կը բանեցնէ, այլ և նկարագրութիւններու մէջ կաշխատի նմանել. օր. Բագոս զօրավարի մահը (եր. 117) բոլորովին նման է Ս. Մակ. 2 43—46-ին: Կը սիրէ իւր հոգևոր հերոսներու բերանը գնել երկայն ճառեր, անէծքներ, սպառնալիքներ ու գուշակութիւններ՝ համեմուած մարգարէներու սճով ու բառերով: Փաւստոս օգտուած է նաև Հարանց վարքերէն, որոնց սճերը, դէպքերը, հրաշքները նա կը պատշաճեցնէ հայ միայնակեացներուն: Հարանց վարքերն ամէնքն ալ ընդհանուր կադապարով են ձուլուած և այդ է նոցա միանմանութեան պատճառը: Փաւստոսի պատմութեան միւս ամենամեծ աղբիւրը հայ ժողովրդական զրոյցները, վիպական երգերն են եղած, որոնք տուած են նաև նորա պատմութեան կենդանութիւն ու աշխոյժ, հայրենի համ

ու հոսս: Գեղեցիկ է Գնէլի մահուան ու յաջորդ դէպքերու պատկերացումը՝ որ հեթանոս հայի կեանքը կը յիշեցնէ. գրաւիչ է Հայրենի հողի ու ջրի գօրութեան նկարագիրը. Վարագդաւ թագաւորի ու Մանուէլ Մամիկոնեանի մենամարտութիւնը հին վիպասաններուն կը յիշեցնէ. բազմաթիւ են այդպիսի կատրներ, սրոնք և պատմութեան՝ հին վիպասանութեան յատուկ երանգ կուտան: Փաւստոս օգտուած է նաև պաշտօնական թղթերէ, ինչպէս ցոյց կուտան այն նախարարական ցուցակները, որ նա կը ներկայացնէ միշտ Հայոց Հայրապետներու ձեռնադրութեան առթիւ: Վերջապէս ինքը իբրև Դ դարու վերջին ժամանակի անձնաւորութիւն իւր դիտողութիւններն ու լսածները կը ներկայացնէ երբեմն շփոթելով, ինչպէս օր. Արտագերս բերդի պաշարման դէպքը, որ այնպէս գեղեցիկ ու մանրամասն կը ներկայացնէ՝ Ամմիանոս հռովմայեցի պատմիչը (+400), երբեմն ալ ամենայն ճշդութեամբ, ինչպէս օր. Պապի մահը, ճիշդ նոյն Ամմիանոսի նման: Այս աղբիւրներէն զատ Փաւստոս ունի նաև քաղուածներ Գրիգոր Աստուածաբանի (+389) Պատարագամատոյցէն (եր. 188 ՏԵՐ Աստուած գօրոյրեանց) և Ազաթանգեղոսէն:

Փաւստոսի պատմութիւնը հաճութեամբ կը կարդացուի, ընդհանրապէս պատմուածքը գրաւիչ ու սահուն է, միայն բառերու և մտքի անվերջ կրկնումները ձանձրոյթ կը պատճառեն: Այդ թերութեամբ հանդերձ դարձեալ մեր պատմիչներու մէջ առաջին տեղը կը գրուէ: Նա ունի գեղեցիկ նկարագրութիւններ, ինչպէս Ատրպատականի պատերազմը, Պապի մահը և այլն. գեղեցիկ բնութագրեր՝ ինչպէս Մեծն Ներսէսինը՝ Յուսիկինը և այլն, թէև դարձեալ կրկնութիւններով ու ս. Գրքի աստութիւններով:

Փաւստոսի բնագիրը յունարէն է գրուած եղել, որովհետև հեղինակը, ինչպէս ասացինք, ապրած է Ե դարու առաջին տասնամեակին. մի ուրիշ հաւաստիք ալ այն պարագան է, որ Պրոկոպիոս՝ Պաղեստինի կեսարիա քաղաքէն՝ իւր Պարսկական պատերազմի մասին գրուածքի մէջ Հայոց Արշակ Բ թագաւորի մահը ճշդիւ Փաւստոսի նման կը

պատմէ յայտնելով, թէ այս հատուածը կաննէ Հայոց պատմութիւնէն. իսկ Փաւստոսի պատմութիւնը հին ժամանակները այս անունով էր յայտնի (22. Փրպ.): Անշուշա Պրսկոպիոս (†565 թուերուն) Փաւստոսի գործը յունարէն կարգացած էր, որը տակաւին 2 դարու մէջ գոյութիւն ունէր: Ահա այդ յունարէն գրուած պատմական գործը և դարու վերջերը ճարտար թարգմանչի ձեռքով հայերէն թարգմանուեցաւ: Թէև ընդհանուր նմանութեանց վրայ հիմնուելով նոր, Բիւզանդացին կը կարծէ, թէ Կորիւնն է թարգմանիչ, բայց նմանութեանց հետ կան նաև շատ տարբերութիւններ: Ի նկատի առնելով այն պարագան, որ Փաւստոսի մէջ Գրիգոր Աստուածաբանի Պատարագամտոյցէն քաղուած կայ—Տէր Աստուած գորութեանց աղօթքը—բառացի, իսկ այդ Պատարագը Յովհ. Մանգակունին է թարգմանած, ապա Փաւստոսի թարգմանիչը կապրէր և դարու վերջերը Մանգակունուոյն ժամանակ և օգտուած է արդէն եղած թարգմանութիւնէն:—Ե դարու առաջին մասի թարգմանիչները Կեսարիոյ կաթողիկոսի անունը Բարսեղ կը գրեն, իսկ Փաւստոսի թարգմանիչը առաւելապէս Բարսիլիոս ձևը, որ թերևս յիանութեան նշաններէն մէկը լինի:—Փաւստոսի թարգմանիչը՝ յաճախ կարգացած լինելով Կորիւնի գրուածքը, նորա ոճէն ևս կօպտուի և արդէն իսկ հնութեան մէջ կային քարացած լեզուական ձևեր, սրոնք անխտիր ամէնքն ալ կը գործածէին. և այս նմանութիւններու հիման վրայ կարելի չէ այն տեսութիւնն ընդունիլ (Ստ. Մալ.), թէ Փաւստոսի պատմութիւնը և դարու վերջերը հայ ազրիւրներու վրայ ձևուած պատմական գործ է:

Փաւստոսի թարգմանութեան լեզուն ընտիր հայերէն է՝ ազատ ամենեին որևէ օտարաբանութենէ. գործածուած օտարազգի բառերը (սեմիտի, արիիդիակոն, օրթոդոքս և այլն) արդէն իսկ ընդունուած էին լեզուի մէջ: Թարգմանիչը այն տեսակներէն է, որ բնագիրը կը սիրէ զարգարել կրկնութիւններով ու նոյնանիշներով: Փաւստոսի լեզուն անցուցն ցոյց կուտայ Ոսկեդարեանէն դէպի հայ ժողովրդական լեզուն և ժողովրդական ձևեր (հասիր, ջարդել եւ այլն) ու ոճեր, պարզ ու սրամիտ. երբեմն ալ կազմութեամբ անքերական պարբերութիւններ նորա մէջ յաճախ կը տեսնուին:

Ինչպէս արդէն առաջինը, Փաւստոս հայոց պատմութիւնը երեք շրջանի կը բաժնէ (Ս. գլ. Գ դպր.)՝ յայտնելով միանգամայն, թէ ինքը

գրել է առաջին և վերջին պատմութիւնները, իսկ միջինը — ուրիշները: Մինք խօսեցանք նորա վերջին պատմութեան վրայ, այժմ կը մնայ նորա առաջին պատմութեան խնդիրը քննելու: Այս խնդրի վերաբերմամբ շատ կարծիքներ են արտայայտուած. ոմանք Փաւստոսի մեր ունեցած պատմութեան Ա. գլուխը անհարազատ կը համարին, ուրիշներն ալ է ինչ մեր պատմութիւն խօսքերը այլապէս կը հասկանան, բայց արդէն իբրև հաստատուն ինչ ընդունուած է այն կարծիքը, թէ յերաւի Փաւստոս երկու գրքի (դպրութեան) մէջ ներկայացուցած է հայոց հին պատմութիւնը և այդ գործը կրճատուած, աղաւաղուած ձևով այն է, ինչ որ կը գտնուի Սերէոսի պատմութեան սկիզբը և որ սովորութիւն է եղել Անանուէի գործ կոչելը: Վիեննայի Մխիթարեան հ. Ա. դ. ք. Մատիկեան մանրակրկիտ ուսումնասիրութեամբ աշխատեց այդ կարծիքը հաստատել: (Անանուէը կամ կեղծ Սերէոս, Վիեննա 1913): Բայց Փաւստոսի այդ նախնական պատմութիւնը անձանօթ է եղած հին ժամանակները նաև Ղազար Փարպեցւոյն, իսկ թէ ինչու, այդ բացատրել առժամս անկարող ենք:

4. Ղ Ա Ջ Ա Ր Փ Ա Ր Պ Ե Յ Ի

Կեսանքը: — Ե դարու վերջին մատենագիր կը հանդիսանայ Ղազար Փարպեցին, որ ծնուած է Փարպի գիւղը մօտաւորապէս 440 թուերուն: Մանկութեան հասակէն Ղազար կընդունուի Մամիկոնեանց ընտանեկան շրջանը և իւր դաստիարակութիւնը կը ստանայ Վրաստանի մէջ Աշուշայ բղիշխի տանը, ուր կապրէր Հմայիակ Մամիկոնեանի կինը Զուիկ իւր մանուկ որդոց հետ. այստեղ ահա Վահանի ու նորա եղբայրներուն հետ մեծցաւ ու դաստիարակուեցաւ Ղազար: Պատանեկութեան հասակին նա կրթուեցաւ Վահանի բնի Աղան Արծրունւոյ մօտ և նորամէն կրօնաւոր դարձաւ և ապա ժամանակի սովորութեան համեմատ Բիւզանդիոն գնաց յոյն հարց դրուածներուն հմտանալու: Թէ որքան մնաց Յունաց մէջ, յայտնի չէ. բայց կը վերադառնայ Հայաստան 470 թուերուն այն խոսովութիւններու ժամանակ, որ իւր պատմութեան կ'ը զլխու մէջ կը նկարագրէ: Ապրելով առ ժամանակ Կամսարականներու մօտ և գլուխով ուրացեալներու գործերէն ու գտած յաջողութիւններէն՝ Ղազար Սիւնեաց երկիրը կը քաշուի աղօթքով պարապելու հոշակաւոր Մովսէս կրօնա-

ւորի մօտ և կը մնայ երկու տարի: Այս ժամանակներն ահա (475 թ.) Վահանը իւր իմաստութեամբ ու քաջութեամբ նշանաւոր կը հանդիսանայ և նոյն իսկ պարսիկ մեծամեծներուն սիրելի: և նա Սիւնեաց երկրէն բերելով իւր մանկութեան ընկեր Ղազարին՝ Կաթուղիկէին և միւս վանքերուն (Հռիփս. և Գայ.) վանահայր կը կարգէ: Կարճ ժամանակի մէջ Ղազար մեծապէս կը պայծառացնէ վանքը իւր ստացած առատ նուէրներով: Մամիկոնեան եղբայրները, Կամսարականներն և ուրիշ իշխաններ ոչ միայն վանքին առատ նուէրներ կուտային, այլ և Ղազարի անձնական պէտքերը կը հոգային: Այս պարագան տեսնելով՝ շատերը հետամուտ եղան վանքի վանահայրութիւնը ձեռք ձգել և մինչև իսկ Վահանին կաշառք խոստացան, որ վանահայրութիւնն իրենց յանձնէ. բայց սա մերժեց այդ վատ առաջարկութիւնը, իսկ Ղազար այդ հեռապնդումները բանի տեղ չդնելով՝ իւր պաշտօնէն չհրաժարեցաւ: 480 թուերուն Վահանի հաւատարացութիւնը տեղի ունեցաւ և երևի կամ այս հանդամանքէն և կամ նորա բացակայութենէն օգտուելով՝ թշնամիները Ղազարի վրայ յարձակեցան ու մինչև իսկ վիրաւորեցին: Ղազար դիմեց նոյն ժամանակի մեզ անյայտ Կաթուղիկոսին, — թերևս պարսից կողմանէ Գիւտի փոխարէն նշանակուած անձի մը — պաշտպանութիւն դանկու յուսով, բայց ապարդիւն: Վահանի պաշտպանութեամբ Ղազար դարձեալ շարունակեց իւր պաշտօնը: Վրայ հասան ապստամբութեան օրերը, երբ Կաթուղիկէի շինութիւններէն մի բանին մնասուեցան, բայց Ղազարի ջանքերով նորոգուեցան. այդ ժամանակները ուխտապահ նախարարներու ուժը դօրացաւ, և Ղազար իւր պաշտօնն ապահով շարունակեց, մանաւանդ որ Կաթուղիկոս էր հրեշտակակրօն Յովհան Մանդակունին: Ղազարի թշնամիները տեսնելով, որ կաշառքով ու բանութեամբ չկարողացան նորան պաշտօնէն զրկել՝ այժմ սկսան լուրեր տարածել, թէ Ղազար աղանդաւոր է. թէ պոռնկութիւնը մեղք չի համարիր, թէ վանքի գոյքերը կը վաանէ, թէ նորա վանքը պիղծ մարդոց ապաստանարան է և այլն: Այս գրպարտութիւններն երևի թէ արժէք չունեցան առժամանակ. բայց ահա 487 թուերուն, գուցէ և աւելի ուշ, Կաթուղիկէ կկեղեցւոյ փայտակերտն այրուեցաւ, որ Վահանի ու Ղազարի գժտութեան պատճառ եղաւ, երևի նիւթական հաշիւներ կային: Ղազար չկրցաւ Վահանի հետ տեսնուիլ: Թշնամիները այս պարագայէն օգտուելով աւելի ուժով սկսան հալածել, և Ղազար Վահանի աչքէն ընկած, ամէն բանէ զրկուած՝ Ամիթ քաղաքը հեռացաւ յունաց երկիրն անցնելու մտադրութեամբ: Այստեղէն ահա 488 թուերուն՝ կամ գուցէ աւելի ուշ, իր հակառակորդներու շարախօսութիւնները հերքելու և

իւր անձը արդարացնելու համար Ղազար Փարպեցին իւր հռչակաւոր թուղթը գրեց, որ մի նշանաւոր վաւերագիր է մեր գուլղուռական պատմութեան համար: Թուղթը և Համազասպ Մամիկոնեանի միջնորդութիւնն ըստ երևութիւն ազդեցութիւն ունեցան: Ղազար հայրենիք դարձաւ. և այս ժամանակ աշխատեց վերջացնել իւր Հայոց պատմութիւնը մինչև Վահանի մարդպանութիւնը, որուն վաղ ձեռնարկած էր ս. վարդապետաց և իշխանաց հրամանաւ և այժմ ալ Վահան Մամիկոնեանի քաջալիրութիւնն ու պատուէրը վրայ հասաւ: Թէ մինչև երբ արդեօք ապրեցաւ Ղազար, կարող չենք ասել. ի նկատի առնելով այն, որ Փարպեցին կարծես գիտէ Վահանի մահը, որ 504 թուին եղաւ, և Աղան Արծրունւոյ, թերևս Սոսիսորունեաց եպիսկոպոսի մահը, որ 506 թուէն վերջն եղաւ, պէտք է ենթադրել, որ Ղազար ալ վախճանած պիտի լինի 515 թուերուն՝ 75-ամեայ հասակին: Աւանդութիւնն կասէ, թէ նա թաղուած է Փարպի գիւղի մօտ գտնուած Լազրեվանքի մէջ:

Գրական գործերը:— Ղազար Փարպեցին մեր գրականութեան մէջ յայտնի է երկու գործով՝ Թղթով ու Պատմութեամբ:

1. Թղթի վերնագիրն է՝ Մեղադրութիւն ստախօս արեղայից: Այս գրուածքը շատ կարևոր է թէ Փարպեցւոյն կեանքի և թէ ժամանակի բարբերու ուսումնասիրութեան համար, վերջապէս նա մի վաւերագիր է, ուր տեղեկութիւններ կը տրուին և դարու մէջ ապրող հայ գործիչներու մասին:— Արդէն յիշատակեցինք, թէ ինչպէս Փարպեցին հալածուեցաւ ժամանակակիցներէն. այս թղթի մէջ ամփոփուած են հալածիչներու բոլոր մեղադրանքները և անոնց հերքումը: Թղթի նախերգանքի մէջ կը բացատրէ նախ իր անյարմար կացութիւնը, որ ստիպուած է «անձամբ գանձին լաւութիւնս և գճգունս թուել մի ըստ միոջէ»: Բայց քաջալիրուած Պօղոս առաքեալի նոյնանման օրինակէն՝ առաջ կուգայ իւր հակառակորդները ջախջախելու և իւր առաւելութիւնները թուելու: Բոլոր անբաստանութիւնները կը հերքէ կամ ս. Գրքէն վկայութիւններ բերելով և կամ դատողութիւններով համեմուած սուր հեղնութիւններով: Դա մի յանիրաւի մեղադրուած սրտի հառաչանք ու բողոք է: Համարելով թէ զիցուք ինքը իբրև մեղաւոր կը հա-

լածուի, Փարպեցիին խօսքը կը դարձնէ այն հայ գործիչներուն վրայ, որոնք նոյնպէս տառապեցան. այսպէս կը յիշատակէ Փիլիսոփոս Մովսէսին, Տէր Խորձենացուն, Խոսրովիկին ու Աբրահամ եպիսկոպոսին, որոնք հալածանքներու մէջ իրենց կեանքը կնքած են: Վերջապէս թուղթը կը փակէ՝ յայտնելով թէ շատ մարդիկ իրմէն Վահանէն բարերուած են, բայց և այնպէս նորա բարերարութեան հակառակ կը գործեն:

Ղազար Փարպեցւոյ թղթէն միայն մի օրինակ ձեռագիր մնացած է, այդ պատճառով ալ կարելի չէ ուղղել այն բառական ու քերականական աղաւաղումները, որ յաճախ կը տեսնուին և տեղատեղ անիմանալի են. փորձ մը եղաւ (Բզմ. 1909 եր. 59 և այլն) այս աղաւաղումները լատիներէնով բացատրելու, բայց այս կարծիքն ընդունելութիւն չգտաւ: Թուղթը պակասաւոր է նաև թերթի մը ընկնելովը: Թղթի թերութիւններէն մէկն ալ այն է, որ Փարպեցիին բերուած դէպքերու մէջ ժամանակագրական կարգ չի պահեր, այլ ընդհանրապէս ամբաստանութիւնները կամփոփէ. այն ինչ ժամանակագրական կարգը ուսումնասիրութեան համար անհրաժեշտ էր: Ինչպէս ասացինք, մերձաւորական հաշուով թուղթը գրուած պիտի լինի 488 թուերուն և կամ գուցէ աւելի ուշ:

2. Փարպեցւոյ միւս նշանաւոր գործն է Պատմութիւնը: Ընդարձակ յառաջաբանի մը մէջ Ղազար ընդհանուր հայեացք կը ձգէ իրմէն առաջ եղած հայ պատմագիրներու վրայ և միանգամայն կորոշէ իւր պատմութիւնը գրելու պարագաները: Ազատագրողութիւնը ու Փաւստոսի մասին խօսելէն ետքը, որուն սակայն ստուգութեամբ չի ճանչնար, ասելով՝ Փոստոս սմն Բիւզանդացի, և որուն պատմութիւնը խառնակուած կը համարի, նա կը ցուցնէ, թէ ձեռնարկած է իւր պատմութիւնը գրելու ճիշդ այնտեղէն, ուր դադրած է Փաւստոս և հասցնելու մինչև Վահան Մամիկոնեանի մարզպանութեան սկիզբը: Կը յայտնէ իւր հայեացքը, թէ ինչպէս պիտի լինի պատմիչ մը. «բերել ստուգագրութիւն անպարսաւ... չյաւելուլ զանեղեալսն՝ յընդունայն աճմունս բանից. շնուազեցուցանել զեղեալսն և կարճա-

կառուր պատմել բանիւք անփութութեամբ, այլ զբնունս ողջախոն զգուշութեամբ բերել ի յայտնութիւնս»:

Ղազարի պատմութիւնը երեք զրուագներու բաժնուած է: Առաջին զրուագը կսկսի 384 թուէն՝ Հայոց թագաւորութեան երկուքի բաժնուելէն. կը պատմէ Խոսրովի թագաւորելը, Արշակի հեռանալն ու մահը, տառերու դիւտի պատմութիւնը, Արշակունեաց թագաւորութեան վերացումը, հակաթոռ կաթողիկոսներու գործերը, Սահակ Պարթևի ու Մաշտոցի մահը: Առաջին զրուագի մէջ են Արարատի նկարագրութիւնը և ս. Սահակի տեսիլը: Բ զրուագի մէջ կը ներկայացնէ Վարդանանց պատերազմը և Ղևոնդեանց նահատակութիւնը, պատմութիւնը կը փակէ 462 թուականով, երբ Ղևոնդեանց աշակերտ Աբրահամ Զենակացին Ասորեստանէն Հայաստան դարձաւ: Երրորդ ժամանակակից զրուագը կը սկսէ Վահանի ու իւր եղբայրներու ազատագրութեամբ ու այնուհետև կը նկարագրէ երկրորդ ապստամբութեան դէպքերը և պատմութիւնը կը փակէ Վահանի մարդպանութիւն ստանալու ուրախառիթ դէպքով (486 թ.) և Յովհան Մանգակունւոյ ճառախօսութեամբ: Այս զրուագի մէջ է նաև հայ կանանց նկարագիրը (գլ. ԿԱ):

Հարիւր երկու տարուայ պատմութիւնս զրելու համար բնականաբար Ղազար ունեցած է աղբիւրներ, որ և կը յիշէ: Պատմութեան առաջին զրուագի մէջ նա կօգտուի Կորիւնի երկէն Սահակ-Մաշտոցի գործունէութիւնը ներկայացնելու համար: Բայց համեմատութիւնը ցոյց կուտայ, որ քանի մը կէտերու մէջ նա կը տարբերի Կորիւնէն՝ անշուշտ հետևելով իւր ժամանակի բանաւոր աւանդութիւններուն, որոնք մանաւանդ պահուած կրնային լինել Մամիկոնեանց տոհմի մէջ: Ղազարի պատմութեան երկրորդ զրուագի աղբիւր եղել են Արշաւիր Կամսարական, Վասակի ծառաները, գուցէ և այլ ժամանակակից անձինք: Ինքնին Ղազար ալ մանկութեան հասակին ժամանակակից էր առաջին ապստամբութեան դէպքերուն: Իսկ երրորդ զրուագը զրել է իբրև անցքերուն ականատես և կամ

օգտուելով գործիչներու ցուցմունքներէն, որոնցմէն ոմանք թերևս պատմութեան գրութեան ժամանակ կենդանի էին:

Ղազար իւր յառաջաբանի մէջ պատմիչի մը պարտքը կը համարի *usnaqագրոսիսն անպարսաւ*, և այս սկզբունքը աշխատած է գործադրել իւր պատմութեան մէջ: Բայց Փարպեցւոյ պատմութեան ամողջութիւնը ցոյց կուտայ, որ նա իւր աղբիւրներու ցուցմունքները քննադատութեամբ չընդունիր, այլ լիակատար վստահութեամբ, առանց բնաւ կասկածելու, թէ այդ մարդիկ կարող էին իրենց անձնական զգացմունքներով ու կրքերով առաջնորդուիլ: Այս հանգամանքը բնականաբար փոքր ինչ երկմտութիւն կարող է ծնեցնել նորա պատմած գէպերուն նկատմամբ և մենք ուխտադրուծ կոչուած կամ հակակեցեցական նախարարներու գործունէութեան արժէքը պէտք է աշխատինք փոքր ինչ այլ կերպով լուսաբանել: Գարձեալ՝ Ղազար Փարպեցին եկեղեցական էր, բնականաբար գէպերու գնահատումը նա կատարած է ոչ աւելի լայն տեսակէտով, այլ միայն որոշ հայեցակէտով, թէ որչափ արդեօք բրիտանական կրօնի *էտանջներուն* համապատասխան էր հաւատուրաց կոչուած նախարարներու գործունէութիւնը: Վարդանանց ամբողջ շրջանը Ուխտապահ և Ուխտազանց կոչուած երկու հայ նախարարական կուսակցութիւններու պայքար է և այդ պայքարը լուսաբանուած է Ուխտապահներու տեսակէտով, որովհետև բոլոր եկեղեցական մատենագիրներ սոցա կողմն էին:

Պատմուած գէպերու պատճառներու հետազոտութեան մէջ ալ Ղազար հետևող է բոլոր եկեղեցական մատենագիրներու ուղղութեան—մարդկային գործերու յաջողութեան կամ անյաջողութեան մէջ միշտ տեսնել վերին նախախնամող տեսչութեան և կամ նորան հակառակօրդ սատանայի թելադրանքը: Այս կէտը Փարպեցւոյ պատմութեան մէջ շափազանց շատ շեշտուած է:—Գէպերու ընտրութեան մէջ ալ Ղազար եկեղեցական տեսակէտին հաւատարիմ կը մնայ. իւր յառաջաբանին մէջ նա կը շեշտէ, թէ պէտք է ներկայացնէ ս. Ուխտին

համար մեռնողներուն և յետս կացողներուն կեանքը՝ որ ուրիշներն ալ մի կողմանէ աշխատին նմանել և միւս կողմանէ զգուշանալ: Ապա ուրեմն Փարպեցւոյ գործը հայ կեանքը շքնագրկեր ամէն մասամբ, այլ մի կողմով միայն:

Այս սակասութիւններով հանդերձ՝ Ղազարի պատմութիւնը շատ արժէքաւոր գործ է մեր գրականութեան մէջ. նա կուտայ բազմաթիւ տեղեկութիւններ հայ կեանքի մասին և կը լրացնէ ու կը ճշգէ Եղիշէ պատմագրի հաղորդածները:

Ղազար իւր յառաջաբանին մէջ պատմիչի մը պարտքը կը համարի՝ շյուելուլ զանեղեալսն յընդունայն աճմունս բանից. հնուագեցուցանել զեղեալսն և կարճակտուր պատմել բանիւք անփութութեամբ: Իւր պատմելու եղանակով Փարպեցին հաւատարիմ կը մնայ յայտնած սկզբունքներուն: Նա գէպքերը կը պատմէ ընդարձակօրէն, կենդանի աշխուժով, առանց զարգարանքներու ու ճարտասանական ձևերու, որով գէպքերու մասին պարզ գաղափար կը կազմենք. միայն ամսոս որ իրեն կրկնութիւններով ու միջանկեալ մասերով տեղ տեղ իւր միտքը կը մթնեցնէ: Ունի գեղեցիկ նկարագրական մասեր, ինչպէս Արարատեան դաշտի (գլ. Է) և հայ կանանց նկարագիրը (գլ. ԿԱ.), որ կը յիշեցնէ Ռսկերերանի ճգնասուն կանանց պատկերը (Չէ աշխատութիւն առաքինութիւնն և այլն): Փարպեցւոյ լեզուն պարզ է, առանց խրթնութեան ու արուեստական ձևերու. աշխարհաբարի շատ ձևեր, մանաւանդ խօսակցութիւններու մէջ, շատ յաճախ կը պատահին, որոնք և գրուածքին աւելի կենդանութիւն կուտան. բայց բառերու անկանոն դասաւորութեամբ, շաղկապներու և որ յարարերականի աւելորդ գործածութեամբ Ղազարի լեզուն տեղատեղ իւր սահունութիւնը կորուսած է ու ճապաղ դարձած. այդ լեզուն Ռսկեդարեանէն անցումն է գէպի ժողովրդական հայ լեզուն:

Երկար տարիներու ընթացքի մէջ գրել է Ղազար իւր Պատմութիւնը: Առաջին կրօնական պատերազմի պատմութեան համար նորան նիւթ տուել ևն Արշաւիր Կամսարական իշխանը և Վասակի ծառայք: Արշաւիրը վախճանած է 470 թուերուն (Փրպ. Կ և ԿԳ), ապա Փար-

պեցին այդ ժամանակներէն ձեռնարկել է իւր գործին «իշխանաց և ս. վարդապետաց» հրամանով: Հալածանքէն դառնալէն վերջը նա շարունակել է իւր գործը աւելացնելով նաև իւր ժամանակի ապստամբութեան պատմութիւնը՝ ստանալով նաև Վահանի քաջալերութիւնն ու հրամանը: Եթէ ընդունինք, որ Աղան Արծրունին է նոյն ինքն Խորխորունեաց Աղան եպիսկոպոսը, որ վախճանած կերևի 506 թուերուն (Գիրք. թղթ.) և որուն մահը Փարպեցին իւր պատմութեան յառաջաբանին մէջ կը յիշէ, ապա Ղազար իւր պատմութիւնն ընդհատումներով վերջացուցած պիտի լինի այդ թուականներուն:

Փարպեցւոյ պատմութեան մէջ ընդարձակ տեղ կը բռնէ Սահակ Պարթևի տեսիլը: Թէ սկզբնապէս եղև է արդեօք այդ տեսիլը Ղազարի գործի մէջ՝ հաստատել կամ մերժել դժուար է. այսքանը պարզ է, որ այդ տեսիլը այդ բովանդակութեամբ յայտնի էր արդէն է դարու առաջին քառորդի մէջ, ինչպէս կը հաստատէ Յովհան Մայրապոստոսի վերլուծութիւն կարգաց եկեղեցւոյ գրուածքը (Շոդ. եր. 153):

ԳԼ. Է

3. ՎԿԱՅԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Արդէն յիշած ենք Ե դարու թարգմանութիւններու մէջ վկայաբանական գրուածքներ: Նոյն Ե դարու մէջ թարգմանուած է Վկայաբանութիւն Թադեոսի առախերոյն, որ հաւանօրէն հայ հողի վրայ օտար լեզուով յօրինուած գրքերէն մէկն է եղած: Վկայաբանութեան թարգմանիչը, ինչպէս վերջաբանը կը յայտնէ, Սամուէլ անունով եպիսկոպոս մ'է: Թէև այս գրուածքի լեզուն զատիւ չի կրեր Ոսկեդարեան կնիք, բայց կը համարուի թէ նոյն գարէն է և թարգմանիչ Սամուէլ եպիսկոպոսը՝ նոյնը Մեսրոպի աշակերտ Վրաց Սամուէլ եպիսկոպոսի հետ (հ. Անդր. Բզմ. 1907 եր. 60): Ինչպէս ձեռագրական համեմատութիւնները ցոյց տուած են, Սոփերքի Ը հատորի մէջ տպուած Վկայաբանութիւնը լեզուական շատ աղաւաղումներ

կը ներկայացնէ. թերևս լաւագոյն ձեռագրի մը գիւտը այս վկայարանութեան ժամանակը աւելի պարզէ: Այս գրուածքէն օգտուած է Պորենացին, երբ կը խօսի թաղէոսի քարոզութեան վրայ:

Ձ ԴԱՐ

ԳՂՈՒՄ Ը

+ Ընդհանուր տեսարիւն +

1. Մինչև այժմ տիրող սովորական հայեացքին հակառակ Ձ դարը մեր Գրականութեան մէջ ամուլ ժամանակ մը եղած չէ, այլ ընդհակառակը կենդանի գործունէութեան շրջան, երբ մէկ կողմանէ բազմաթիւ թարգմանութիւններ կը լինին յունարէնէ, և միւս կողմանէ ալ ինքնագիր գործեր կարտադրուին այն անձանց ձեռքով, որոնք սովորաբար Երկրորդ կամ Կրտսեր, Հելլենարան թարգմանիչներ կը կոչուին: Սխալ է այն կարծիքը, թէ Ձ դարու մէջ Հայ եկեղեցին դաւանապէս Յունական եկեղեցիէն ինքնուրոյն դիրք բռնելով՝ խորշեցաւ նաև յոյն գրականութենէն. ընդհակառակն հայ եկեղեցականներ աւելի ևս սկսան ուսումնասիրել յոյն լեզուն և յոյն հայրերու գործերը՝ իրենց միտքը վերացական դատողութիւններով մարզելու և յոյն հայրերու խօսքերով պաշտպանելու հայ Եկեղեցւոյ դաւանութիւնը: Ապաքէն Քաղկեդոնի դաւանութիւնն ալ Ձ դարուն մէջ տակաւին տիրող հանդիսացած չէր և շատ յոյն եկեղեցականներ, նորագէտ գրաւորապէս մաքառեցան: Ձ դարու առաջին մասը Պարսից բաժնի հայոց համար համեմատաբար բարեյաջող ժամանակ էր: Թէև պարսիկներն ու յոյները պատերազմներ ունէին, բայց այդ կը կատարուէր Հայաստանէն դուրս և կամ Մոսկայ աշխարհի մէջ. այնպէս որ մեր երկրի միւս մասերը թաղաղութիւն կը վայելէին: Շուտով պարսիկներու և յոյներու միջև խաղաղութեան դաշն ալ կապուեցաւ, որով հայ ժողովրդի վիճակն աւելի ևս անդորրացաւ. միմիայն Հայաստանի յունաց բաժնի հայերն էին, որ Ձ դարու մէջ նեղութիւններ կրեցին:

Յուստինիանոս Մեծը (527—565) իւր մտացուցած հարկերով ու օրէնքներով քանդեց բոլորովին հայ նախարարական կազմը՝ ջնջելու համար հայութեան մէջէն ազատութեան ոգին և նորան աւելի սերտիւ միացնելու համար յունաց հետ: Այս նոր կարգերու պատճառով դժգոհութիւն ու ապստամբութիւն ծագեցաւ հայ նախարարներու մէջ և մինչև իսկ սպանութիւն ևս կատարուեցաւ: Այս հանգամանքները բնականաբար պէտք է խորշեցնէին պարսից բաժնի հայերուն, որոնք խաղաղութիւն կը վայելէին, մանաւանդ որ Յուստինոսի քաղաքականութեան շնորհիւ Քաղկեդոնականութիւնը յունաց մէջ աւելի ուժ ստացաւ և շատ նշանաւոր միաբնակ եպիսկոպոսներ հարածուեցան: Ահա Չ դարու առաջին կիսամիակի մէջ հայերը Դուլինի ժողովներն ունեցան և նզովեցին Քաղկեդոնը: Յախուռն կերպով վարուած չլինելու համար պէտք է որ հայերը ծանօթանային յոյն գրականութեան, ինչպէս որ իրօք և կատարեցին և առաջին յիսնամեակի մէջ թարգմանեցին թէ վերացական—դաւանաբանական և թէ առօրեայ պէտքերն համար Հակաճառական գրուածներ: Չ դարու երկրորդ կէսէն սկսած հայերը կրօնապէս նեղուելով պարսիկներէն՝ իրենք կը ձգտին յունաց յարել, այդ ժամանակ եղաւ Վարդան Բ Մամիկոնեանի ապստամբութիւնը (572 թուին), որ ծանր հետևանքներ ունեցաւ հայոց համար, երբ Յովհաննէս Գարեղինացի կաթողիկոսը և ուրիշ շատ հայ աւագանիներ Պոլիս հաստատուեցան: Չ դարու վերջին քառորդի երկարամեայ պատերազմները, երբ մեր երկիրն աւերուեցաւ, բնականաբար շատ կարող չէին գրական դործերով պարապելու նպաստել, բայց անշուշտ եղած են և այս ժամանակ թարգմանութիւններ: Այսպէս երկու պայմաններու մէջ ալ հայերն իրենց յարաբերութիւնը յոյներէն չկտրեցին և նոցա մտաւոր հարստութենէն օգտուեցան:

2. Յունաց մտաւորական վիճակը Չ դարու մէջ ալ նախընթացներու շարունակութիւնն էր. միևնոյն կրօնական—եկեղեցական ուղղութիւնը, և այժմ, կարելի է ասել, քիչ մ'ալ աւելի զօրեղ շեշտով: 529 թուին Յուստինիանոս մեծը փակել տուեց Աթէնքի վերջին հեթանոսական դպրոցը և իրաւագիտութեան ուսումը արգիլեց՝ թոյլ տալով այդ գիտութեան մասին խօսիլ միմիայն Պոլսի դպրոցի մէջ: Այս դպրոցը Թէոդոս փոքրը հաստատած էր 425 թուին և այժմ նա աւելի նշանակութիւն ստացաւ: Դպրոցի բոլոր կառավարութիւնը հոգևորականներուն էր յանձնուած: Այստեղ 16—25 տարեկան պատանիներ, որոնք արդէն տարրական դպրոցի ընթացք աւարտած էին, կը պարապէին ս. Գրքի և Եկեղեցւոյ հայրերու գրուածներու ընթերցմամբ և ուսումնասիրութեամբ: Այնուհետև կուսումնասիրէին Արիստոտէլի

փիլիսոփայութիւնը՝ բայց ոչ թէ բնագրի վրայէն, այլ զանազան ժամանակ կատարուած լուծմունքներէն, Քերականութիւն, Քերթողութիւն (Պուհտիկոսութիւն), Հոհտորութիւն, մասամբ Պատմութիւն և երբեմն նաև Ուսողութիւն (մաթեմատիկա)։ Այս գիտութիւններու հետ միանգամայն թոյլ կը տրուէր կարգալ Հոմերոսի, Եզրոգոսի, Պինդարոսի, Սոփոկլի, Եւրիպիդէսի, մասամբ Պղատոնի և մի քանի այլ հին հեղինակներու գործեր, իբրև օրինակներ Քերթողութեան, Հոհտորութեան և Քերականական ուսման։ Քերականութիւնը, որ կաւանդուէր Գիոնեսիոս Թրակացւոյ կազմած գրքով, կամ ուրիշ Համառօտութիւններով, թէ լիզուի ուսում էր և թէ հին հեղինակներու ուսումնասիրութիւն, նորա մասը կը կազմէր Քերթողութիւնը։ Հոհտորութիւնը, որ հին ժամանակներն անօրհայ կեանքի ու քաղաքական աշխարհի մէջ ունէր իւր կենդանութիւնը, այժմ դատարկախօսութիւն դարձած էր և նորա բովանդակութիւնը կամ մտացածին էր և կամ կեանքի հետ անհշութիւն չունեցող որ և է նիւթ։ Գլխաւոր ձեռնարկը Հերմոգէնի աշխատութիւնն էր։—Պատմագրութեան մէջ ալ հետզհետէ տիրող դարձաւ ոչ թէ դէպքերու քննադատական պատկերացումը, այլ լոկ նկարագրութիւն, մանաւանդ ընդհանրացաւ պատմական գործիչներու արտաքինի նկարագրութիւնը։—Հին հեղինակներու գործերու լիզուական ուսումնասիրութիւնը մեծապէս ազդեց յոյն գրական լիզուի վրայ, նախապէս զգարու հին ու նոր քերականական ձևերու, սլարդ, սովորական արտայայտութեան փոխանակեցին հոհտորական ձևեր, փոխաբերութիւններ ու պատկերաւոր բացատրութիւններ։

Ինչպէս տեսանք, Պոլսի դպրոցի մէջ գրական գիտութիւններ չէին աւանդուեր, այլ լոկ անհատներ կային այդպիսի գիտութիւններով պարագողներ, որոնց գրական գործերն ալ հին հեթանոս հեղինակներու գաղափարները խառն ժողովրդական գրոյցներով կը յեղյեղէին. այսպէս Չ դարու մէջ հաղիւ մի—երկու յոյն բժիշկներ, մաթեմատիկոսներ ու տիեզերագէտներ կը յիշուին. իսկ կենդանաբանութիւնն ու բուսաբանութիւնը առասպելական գրոյցներու ամփոփումն էր։ Յունական մտաւորական այս ուղղութիւնը, որ սկիզբն առաւ Չ դարու երկրորդ կիսուն՝ նոյն դարու վերջերէն յաջորդ դարերու մէջ տիրող դարձաւ՝ ազդեցութիւն գործելով նաև այն ազգերու մտքի վրայ, որոնք քաղաքական պարագաներու շնորհիւ կնթարկուած էին յունաց։ Այժմ անցնինք հայ գրականութեան։

Թարգմանական գրականութիւնը Զ դարու մէջ:

1. Արդէն ասացինք, թէ Ե դարու մէջ իշխող թարգմանչական գործունէութիւնը Զ դարուն ևս շարունակուեցաւ Կրսեր կամ Երկրորդ թարգմանիչներու ձեռքով: Այս դարու թարգմանութիւնները նախընթացէն կը դանազանուին թէ իրենց բովանդակութեան պէսպէսութեամբ և թէ գրական լեզուով: Բովանդակութեամբ այս ժամանակի թարգմանութիւնները, ինչպէս կը տեսնենք, աւելի բազմազան են, կը խօսին մասամբ նոր նիւթերու վրայ և այդ նորութիւնը ազդած է և լեզուի վրայ: Ե դարու Ոսկեդարեան լեզուն այս ժամանակները մասամբ խառնուելով հայ ժողովրդական լեզուի տարերքներուն, մէկ կողմանէ աւելի պարզութիւն կը ներկայացնէ, միւս կողմանէ ալ ենթարկուելով յունական լեզուի ազդեցութեան՝ չափաւորապէս նոր բաներ ու ձևեր կը ներդնեն՝ մնալով սակայն ընդհանրապէս հայ լեզու, իսկ վերջերը նա կը թաթխուի բոլորովին յունարէնի մէջ, որով կը ձևանայ հելլենարան հայերէն մը, որ մանաւանդ տիրող կը լինի Ե և Ը դարերու թարգմանութիւններու մէջ:

2. Զ դարու թարգմանութիւնները հետեւեալ պատկերը կը ներկայացնեն. Ա Վարդապետականք, որոնք նոր ուղղութիւն ու նպատակ ունին: Ե դարու այս տեսակի թարգմանութիւնները լոկ մեկնական-բարոյակրթական բովանդակութիւն ունէին. այս դարու թարգմանիչները՝ նոյն նպատակին ծառայող գործեր տալով հանդերձ՝ միևնոյն ժամանակ կը ներկայացնեն զուտ վերացական—դաւանաբանական և վիճական գրուածներ՝ իրենց ժամանակի պէտքին զոհացումն տալու համար: Անշուշտ Զ դարու առաջին մասի մէջ թարգմանուեցան 1. Եփրեմ Ասորւոյ, և 2. Յովհան Ոսկերեբանի այն ճառերը, որոնք Ե դարու մէջ թարգմանուած չէին և որոնք կրթական բովանդակութիւն ունին: Աւելի նշանաւոր են հետեւեալ թարգմանութիւնները. 1. Փիլոն Երրայեցոյ (+ մօտ. 45 թ.) ճառերը—Յաղագս յառաջախնամութեան, Մեկնութիւն լինելութեան (ծննդոց), Կեանք իմաստնոց, Յաղագս Հեսսեանց և այլն, որոնցմէն քաղուածներ կան Եզիրէի, Մամբրէ Վերժանողի և Խորենացոյ գրուածներու մէջ: Փիլոն կը փորձէ հաշտեցնել Մովսէսի Հնգամատեանը հին յունական փիլիսոփայութեան հետ ուսուցանելով թէ այս վերջինն ալ ս. Գրքէն կը բխի: Հաշտութեան համար Փիլոն անհրաժեշտ կը համարի ս. Գրքի մէջ բառական ու այլաբանական իմաստ ընդունիլ: Իւր իմաստասիրական գաղափարներով Փիլոն մեծապէս ենթարկուած է Պիլթագո-

բասին, Արիստոտէլին և մանաւանդ Պլատոնին, մանաւանդ երբ կը բացատրէ Աստուծոյ յարաբերութիւնը աշխարհի հետ Զօրութիւններու միջոցով, որոնց մէջ գերագոյնը Բանն էր: Այդ անհատական զօրութիւններէն է և մարդկային հոգին՝ նիւթին հետ միացած: Մարդ պիտի ձգտի ազատիլ նիւթի կապանքներէն, որ հոգին իւր նախկին սըրբութեան հասնի և այդ կը լինի ճշնակեցութեամբ ու հայեցական կեանքով:

2. Գրիգոր Նազիանզացոյ (330—389) ճառերը՝ թուով 45 հատ, որոնցմէն մանաւանդ յայտնի են Առ որս կոչուած 15 ճառերը՝ իրենց աստուածաբանական բովանդակութեամբ և ծառայել են իբրև ձեռնարկ մեր վարդապետարաններու մէջ: Մնացեալ ճառերը՝ որոնք նոյնպէս խմբերու բաժնուած են և առաջին ճառի սկզբնաւորութեամբ կը կոչուին՝ Բրիստոս ծնեալ՝ ժբ ճառ, Յաղթեցալ՝ ը ճառ և Որբ յԵգիպտոս՝ ժ ճառ, խօսուած են կամ Փրկչի անօրէնութիւններու առթիւ և կամ դրուատելու իր մերձաւորները ու նշանաւոր անձանց. վերջապէս կան դուտ անձնական դէպքերու առթիւ խօսուած: Աստուածաբանի այս գործերէն շատ քաղուածներ ամփոփուած են Կնիք Հաւատոյ կոչուած հաւաքածոյին մէջ, որ է դարու սկիզբներն է խմբագրուած. Սորենացին ալ ունի բազմաթիւ նմանութիւններ:

3. Մեծն Աթանաս (295—373) ունի ճառեր, թղթեր, որոնց մէջ արժարժուած են դաւանական խնդիրներ Արիոսի մոլորութեան առթիւ. կան քաղուածներ Կնիք Հաւատոյի մէջ:

4. Գրիգոր Նիւսացին (+394) թողած է շատ գործեր՝ ամէնքն ալ խորթափանց մտքի արդիւնք. արևելեան եկեղեցւոյ հայրերու մէջ իսկապէս եկեղեցական փիլիսոփայ է Նիւսացին: Նորա գործերէն մանաւանդ նշանաւոր է Տեսութիւն մարդոյն կազմութեան և Առ ի մարդանալն Տեառն: Նիւսացւոյ գրուածքները թարգմանուած են Զ դարու մէջ. անոնցմէն ընդարձակ հատուածներ բերուած են Կնիք Հաւատոյի մէջ: Սորենացւոյ մէջ ալ փոխառութիւններ կան նորա ի Մսնկունսն Բեթղեհեմի ճառէն:

5. Այսպէս նաև Զ դարու մէջ թարգմանուած են Գրիգոր Սքանչելագործի ճառերը՝ բացի ի ծնունդն Բրիստոսի ճառէն, որ Ոսկեդարեան լեզուով է, Փիլոքսէն Մարուզի եպիսկոպոսի (+525) մեկնութիւնները, Տիմոթէոս Աղեքսանդրացոյ (+385) կրօնական դրուատական, ինչպէս նաև Բարսեղ Կեսարացւոյ դաւանական ճառերը, որոնցմէն դարձեալ շատ հատուածներ բերուած են վերոյիշեալ Կնիք Հաւատոյի մէջ, որով նոցա թարգմանութեան ժամանակը կը ճշդուի:

6. Զ դարու թարգմանութիւններու մէջ մասնաւորապէս պէտք է

յիշատակել Իրինէոս եպիսկոպոսի Յոյցք ընդդէմ հերձուածոց գըր-
քերը և Տիմոթէոս Կուզի (+477) Հակաճառութիւնքը: Վերջինս, ինչ-
պէս նաև Փիլոքսէնը, Քաղկեդոնի դէմ հօգրապէս մարանչողներէն էր:
Իրինէոսի և Կուզի գործերու թարգմանութեան լեզուն մեծապէս կը
տարբերի վերոյիշեալ գրուածներէն անով, որ այստեղ հայ լեզուն
խորապէս ազդուած է յունարէնէն, նորան կատարելապէս ստըրկա-
ցած: Այս հելլենարան թարգմանութիւնները կատարուած են 2 դա-
րու երկրորդ կիսուն և ըստ կարելոյն բառացի՝ իմաստի ճշգոթիւնը
պահպանած լինելու համար, որ կարևոր էր վիճարանական գրուածքի
համար: Տիմոթէոս Կուզի գրուածքը մեծ հեղինակութիւն է վայելած
մեր դաւանարանական գրականութեան մէջ՝ տալով վիճարանութեան
համար առատ նիւթ (Տիմոթ. Կուզ. հ. Ակինեան):

Բ. Իմաստասիրականը:— Բացի վերոյիշեալ կրօնական գործերէն
2 դարը հարուստ է նաև իմաստասիրական գործերու թարգմանու-
թեամբ, որոնց մէջ յայտնի են ա. Արիստոտէլի հետեւեալ գրուածք-
ները. 1. Ստորոգութիւնք, 2. Յաղագս մեկնութեան (Պէրիարմե-
նիաս). 3. Պատմութիւն յաղագս աշխարհի և 4 Յաղագս առաքինու-
թեանց: Բ. Ներածութիւն Պորփիւրի: Այս գործերու թարգմանիչ կը
համարուի Դաւիթ Հարքացին, որ գրած է նաև անոնց մեկնութիւնը,
բայց դժբախտաբար թարգմանուած են անտանկի հայերէնով մը, որ
յունագէտ հայու մը միայն հասկանալի են: Թարգմանիչը յունարէնի
հետևողութեամբ կը գործածէ բայական նոր ձևեր էարար, էմեռններ,
իգականի համար սէ, դէ, նէ, ձիոյր, մարդոյր և այլն. մի խօսքով
Կուզի Հակաճառութեան հելլենարան լեզուն ծայրագոյն աստիճանի
հասուցած:— Այս բուն իմաստասիրական գրուածներուն հետ՝ նոյն 2
դարուն թարգմանուած կերևին, Սեկունդոսի լոսկեաց փիլիսոփայի և
Սեքստոսի բարոյական վճիռները, որոնց մասին մեծ հմտութեամբ
գրած է հ. Յակ. Տաշեան: Ասոնց թարգմանութիւնը աւելի կանուխ
եղած կերևի նայելով համեմատաբար իրենց մարտը լեզուին:

Գ. Քերականական: Ե դարու մէջ լեզուի ուսման վերաբերեալ
քերականութիւն չունինք, թէև քերականական բացատրութիւններ կը
պատահին Կիւրեղ Աղեքսանդրացւոյ թարգմանութեան մէջ: 2 դարը
այս մասին ալ հոգ տարաւ, բանի որ այդ վիտութիւնը մեծ յարգ
ունէր յունաց մէջ, և թարգմանեց Դիոնիսիոս Թրակացւոյ քերակա-
նութիւնը, որուն կոմսններուն համեմատ հայ լեզուն ալ ձևուեցաւ և
հելլենական դարձաւ:

Դ. Վիպականը: Վերոյիշեալ վերացական գրքերու հետ՝ 2 դարու
մէջ թարգմանուած են նաև ժողովրդի միտքը զբօսնեցնող գրքեր ևս,

որոնց մէջ յայտնի են ա. Սուտ. Կալիստինէսի Պատմութիւն Վարուց Աղեքսանդրի, որ հռչակաւոր հերոսի մասին եղած առասպելներու ժողովածու է: Աղեքսանդր իւր արշաւանքներու ժամանակ կը պատահի պէսպէս հրէշներու, մինչև իսկ հեռաւոր երկիրներու մէջ կը տեսնէ այն աշխարհը, ուր մեղաւորները կը տանջուին. կը հասնի այն Արևուքաղաքը (Հելիոպոլիս), ուրկէ արևը կը ծագի և այլն: Այս վէպը՝ հին ժամանակներու ամէնէն սիրուածներէն մէկն եղած է և շատ լեզուներով ալ թարգմանուած: Հայերէն թարգմանութիւնը, որուն մասին մեծ հմտութեամբ գրած է հ. Տաշևան, կատարուած կերևի Ձ դարու սկիզբները նախ որ ծանօթ է Փարպեցւոյն և երկրորդ՝ բաւական ընտիր լեզու ունի: Բ. Իմաստութիւն Խիկարայ, որ նոյնպէս վէպ է և տարածուած բոլոր հին աղբերու գրականութեան մէջ: Խիկարի կամ ճշդագոյն Ահիքարի վէպը, որ կապ ունի նաև Տովբիթի գրքի հետ, թարգմանուած է դարձեալ Ձ դարու սկիզբները և Ղաղար Փարպեցւոյն ծանօթ, (Խիկար. հ. Յ. Տաշևան): Խիկարի մեր այժմու ունեցած պատմութիւնը, որ տպուած է Պղնձէ քաղաքի պատմութեան հետ, նախնական թարգմանութեան աղաւաղումն է:

Վերոյիշեալներուն հետ պէտք է կապել և Նոննոսի՝ Առասպելաց մեկնութիւնը: Այս գրուածքի մէջ հեղինակը Գրիգոր Աստուածաբանի գրութեանց մէջ եղած յունական դիւցարանական առասպելներուն բացատրութիւնը կուտայ, որ և ծառայած է է դարէն սկսած մեր հեղինակներու (Դաւիթ Անյաղթ, Խորենացի և այլք) ծանօթութեան աղբիւր: Գործը թարգմանուած է դարձեալ Ձ դարուն սկիզբները (տ. Հնգ. 1904 եր. 139 յօդ. հ. Ա. Կինեանի):

Ե. Անվաւերականք: Իբրև վիպական գործ պիտի նկատուին և այն բազմաթիւ անվաւերականները, ծածուկ կոչուածները, որոնք յօրինուած են Հին և Նոր կտակարաններու գրքերու հետևողութեամբ՝ դարդարուած բազմաթիւ առասպելական գէպքերով: Անվաւերականները յօրինուած են կամ հարցասիրութեան գոհացումն տալու և կամ որ և է մոլորութիւն տարածելու համար: Ամէն աղբի գրականութեան մէջ ալ բազմաթիւ են Անվաւերականներ. հայ գրականութիւնն ալ ունի, որոնք երեք հատորով հրատարակուած են Վենետիկ: Բնականաբար կարելի չէ ասել թէ այդ Անվաւերականներն ամէնքն ալ միաժամանակ թարգմանուեցան. բայց նոցա մեծ մասի թարգմանութիւնը դարձեալ կընկնի Ձ դարու մէջ, ինչպէս կը յիշատակեն Կիրակոս պատմագիր և Սամուէլ Անեցի: Այդ գործերը թարգմանուած են մասամբ ասորերէնէ և մասամբ յունարէնէ: Դժուար լի է Ձ դարու մէջ հայ եկեղեցական մը ձեռնարկած լինէր որ և է անվաւերական

մը թարգմանելու. հաւանական է կարծել, թէ այդպիսի գործերու թարգմանութեամբ պարապած լինին հայ Պաղիկեանները, որոնք Ձ դարու առաջին քառորդէն արդէն կը գործէին Հայաստանի մէջ և Հին կտակարանը իբրև սրբազան գիրք չէին ընդունիր: Անվաւերականներն եղել են բանաստեղծութեան առատ աղբիւր ինչպէս օտարներու, այսպէս նաև մեր մէջ. նոցա հետքը կերևնայ մինչև իսկ մի քանի շարահաններու մէջ (Այսօր գոլով և այլն):

Ձ կենդանարանական տեղեկութիւններու համար իբրև աղբիւր ծառայած է միջին դարերու այն դրուածքը, որ սովորաբար օտարներու մէջ Փիզիոլոգ կը կոչուի, իսկ մեր մէջ Բարուախօս: Այս գրքի մէջ ամփոփուած են բազմաթիւ առասպելական տեղեկութիւններ կենդանիներու մասին: Գրքին հեղինակ կը համարուի ոմն Փիլագոս: Հայ թարգմանութեան ժամանակը դարձեալ կը հասնի Ձ դար, ինչպէս կը հաստատեն Ն. Մառի և հ. Տաշեանի ուսումնասիրութիւնները: Յաջորդ դարերու առակախօսութեան համար առատ նիւթ է մատակարարած այդ գրուածքը:

Այսպէս ուրեմն տեսանք, որ Ձ դարը բաւական շատ գրական գործեր է թողած յաջորդ դարերուն. թերևս կան գործեր, որ տակաւին յայտնի ալ չեն: Այժմ անցնինք ինքնագիր հեղինակութեանց, որոնց թիւը թարգմանութիւններու համեմատութեամբ շատ նուազ է:

Ժ Գ Լ Ո Ւ Խ

1. ՎՍԻԳԱՊԵՏԱԿԱՆ ԹՂԹԵՐ

Ձ դարը սկսուեցաւ հայ և յոյն եկեղեցիներու իրարմէ անջատուելովը: Քաղկեդոնի դաւանութեան դէմ արդէն գրած էր Մանդակունին իւր Ապացոյցը, առանց սակայն կերպապէս բաժանումը իրականացնելու, որ կատարուեցաւ առաջին անգամ 506 թուի Գուլինի ժողովի մէջ: Այս հանգամանքն ահա պատճառ դարձաւ բազմաթիւ դաւանական թղթերու գրութեան՝ հայ եկեղեցւոյ դաւանութիւնը պաշտպանելու համար, որոնց մեծ մասը ամփոփուած է թղթոց գրքի մէջ:

Այս կարգի հեղինակներէն առաջինն է Ա. Բարկեկ կարողիկոսը, որ գումարեց 506 թուի ժողովը և գրեց իր երկու թղթերը ուղղափառ ասորիներու խնդրի առիթով: Այդ թղթերու

մէջ Բարդէն կաթուղիկոսը ինչպէս Նեստորական, այսպէս նաև Քաղկեդոնական դաւանութիւնը կը մերժէ (տպ. Գիրք թղթ. մէջ)՝ հիմնուելով Ջենոն կայսեր Հենոտիկոնի և Մնատասի թղթերուն վրայ, որոնք այդ ժամանակներն արդէն թարգմանուած էին:

Բ. Ներսէս Աշտարակացի (548—557), որ հրատարակեց հայ եկեղեցւոյ բարեկարգութեան համար կանոններ և հայ ու ասորի եկեղեցիներու միութիւնը գլուխ բերեց: Ներսէս կաթուղիկոսի, որուն գործակից էր Ներշապուհ Տարօնի եպիսկոպոսը, առաջին թուղթը կը շօշափէ նոր հրապարակ ելած տպականութեան կամ անտպականութեան դաւանութիւնը, որ կը քարոզէին Յուլիանոս և Սևերոս ասորի եկեղեցականները: Միւս թղթերը գրուած են նեստորականներու քարոզութեան առաջն առնելու համար, որոնք Պարսկաստանէն մուտք էին գտած հայ երկրի մէջ, հաստատուել էին Գուլինի մէջ և իրենց հետևողներ շահած:

Ինչպէս ասացինք, Ներսէսի ժամանակ մտերմական յարաբերութիւն կար հայ և ասորի եկեղեցիներու միջև. այդ ժամանակներ ասորւոց Աբդիշոյ եպիսկոպոսը գրեց իւր մի քանի դաւանական թղթերը, որոնք տպուած թղթոց գրքի մէջ և որոնց մէջ պաշտպանվում է նախկին երեք տիեզերական ժողովներու դաւանութիւնը և նզովվում են Քաղկեդոնն ու միւս հերձուածները:

3. Յովհանն Գարեղիկոսացի կաթուղիկոսն ևս (557—574) ունի գրած Քաղկեդոնի դաւանութեան առթիւ թղթեր, որ չնայելով մեր հոգևոր հայրերու արթուն հսկողութեան՝ կրտարածուէր հայ ժողովրդի մէջ: Գարեղինացւոյ թղթերն ուղղուած են Սիւնեաց եպիսկոպոսին և Ադուանից կաթուղիկոսին, որոնց մէջ կը յորդորէ նա զգուշանալ քաղկեդոնականներէն և հայ եկեղեցիէն չբաժնուիլ (Գիրք թղթ): Յովհաննէս կաթուղիկոսի այս թղթին հակառակ գրեց Երուսաղէմի յոյն պատրիարք Յովհաննէս եպիսկոպոսը յորդորելով ադուանից հայերէն հեռու մնալու:

4. Նեաւորականութիւնն ու քաղկեդոնականութիւնը նոյն Ձ դարու մէջ մուտ գտաւ նաև վրաց մէջ և այս առթիւ Մովսէս Կարուղիկոսը, (+603) գրեց իւր թուղթը վրաց Կիւրիոն կաթողիկոսին՝ բացատրելով նախնի հարց ճշմարիտ դաւանութիւնը և յորդորելով հայ եկեղեցիէն չբաժնուիլ:

Վերջապէս պէտք է յիշատակել Մամիկոնէից Արտահատ Եպիսկոպոսին (տալա կաթողիկոս), որ Ադուանից Վաչական թագաւորի խնդրանօք գրած է որբոց նշխարները պատուելու, ննջեցելոց համար հոգեհանգիստ կատարելու և թէ մարդիկ ինչ հասակի մէջ յարութիւն կանոնն և այլ այսպիսի հարցերու մասին: Նա թարգմանած կերևի նաև Փիլաքսիանոսի Նաբուկի Եպիսկոպոսի համառօտ գրուածքը Եփեսոսի ժողովի առթիւ:

ԺԱ Գ. Լ. Ո Ւ Խ

Բ. ՃԱՌԱԿԱՆ — ՄԵՎՆԱԿԱՆ ԳՐՈՒԱԾՆԵՐ +

1. ՊԵՏՐՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍԻՒՆԵՍՅ

Հոգևոր պերճախօսութեան ներկայացուցիչ Ե դարու մէջ մեզ յայտնի չէ: Ղազար Փարպեցին իւր նշանաւոր թղթին մէջ ակնարկութիւններ կընէ իւր ճառախօսութեանց մասին, բայց նորա խօսած ճառերէն ոչինչ մնացած չէ: Իբրև եկեղեցական հետոր առաջինը կը հանդիսանայ Պետրոս Եպիսկոպոս Սիւնեաց, որ Ձ դարու առաջին կիսուն հայ նշանաւոր եկեղեցականներէն մինն է եղած և գործած է Ներսէս Բագրևանդցի կաթողիկոսին հետ: Հաւանօրէն վախճանած է 560 թուերուն: Ստեփանոս Օրբէլեան պատմիչը նորան շատ գործեր կը վերագրէ, բայց ոչ իրաւամբ. նորա ստոյգ գործերն են ա. Գովիատ ի ս. Աստուածածինն և բ. ի Ծնունդ Քրիստոսի. վերջին ճառէն միմիայն հատուածներ են մնացած, իսկ առաջին ճառը ամբողջապէս հասած է (տալ. Արրա 1902 եր. 88): Այս ճառը խօսուած է հաւատացեալներու առաջ, ինչպէս կարելի է գուշակել սկզբնաւորութենէն ու այն ցայտուն ոգևորութենէն որ

սկզբէն մինչև վերջը կը տիրէ գրուածքին մէջ: Ս. Կուսի վե-
հութիւնը կը դրուատուի վերագրելով նորան ս. Գրքի խօսքե-
րը: Հեղինակի ոգևորութիւնը շատ բնական կերևայ, երբ յի-
շենք, թէ նա այս ճառը խօսած է մի ժամանակ, երբ նեստո-
րականութիւնը, նոյն իսկ Հայաստանի մէջ, նուաճումներ կա-
նէր: Ճառս մի քանի տեղ հեռանդութիւն է Աթանաս հայրա-
պետի նոյն նիւթի մասին խօսածին և այս հանդամանքը մեզ կը
հաստատէ, թէ Աթանասի ճառերն արդէն Զ դարու առաջին
քառորդին թարգմանուած էին հայերէն: Պետրոսի այս ճառն
ազգած է նաև Մեծացուցէ կոչուած շարականներուն վրայ,
որոնք նոյնպէս նպատակ ունին ս. Կոյսը գրուատելու:

Պետրոսին, ինչպէս ասացինք, ուրիշ գործեր ալ կը վերա-
գրուին, այսպէս նաև Պատմութիւն, բայց քննութիւնը մերժեց
այդ կարծիքի հիմնաւոր լինելը (Հնդ. 1904 հ. Ակինեան):

2. ԵՂԻՇԷ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Զ դարու միւս նշանաւոր հռետոր վարդապետն է Եղիշէն,
որ բացի յայտնի պատմութենէն, ուր նոյնպէս կը փայլեցնէ
իւր հռետորական սաղանդը, գրած է շատ մեկնողական ճա-
ռեր: Եղիշէի սիրած հեղինակն է Փիլոն Եբրայեցին, որուն
գրուածքէն շատ կտորներ կը քաղէ թէ իւր պատմութեան և
թէ ճառերուն մէջ: Վերջին տեսակի գրուածներն ա. Բան խրա-
սու յաղագս միակնակց, ուր միայնակեաց Եղիշէն կը դրուա-
տէ օտար միայնակեացներու կեանքը և իրայիններուն կը յոր-
դորէ աշխարհէն հեռու մնալ. այստեղ կան ակնարկութիւններ
Վարդանանց պատերազմի մասին: Գրուած է զգացմունքով.
գեղեցիկ է՝ երէ ստեղծաց մերկ և այլն կտորը: Այստեղ Փիլոնի
Յաղագս Վարուց կենաց տեսականի ճառէն բաւական բա-
ղուածներ կան, որ այն կարծիքը կը հաստատեն, թէ Փիլոնի
գործերը Զ դարու առաջին քառորդի մէջ արդէն թարգմա-
նուած էին:

բ. Մեկնութիւն Յետոայ և Դասաւորաց: Այստեղ ալ Եղի-

շէն կը հեակի Փիլոնի Յաղագս օրինացն այլաբանութեան գրուածքին և նորա նման ս. Գրքի ամէն մի բառ այլաբանութեամբ, բարաոնութեամբ կը մեկնէ: Ունի գեղեցիկ նկարագրական կտորներ, որոնք նորա պատմութիւնը կը յիշեցնեն. այսպէս Յեսուի պատերազմը քանանացւոց հետ (եր. 177), Յեփթայէի զոհը և այլն: Սամփոսոնի մեկնութեան մէջ Եղիշէն ակնարկութիւն կանէ իւր ժամանակի աղանդաւորներու մասին, որոնք՝ Հարիւր կերպարանօք բերեն զճշմարտութիւն վարդապետացն: Այս գրուածքի մէջ Եղիշէի լեզուն աւելի կը մօտենայ հելլենաբաններուն իւր բառարանով — *sr* անագարդուրիւն, *sur* բերական, *urs* աներժեայ, *մակադրեայ* և այլն: Գ. Մեկնութիւն Հայր մերիւն. Գ. Ի Մկրտարիւնի Քրիստոսի: Ե. Ի Թափոր լերիւն: Այս ճառին մէջ ուշադրութեան արժանի կէտն է նախ Թափոր լերան նկարագրութիւնը և այն տեղեկութիւնը, թէ հեղինակը իւր ընկերներով ուխտագնացութեամբ եղած է այնտեղ:

Գ. Ի. Չարչարանն Տեսանն (ի խաչելութիւնն, ի թաղումն, ի յարութիւնն) Եղիշէի ճառերէն ամենաընտիրն է թէ բովանդակութեան և թէ գեղեցիկ արտայայտութեան կողմանէ. խոր զգացմունք, ճարտասանական գեղեցիկ ձևեր, արամախօսութիւն՝ կենդանութիւն ու ազգութիւն կուտան ճառին. շատ տեղեր Եղիշէի պատմութիւնը կը յիշեցնեն (եր. 261): Այս ճառին մէջ ալ Եղիշէն իւր սիրած մատենագիր Փիլոնի գրուածքէն կօդտուի՝ ինչպէս օձի այլաբանական նկարագրի (280 = 165. 168) և բնարանական տեղեկութիւններու մէջ: Բայց առանձնապէս ուշադրութեան արժանին այն է, որ կօդտուի նաև ընդարձակօրէն Նիկողիմոսի Աւետարան կոչուած անվաւերականէն, ինչպէս և առաքելոց բարոգութեան մասին՝ անվաւեր Գործք առաքելոցէն, որոնք աղբիւր են եղած Միջնադարեան բանաստեղծութեան: Այս փոխառութիւնները ճշգիւ կը հաւատատեն մի բան, թէ Փիլոնի գործերն և անվաւերական Աւետարանն ու Գործքը թարգմանուած են եղած Չ դարու առաջին կիսուն (Տ. Սարգիս. Բզմ. 1910 եր. 465):

է. Վասն յիշատակաց մեռելոց ազգու խօսքերով կը նկարարագրէ մեղաւորներու կեանքը գթօխքի մէջ (Եր. 359): Վերջապէս Եղիշէի գործերն են կանոնիք և վասն հոգոց մարդկան:

3. ՄԱՄՐԷՆ ԿԵՐԾԱՆՈՂ

Ձ դարու վերջերը կապրէր Մամբրէ վերժանող (=ընթերցող) կոչուած վարդապետը, որ Խորենացւոյ կրասեր եղբայր կը համարուի: Նա փիլիսոփայ ևս կը կոչուի, թէև այս ճիւղին վերաբերեալ գրուածք չունի: Նորա անունով յայտնի են երկու ճառեր՝ ի յարարիւնի Ղազարու և ի գարուս Տեառն յԵրուսաղէմ: Այս ճառերէն առաջինը շատ բնափ է թէ իւր լեզուով և թէ իբրև հռետորական գրուած. թերևս այս հռետորական շնորհին համար ալ Մամբրէն փիլիսոփայ է կոչուած: Կը յարձակի Մամբրէն այն ապանդաւորներու վրայ, որոնք բաժանումն կը դնէին Փրկչի մէջ. այս կտորը մեծապէս կը պատշաճի Ձ դարուն, երբ այդ խնդիրը բուն կերպով կը յեղյեղուէր: Եղիշէի նման Մամբրէն ալ ունի Փիլոնէն կտոր մը. միթէ ի մանրագործաց թմբրեալ իցէ (Տեսական Եր. 18): Այս ճառի միւս օրինակը լոկ նմանողութեամբ է գրուած և յեանագոյն ժամանակի գործ: - Մամբրէի անունով յիշուած միւս ճառը ոչ այս ճառի գեղեցկութիւնն ունի և ոչ ալ լեզուն, որ լի է բուն հելլենարան գարծուածներով: Հաւանօրէն այդ ճառը է-՛՛ դարերու մէջ է գրուած:

ԺԲ ԳԼՈՒԽ

Գ. ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

~~Ե Ղ Ի Շ Է~~

Կեանքը:—Կրօնական ճառերու հեղինակ Եղիշէն կը հանդիսանայ միանգամայն Ձ դարու միակ պատմիչը, որ իւր պատմական գործին մէջ ալ դարձեալ կը ցոյցացնէ իւր կրօնական ոգին՝ շարկապուած հայրենասիրութեան հետ: Եղիշէի կեանքն ալ մեր միւս գրողներու

կեանքին նման մեզ անյայտ է: Աւանդական կենսագրութիւնը այնպէս կը ներկայացնէ, թէ Եղիշէն Սահակ-Մեօրովբի աշակերաններէն եղած է, ժամանակակից Ե դարու մէջ կատարուած մեծ գէպքերուն, Վարդան Մամիկոնեանի ատենադպիրն ու նորա հետ Պարսկաստան գնացած և ապա մեծ գէպքի ծանր հետեանքներուն պատճառով միայնակեաց դարձած Մոկաց լիոններուն վրայ և հուսկ վերջը Ռշտունեաց գաւառի մէջ վախճանած, ուր ցարդ ևս Չաղար ս. Աստուածածնի վանքի մէջ գերեզմանը կը ցուցուի: Այս աւանդական պատմութեան շատ կէտերն ճշմարիտ չեն նկատուիր. ճշմարիտ է միայն, որ պատմիչը միայնակեաց է եղած, բայց հայրենիքի համար խորհող, հայրենիքի ցաւերով տանջուող, որուն և իւր գրիչը կը նուիրէ: Նա ուխտագնացութեան կամ ուսման նպատակով ուրիշ հայ երիտասարդներու հետ ճանապարհորդած է Պաղեստին, ուր Սորենացին ալ եղած է: Հաւանօրէն այս անձը կապրէր Ե դարու վերջին քառորդին և Չ դարու առաջին մասի մէջ. այս ենթադրութեան իբրև փաստ կարող են լինել այն փոխառութիւնները, որ Եղիշէն կառնէ Փիլոնի հելլենարան թարգմանութենէն, և դարձեալ այն տեղեկութիւնը (եր. 72 վնտ.), որ կուտայ Վասակ Մամիկոնեանի մասին, յայտնելով թէ նա էր՝ ի թշուառութեան ժամանակին սպարապետ Ստորին հայոց. այդ սպարապետութիւնը ճիշդ հաշուով հաստատուած է 529 թուին (Ա.դանց. եր. 126): Այս փաստերու հիման վրայ պէտք է ընդունինք, թէ պատմութեան հեղինակը կապրէր Չ դարու առաջին մասի մէջ, ապա կարող չէր Վարդանին ժամանակակից լինել, այլ մեծ գէպքէն 20—30 տարի վերջը ծնուած: Այս ենթադրութեան չեն հակասեր Եղիշէի այն խօսքերը թէ պատմուած գէպքերուն ահանատես է եղած (եր. 6. 14): Այդ խօսքերն արձագանք են պարսկական այն հալածանքներուն, որոնք երբեք դադարում չունէին և միապէս կը շարունակուէին Վարդանանց ատեններէն մինչև մեր հեղինակի ապրած ժամանակները Չ դարուն առաջին քառորդը, գէթ մասնաւոր գաւառներու մէջ: Ի նկատի առնելով Եղիշէի ոգին՝ կարող չենք վերոյիշեալ բառերու մէջ կեղծիք տեսնել. հեղինակը պարզաբար կուզէ ասել, թէ ինքը ընդհանրապէս ծանօթ է պարսկական հալածանքներուն և անձամբ իսկ փորձած: Համանման պայմաններու մէջ գանուող իրեն ժամանակակիցներուն քաջալերելու և քաջութեան ու հայրենասիրութեան օրինակ տալու նպատակով ալ կը գրէ Եղիշէն իւր պատմութիւնը Մամիկոնեան Դաւիթ քահանայի մը խնդրով:

Գործը:— Եղիշէի պատմութեան բովանդակութիւնը հան-

բաժանօթ է և աւելորդ իսկ այստեղ համառօտելու: Նա կամ-
փոփէ մեր պատմութեան մի փառաւոր շրջանը՝ 440—464 թուա-
կանը, երբ պարսիկ զօրեղ տէրութիւնը կուգէր բնաջինջ անել
հայ ժողովուրդը՝ ձուլելով կրօնապէս իրեն հետ. բայց զօրեղ
ընդդիմութեան հանդիպեցաւ հայ հոգևորականներու, Վարդա-
նի ու սորան համախոհ նախարարներու կողմանէ: Ութ յեղա-
նակներու կամ գրքերու մէջ է ամփոփած Եղիշէն այս գիւ-
ցագնութեան պատմութիւնը, ինչպէս որ ծրագրած է իւր ընծայ-
ականին մէջ՝ նշանակելով գործի սկզբնաւորութիւնը, դարգա-
ցումն ու վախճանը:

Եթէ Եղիշէի պատմութիւնը ժամանակակցի գործ չէ, ապա գրուած
է որոշ աղբիւրներու հետևողութեամբ, որոնք երկու տեսակի են՝ ոճա-
կան և նիւթական: Առաջին տեսակի աղբիւրներ են նախ ս. Գիրքը և
մանաւանդ Մակարայեցւոյ գիրքը, որ իւր բովանդակութեամբ համա-
պատշաճ էր հայ կեանքին. այնտեղ ալ Անտիոքոսը կը բռնագատէ
հրէից իրենց հայրենի կրօնն ուրանալ, և քաջ ու հայրենասէր Մակա-
րայեցոց ընդդիմութեան կը բախի: Երկրորդ՝ Արրահամ Զենակեցու
ի վկայս Արեւելից գիրքը, որ նոյնպէս կը նկարագրէ Շապուհի հալա-
ծանքները և ասորի քրիստոնեաներու ցոյց տուած արիական ոգին:
Արդէն ասած ենք, որ այս գիրքը հայերէն թարգմանուած է 454 —
464 թուերուն մէջ: Եղիշէն գիտէ Արրահամ Զենակեցուն, յափշտա-
կութեամբ կը նկարագրէ նորա կեանքը, գիտէ և վախճանը: Երրորդ՝
Փիլոն Երրայեցու ճառերը, որոնցմէն ինչպէս իւր մեկնութիւններու
մէջ, այսպէս նաև պատմութեան մէջ կտորներ կանու (Զուգութիւն
է մայր քարհաց և այլն. անարիւն ճպտանց նմանեցան և այլն): Զոր-
րորդ՝ Ոսկերեւրանի ճառը ճգնասուն կանանց համար (Առ Եփեսոս 813 —
815) յատկապէս հայ կանանց կեանքի նկարագրութեան մէջ: Այս աղ-
բիւրները Եղիշէին մատակարարել են մասամբ նիւթ, բայց առաւելա-
պէս բառեր, դարձուածներ համանման մտքեր արտայայտելու համար:
Մի-երկու տեղ ոճական նմանութիւն կայ նաև Փաւստոսի ու Եղիշէի
միջև (Տիրարար հրաման տուր ի ներքս. Ուխտիւք խնդրէին յԱստու-
ծոյ և այլն):

Եղիշէի նիւթական աղբիւրները ճշգիւ աւելի դժուար է, անշուշտ
նա ունեցած է գրաւոր աղբիւրներ. գուցէ Ղազար Փարպեցւոյն գործը
ծանօթ է նորան, բայց Եղիշէն ունեցած պիտի լինի և ուրիշ աղբիւր-
ներ, ինչպէս Սերէոսի խօսքերէն և մանաւանդ Կարմիրն կոչեցեալ Վար-

զան ըստէն կարելի է մակարիրել, որով միայն կարելի է բացատրել նորա պատմածի տարրերութիւնները և ոչ թէ կեղծելու ցանկութեամբ, ինչպէս կարծողներ կան (Կիւլէս. Եղիշէ): Այդ գրաւոր աղբիւրներուն պէտք է վերադրել Յազկերտի թուղթը, որով կը պատուիրէր մի տարուայ մէջ մոզութիւնը մտցնել, նախարարական ցանկերը և այլն: Գրաւոր աղբիւրներէ զատ՝ վերջապէս Եղիշէն հետևած է անշուշտ և բանաւոր զրոյցներու, որ կարող էր գիտնալ իբրև Ե դարու վերջերն անձնաւորութիւն:

Եղիշէի զրուածքը իսկապէս պատմութիւն չէ. հեղինակը սառն գիտող չէ և դէպքերը միայաբ չարձանագրեր. նորա նպատակը ոչ այնքան տեղեկութիւններ հաղորդել է, որքան խորհրդածութիւններ անել, զգացմունքներ բորբոքել ու ոգևորել: Եւ արդէն իւր ընծայականին մէջ հեղինակը իւր զրութեան նպատակը կորոշէ՝ լսել զառաքինեացն զքաջութիւն և գլխոս կացելոցն զվատթարութիւն. քաջութեան, հերոսութեան զաղափարով է ոգևորուած հեղինակը. նա Վարդանին ոչ սուրբ կը հռչակէ, ոչ երանելի, այլ միայն կորովի, քաջ, արի. այդ է նորան սիրելի և այդ կուզէ իւր վհատած ժամանակակիցներուն ներշնչել: Նա կը քարոզէ միութիւն իւր պառակտուած հայրենակիցներուն, անձնական շահերէն դուրս բարձր իդէալներ՝ կրօն ու հայրենիք, և այդ զաղափարներու համար գիտակցական մահ, որ անմահութեան է հաւատար, և իւր այս նուիրական իդէալները նա մարմնացած կը տեսնէ Վարդանի ու իւր համախոհներու մէջ, որոնց և անձն ու գործը ջերմ սիրով ու բուն ոգևորութեամբ կը պատկերացնէ ու սիրելի կը դարձնէ, ինչպէս նաև հակառակ տիպարները՝ մնայլ գոյներով զգուելի: Եղիշէի ամբողջ պատմութիւնը ազգի ցաւերուն գիտակցութեամբ և այդ ցաւերը դարմանելու տենչանքով վառուած սրտի արձագանգ է: Զգացմունքներու յորձանքի տակ նա կարող չէր հանդարտ պատմել, մանրամասն կանգ առնել այս կամ այն երևոյթի առաջ. այլ թափով առաջ կերթայ իւր դիւցազներուն հետ և ընթերցողին ալ առաջ կը տանի: Մեր մատենագիրներէն ոչ ոք հաւասարած է այս կողմանէ Եղիշէին. նա եղած է հայ սերունդներուն դաստիարակիչ ու ոգևորիչ, «յոյս յուսա-

ցելոց և քաջալերութիւն քաջաց»։ Եւ գրչի վարպետ Եղիշէն
 գիտէ իւր գգացմունքները ճարտարօրէն կենդանադրել. հուժ-
 կու, զօրաւոր խօսքերով ընթերցողի սրտի խորքը թափանցիլ։
 Նորա պատմութեան գեղեցիկ էջերն են հանրածանօթ տիկնայ-
 քը, նախարարաց կեանքը, Աբրահամ Խոստովանողի պատկերը
 և մանաւանդ Վասակի դատաստանն ու վախճանը, որ ցնցիչ
 խօսքերով կը փակէ։ Բառերու ընտրութեան, եղանակներու
 գործածութեան, համաձայնութեան տեսակէտներով արդարեւ
 բանաստեղծ պատմիչի լեզուն կարող չէ հաւասար նկատուիլ
 Ոսկեդարեանին, բայց այդ համեմատական թերութիւնները
 ոչինչ են նորա բնիկ հայկաբանութեան ու սահունութեան ա-
 ռաջ։

Է ԴԱՐ

Ժ Գ. Գ Լ Ո Խ Խ

~~Ընդհանուր տեսութիւն~~

Եօթներորդ դարու մէջ մեր գրականութիւնը միևնոյն ուղղու-
 թիւնը, միևնոյն տեսակի գրական գործեր ունի, ինչ որ տեսանք Զ
 դարու մէջ. և այդ շատ բնական է, քանի որ հայ եկեղեցւոյ և հայի
 մտաւորական շահերը միևնոյնն էին։ Կրօնական գրականութիւնը կը
 պահպանէ դարձեալ իւր վերացական-վիճական բնաւորութիւնը, քանի
 որ այդ դարու մէջ հարկ կար մէկ կողմանէ բուռն ուժով պաշտպա-
 նելու հայ եկեղեցւոյ դաւանութիւնը քաղկեդոնականութեան դէմ, միւս
 կողմանէ ալ մաքառելու Պաւլիկիան աղանդաւորներու դէմ, որոնք կը
 ձգտէին իրենց վարդապետութեամբ աիրող եկեղեցւոյ կարգերը կերպու-
 րանափոխելու. պէտք էր վրաց եկեղեցւոյ անջատման առաջն ալ առնելու։
 Հայ եկեղեցւոյ անկախութեան պաշտպանութիւնը էր միանգամայն ազգա-
 յին ինքնաճանաչութեան դարթնութի նշան, որուն շնորհիւ հայ եկե-
 ղեցւոյ պառակտեալ մասերը միացան և որուն գեղեցիկ արտայայտու-
 թիւնը Խորենացւոյ պատմութիւնն կը զուարթուի Պատմութեան վրայ,
 մէջ առանձնապէս ուշադրութիւն կը դարձուի Պատմութեան վրայ,
 Հայ վարդապետարաններու վրայ ուր ս. Գրքի ու եկեղեցւոյ
 հայրերու գրուածքներու ուսումնասիրութենէն զատ՝ կը դասախօսուին

Փիլիսոփայութիւն, Հոնտորութիւն, Քերթսոյութիւն. է դարը հայ քերթսոյներու և հոնտորներու դար է: Այս ժամանակի մտաւոր ճոխութիւնը կը ներկայացնէ մեզ Մաշտոց կաթողիկոսը ասելով, «նարագուեցան հայ եկեղեցիները (Արրահամի ժամանակ). ոչսպէս գիտութիւններու առատութիւն էր, գիտուններ շատ, դպրոցները կանգուն, յոյն բարբառին անգեակներ ու թարգմանիչներ շատ «(Արրատ. 1902 եր. 749): Այս դարու վարդապետութիւններէն մասնաւորապէս հռչակուած էին Արշարունեացն ու Սիւնեացը: Վերջապէս կրօնական ու Հոնտորական գործերուն կից՝ այս դարու մէջ առաջին անգամ հայերէն կը գրուին Համարողութեան, Տիեզերագիտութեան ու Աշխարհագրութեան գրքեր, որ հարկաւոր տեղիկութիւններ կը հաղորդեն հայ ընթերցողին այդ անձանօթ իրերու մասին:

Զարմանալի երևոյթ մը կը նկատուի նաև մեր է դարու դրականութեան մէջ: Արդէն տեսանք, թէ Չ դարու մէջ արքան առատօրէն թարգմանութիւններ կատարուեցան յունարէնէն. այս դարու մէջ թարգմանութիւններ համարեան չեն կատարուիր. մի երկու գործ միայն թարգմանուած են՝ Պէտքը, Քաղկեդոնի ժողովի պատմութիւնը Վրթանէսի, Սոկրատ Աքսլաստիկոսի Եկեղեցւոյ պատմութիւնը Սեղրեսարոսի վարքի հետ: Այս երևոյթի բացատրութիւնը է դարու հայի բարձրական ու կրօնական պայմաններու մէջ պէտք է փնտռել: Վարդան Բ. Մամիկոնեանի 572 թուի ապստամբութիւնը անհրաժեշտ զարծուց Հայաստանը: Վերջապէս 591 թուին պարսից ու յունաց միջև խաղաղութեան դաշինք հաստատուեցաւ, որով հայ երկրի մեծագոյն մասը յունաց ձեռքն անցաւ: Բայց հայ ժողովրդին վիճակուած չէր խաղաղութիւն վայելել. պատերազմներուն յաջորդեց մի սոսկալի հալածանք յունաց կողմանէ. Մորիկը մի ամարդի ծրագիր կազմեց Հայաստանը առանց հայի թողնելու և այս նպատակով աշխատեցաւ հայ նախարարական առճմեր սչնչացնել, կամ հեռաւոր երկիրներ արտօրել և հայ ընտանիքներ օտար երկիրներ դադթեցնել. իւր այս ամարդի ծրագիրը Սոսրով Ապրուէզին ալ առաջարկեց կատարել: Յոյն ղինուորներն անպատիժ հայ երկրի մէջ կողոպուտներ ու սպանութիւններ կը կատարէին: Այսքանը (բաւական չհամարելով՝ Մորիկը հայ եկեղեցւոյ վրայ ևս ձեռք բարձրացուց. նախ աշխատեցաւ Քաղկեդոնի դաւանութիւնն ընդունել տալ յունաց բաժնի հայ եկեղեցականներուն և դժբախտարար նպատակին հասաւ, և ապա պարսից բաժնի հայ կաթողիկոսին հակառակ՝ յունաց բաժնի վրայ նոր կաթողիկոս նշանակեց (594 թուին). վերջապէս ամէն կերպ աշխատեցաւ վրաց ու աղուանից հայ եկեղեցւոյ միութենէն բաժնել: Եւ Մովսէս կաթողիկոսը Մորիկի

այդ գործունէութեան հակառակ պատուիրեց հայ ժողովրդին բնաւ որ և է յարաբերութիւն չունենալ յոյներու հետ. չընդունել նոցամէն ոչ պատկեր, ոչ նշխարք և ոչ զիրք: Ահա այս վիճակի մէջ հայերը ոտք կոխեցին է դար: 601 թուին Փոկաս զօրավարի ձեռքով Մօրիկ սպանուեցաւ. այս հանգամանքը նոր պատերազմներու պատճառ դարձաւ, որով մեր երկրի գիւղերն ու քաղաքներն աւերուեցան. Հայաստանի յունական բաժինն այժմ կրկին պարսից անցաւ: Պարսից տէրութեան մէջ այդ ժամանակ մեծ դիրք ունէր Սմբատ Վրկան մարըդպանը, որուն շնորհիւ մեր երկիրը բարեկարգուեցաւ և պառակտուած հայ եկեղեցին կրկին միացաւ ու զօրացաւ՝ վայելելով պարսից արքունիքի հովանաւորութիւնը. միմիայն վրացիք շարունակեցին իրենց անջատողական ձգտումը և վերջնականապէս հայ եկեղեցիէն բաժնուեցան (610 թ.): Արրահամ ու Կոմիտաս կաթողիկոսներու ժամանակ հայերը համեմատաբար խաղաղ կեանք ունեցան և այդ ժամանակները բացուեցան ու ծաղկեցան մեր վարդապետաբանները: Բայց ահա յոյները կրկին զօրացան. Հերակլ կայսրը վերջապէս պարսից ոյժը խորտակեց. Հայաստանի մեծ մասը յունաց անցաւ, որոնք դարձեալ հետամուտ եղան հայ եկեղեցին յունացին հետ միացնելու միակամակամ վարդապետութեամբ: Չնայելով եղած ազդարարութիւններուն՝ Եզրաս կաթողիկոսը Կարինի ժողովով (632 թուին) հայ և յոյն եկեղեցիներու միութիւնն ընդունեց և հայ ժողովրդի կրօնական երկպառակութեան պատճառ դարձաւ, որ երկար ժամանակներ տեւեց աղետարեր հետեանքներով: Այս ներքին խռովութեան ժամանակ 640 թուին արաբացւոց առաջին արշաւանքն եղաւ, որոնք Հայոց մայրաքաղաք Դուինը աւերակ դարձուցին: Նոցա հեռանալէն ետքը Կոստանդ կայսրը յոյն զօրքեր ուղարկեց Հայաստանի ապահովութեան համար. բայց սոքա իրեց շուայտ կեանքով, հայ եկեղեցւոյ ծէսերն ու դաւանութիւնն արհամարհելով միմիայն զգուեցուցին հայ ժողովրդին ու հոգևորականներուն: Կոստանդ կայսրն ու Պիւսոս պատրիարքը դարձեալ հետամուտ եղան հայ եկեղեցին յունացին հետ միացնելու. և երբ գործ դրած ջանքերնին ապարդիւն անցան, Կոստանդ մեծ բանակով Հայաստան եկաւ և բռնի ուժի տակ առ երեսս եկեղեցիներու միութիւնը կատարուեցաւ (652 թուին): Արաբացիք կարող չէին անտարբեր մնալ, որ յոյները յաջողութիւն ունեցան Հայաստանի մէջ և ահա կրկին ու կրկին արշաւեցին մեր երկիրը, որ մերթ արաբացւոց և մերթ յունաց ձեռքը մնալէն վերջը՝ հուսկ ուրեմն 693 թուին արաբացւոց անցաւ: Հայերն այժմ ազատ էին յունաց կրօնական հալածանքներէն: Այսպիսի պայմաններու բնական հետեանքն էր, որ հայերը է դարու մէջ յունարէնէ գործեր չթարգմանեցին:

Ա. Վարդապետական քրքեր

Արդէն ասացինք, թէ ինչ պայմաններու մէջ կը գտնուէր հայ երկիրն ու եկեղեցին Ձ դարու վերջերն ու է դարու սկզբին: Այդ կացութեան պատճառով անա այս ժամանակները գրուեցան բազմաթիւ դաւանաբանական թղթեր, որոնց նպատակն էր՝ պաշտպանել հայ եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը Քաղկեդոնի, յունաց ձգտումներու դէմ: Ձ դարու եկեղեցական մատենագիրներէն առաջինը կը հանդիսանայ Վրթանէս քերթողը, որ Ձ դարու վերջերէն գործեց իբրև հայոց հայրապետութեան տեղապահ մինչև է դարու առաջին քառորդը: Վրթանէս ժամանակի կրթուած հայ եկեղեցականն էր՝ հմուտ յոյն լեզուին ու գրականութեան: Նա ապրեցաւ հայ եկեղեցւոյ ու ժողովրդի կեանքի ծանր ճգնաժամի միջոցներուն և իւր բովանդակ եռանդով ու հմտութեամբ պաշտպանեց հայ եկեղեցւոյ անկախութիւնը և հայութեան կրօնապէս պառակտուած մասերու միութիւնը գլուխ բերեց: Այս գաղափարին են նուիրուած և այն կրօնական թղթերը՝ 8 հատ, և Պատճառք Ի ժողովոյն, որոնք տպուած են թղթոց գրքին մէջ և ուր Վրթանէս կը փայլեցնէ իւր խոր հմտութիւնը եկեղեցական խնդիրներու մէջ:

Վրթանէսն ունի նաև Ընդդէմ պատկերամարտից գիրքը, ուր նա ս. Գրքի և ս. հայրերու վկայութեան վրայ հաստատուած կը հերքէ Պաղիկեաններու և այլոց կարծիքը, թէ սրբոց պատկերներուն յարգանք պէտք չէ մատուցանել, թէ պատկերներ հայ եկեղեցւոյ մէջ նախնարար եղած ալ չեն, այլ Պապ թագաւորի օրով յոյներէն մտած են: Պատկերամարտութեան պատմութեան մէջ Վրթանէս քերթողի գիրքը առաջինն է (Ն. Ա. կին. Հնդ. 1910):

բ. Աբրահամ կաթողիկոս (607—614) ևս զբաղուեցաւ վրաց ու աղուանից եկեղեցիներու անջատման խնդրով և այդ առթիւ թղթեր գրեց կամ գրել տուաւ, որոնք կը գտնուին թղթոց գրքի մէջ: Բնականարար այդ թղթերու մէջ կը պաշտպանուին հայ եկեղեցւոյ մի բնութեան վարդապետութիւնը Քաղկեդոնի երկու բնութեան ուսուցման դէմ:

գ. Գրիգոր քերթողէն մնացած է մի թուղթ միայն հելլենաբան, խրթին ոճով, ուր հեղինակը այն գաղափարը կը պաշտպանէ, թէ ինչպէս որ քաղկեդոնականներէն պէտք է փախչել, այսպէս նաև նոցա եկեղեցիները կործանել, մինչդեռ այս կէտի մէջ Աբրահամ կաթողիկոսը այլապէս կը վարուէր:

դ. Կոմիտաս կաթողիկոս (615—628) կը հանդիսանայ հայ եկեղեցւոյ վարդապետութեան ջերմ պաշտպաններէն մէկը՝ որ ցոյց կուտայ իւր վասն հաւատոյ ընդարձակ թղթին մէջ (թղթ. Գիրք): Կոմիտաս կաթողիկոսի գրածն է նաև Անձինք նուիրեալք գեղեցիկ շարականք:

ե. Կոմիտաս կաթողիկոսի և նորա յաջորդի ժամանակ նշանաւոր էր մեծ քերթող և անյաղթ փիլիսոփայ կոչուած Մաթուսաղա վարդապետը, որմէն միայն ունինք Հաւատոյ դաւանութեան թուղթ եզր կաթողիկոսի կողմանէ Հերակլ կայսեր գրուած: Այդտեղ ջերմապէս կը պաշտպանուի հայ եկեղեցւոյ մի բնութեան վարդապետութիւնը:

զ. Է դարուն մէջ Վրթանէսէն յետոյ ամենահեղինակաւոր անձն կը ներկայանայ Յովհան Մայրապոմեցին թէ իւր եռանդուն գործունէութեամբ և թէ՛ բազմաթիւ հեղինակութիւններով, որոնց մէջ քաջ կը հանդիսանայ իւր հմտութեամբ, տրամաբանութեամբ և ճարտարախօսութեամբ: Նա իւր համոզմունքներուն համար ժամանակակիցներէն ու յաջորդ սերունդէն հալածուելով շատ տուժեց, մինչև իսկ նորա գրուածքներն ուրիշներուն վերագրուեցան, բայց այժմ արդէն կատարուած հետազօտութիւններու շնորհիւ՝ Մայրապոմեցին տէր դարձաւ իւր սեպհականութեան (տ. Շող. Կար. կպսի հետազօտ.): Մեր պատմիչներու վկայութեամբ Մայրապոմեցին գրած էր երեք գիրք. 1. Խրատք վարուչ. 2. Հաւատարմատ և 3. Նոյեմակ: Արդ այս գրքերէն առաջինը այն գեղեցիկ ճառերուն ժողովածուն է, որ տպուած է Յովհան Մանգակունւոյ անունով: Այդ ճառերուն մէջ Մայրապոմեցին կը յարձակի իւր ժամանակի հայ կեանքի բարոյական թերութիւններուն վրայ, որոնք միանգամայն հայ կեանքի պատկերը մեզ կուտան: Երկրորդ գրուածքը՝ Հաւատարմատը ամբողջապէս գոյութիւն չունի, բայց այսօր ունինք մի ստուար հատոր կնիք Հաւատոյ կոչուած, որ կազմուել է Կոմիտաս կաթողիկոսի օրով թերևս նոյն իսկ Մայրապոմեցւոյն ձեռքով, ուր բերուած են բազմաթիւ հատուածներ կորած Հաւատոյ արմատ գրուածէն: Զերմ պաշտպան է Մայրապոմեցին հայ եկեղեցւոյ մի բնութիւն դաւանութեան, որուն բնական հետեանքն էր և անապականութեան վարդապետութիւնը: Այս վերջին սկզբունքի տեսակէտով Մայրապոմեցին կը մերժէր Ղուկաս Աւետարանչի ԻԲ 43, 44 համարները, ուր նկարագրուած են Փրկչի տապնապները և արիւնաքիրան լինելը մահուան երկիւղի հանդէպ՝ իբրև աստուածամարդուն անպատշաճ իրողութիւն. այս մերժման համար ահա Մայրապոմեցին իրեն հակառակորդներ ունեցաւ: Մայրապոմեցւոյն միւս

գիրքը՝ Նոյեմակ—անյայտ է: Նա ունի նաև Վերլուծութիւն ի կարգս
եկեղեցւոյ մի գրուածք, ուր եկեղեցւոյ մասերուն խորհրդական մեկ-
նութիւններ կուտայ՝ հարկաւոր տեղերը յիշատակելով նաև Սահակ
Պարթևի տեսլեան մեկնութիւնները: Վերջապէս Մայրագոմեցին գրել
է սրբոց պատկերներու յարգման և եկեղեցական ինը դասակարգու-
թեանց մասին, որոնց յիշատակութիւնը կաննն կազանկատուացին և
Օրբէլեանը: Մայրագոմեցւոյն լեզուն լուրջ է՝ գրութեան նիւթին հա-
մապատշաճ. ունի թէև յունարէնի հետևողութեամբ վեր, բաղ և այլ
այսպիսի ամանցներով կազմած բառեր, բայց ընդհանրապէս լաւ լե-
զու է և կը յիշեցնէ Ռսկեղարը:

է. Թէոդորոս Բոթնուաւորը՝ Արագածոտնի ս. Աստուածածին
վանքի վանահայրը՝ կոմիտաս կաթողիկոսի եղբորորդին, գլխաւոր
հակառակորդ կը հանդիսանայ Մայրագոմեցւոյն Ղուկաս Աւետարանչի
վերոյիշեալ տողերը մերժելուն համար, որով նորան Երևութեան կը
համարի: Ընդդէմ Մայրագոմեցւոյն ճառը, ինչպէս և ի ս. Թաշն և
ի ս. Աստուածածինն գրուած են չափազանց ծանր լեզուով, նորա-
հնար, կանգունաւոր բառերով, որոնք մեծապէս կը փաստեն գրուածի
սահունութեան:

ը. Յայտնի փիլիսոփայ Դուլիթ Անյաղթն ևս կը ներկայանայ
իրբև եկեղեցական մատենագիր իւր Թաշն ներբողով՝ ուղղուած այս
գարու Պաղիկեաններու և պատկերամարտիկներու գէմ: Թաշը նկա-
տուած է իրբև տապան, որով կարելի է մեղքի ալիքներէն փրկուիլ.
Իրբև գաւազան, որով բարացեալ սրտեր կը պատտաւուն և արտա-
սուքի հեղեղներ կը հոսին: Թաշին երկրպագողը հոգւոյ աչքով պէտք
է նկատէ նորա վերայ բազկատարած Միածինը, որ աշխարհի փրկու-
թեան համար իւր կենարար արիւնը կը հոսէ: Վերջապէս իրբև
եկեղեցական մատենագիր պէտք է յիշատակել Անանիա Շիրակացին,
որ ունի ի Զատիկն Տեառն և ի Յայտնութիւն Տեառն: Վերջին ճառի
մէջ յունաց պահանջին հակառակ իրբև համարող հայ եկեղեցւոյ
Ծնունդն ու Մկրտութիւնը միասին տօնելու սովորութիւնը կը պաշա-
պանէ: Նա գրած է նաև Յարութեան, Համբարձման և Պենտեկոստէի
շարականները, որոնք այժմ չեն գործածուիր: Ունի ս. Գրքի անուա-
նական ցանկ տնահամարներով (Հանդ. 1908 եր.):

ԺԵ Գ Լ Ո Խ Խ

Բ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1. ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ

Կեանքը:— Է դարը հայ ազգի ինքնաճանաչութեան դարթնումի դարն է, և ազոր հաւաստիք է ոչ միայն Խորենացւոյ պատմութիւնը լի հայրենասիրութեամբ, այլ և ընդհանրապէս զրական գործերու առատութիւնը և նախարարներու ձգտումն օտարի լուծը թօթափելու: Պատմիչներէն նախ և առաջ կը լսօսինք Խորենացւոյ մասին, որ այն քան քննադատութեան առարկայ է դարձած, առանց սակայն մանրամասնութիւններու մէջ մտնելու: Հիմնուելով նոյն իսկ Խորենացւոյ պատմութեան և աւանդական դրոյցներու վրայ Մովսէս կը համարուէր Ե դարու մատենագիր, Սահակ Պարթևի ու Մաշտոցի աշակերտ և սոցա կողմանէ Աղեքսանդրիա ուղարկուած: Սակայն այս բացարձակ յայտարարութիւնը մեծամեծ գծուարութիւններու կը բախի, երբ ի նկատի առնունք այն իրողութիւններն ու փոխառութիւնները, որոնք կը գտնուին նոյն Խորենացւոյ պատմութեան մէջ և որոնք գործը կը ներկայացնեն իբրև է դարու արդիւնք: Արդարև Ե դարու մէջ ապրած է ոմն փիլիսոփոս Մովսէս, կհանքի մէջ շատ հայածանքներ է կրած, բայց այդ Մովսէսին գծուար է նոյնացնել պատմիչ Մովսէսին հետ: Փարպեցին կը ճանաչէ փիլիսոփոս Մովսէսին, գիտէ նորա տգիտահալած գրքերը, բայց չի յիշեր քնաւ, որ պատմութիւն գրած լինի, մի բան, որ Փարպեցւոյն ալ սիրելի էր. ահա այս լուծութիւնը նոյնացման արգելք կը հանդիսանայ՝ չլսօսելով այլ ևս միւս հակառակ փաստերու մասին: Ահա այսպիսի հանգամանքներու պատճառով Խորենացին Ե դարէն Է-րդը կը փոխադրուի, որով պէտք կը լինի նաև այլ բացատրութիւն տալ պատմիչի այն յայտարարութեան, թէ ինքը Սահակի ու Մեսրոպի աշակերտ է:— Ինչևիցէ՝ Մովսէս իւր ուսուցիչներէն կուղարկուի Աղեքսանդրիա. այս քաղաքը գնալու համար՝ նախ կը մանի Եգիպտոս և այստեղ առ ժամանակ մնալէն վերջը նա Պաղեստին կերթայ ս. տեղերուն երկրպագելու և ապա ուրեմն Աղեքսանդրիա կը մանի: Այս քաղաքն արդէն հին ժամանակներէն յայտնի էր իբրև դիտութեան կեդրոն. քրիստոնէութեան Ե դարուն թէև այնտեղ յունական հեթանոսական ուսմունքը ջնջուեցաւ, բայց քրիստոնէական դիտութիւնը մեծապէս ծաղկեցաւ Կիւրեղ Աղեքսանդրացւոյ նման հայրերու շնորհիւ: Քաղկեդոնական դաւանութենէն վերջը՝ Աղեքսանդրիան միաբնակութեան գլխաւոր կենդրոններէն մին դար-

ձաւ և ուրիշ տեղերէ եկեղեցական գիտութիւններ ուսումնասիրելու համար այստեղ կուգային միաբնակները: Թէ որքան ժամանակ Սորենացին այստեղ մնաց, այդ մասին ինքը տեղեկութիւն չի տար: Գուրս գալով Աղեքսանդրիայէն՝ ալեկոծութեամբ նա Իտալիա կընկնի, կերթայ Հռոմ, ապա Աթէնք և այստեղ ալ ժամանակ մը մնալէն հաքը՝ Բիւզանդիոն կանցնի և վերջապէս հայրենիք կը մտնի: Մովսէսին Ե դարու պատմիչ ընդունողները վերագարծի ժամանակը կը դնեն 450—453 թուերուն, երբ մեր երկիրը ծանր ճգնաժամի մէջ էր, և ասոր իբրև հեռանք կը համարին այն հալածանքները, որ Մովսէս կրած է: Աւանդութիւնը կաւելցնէ, որ վերջերը Գիւտ կաթողիկոսը կը հանէ նորան իւր անյայտ ու խեղճ վիճակէն և Բագրևանդի եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ: Մովսէսի կեանքին վերաբերմամբ կարելի է շատ ենթադրութիւններ անել, նորան կարելի է այս կամ այն անձի հետ նոյնացնել, ինչպէս և Սորենացի բառը Սորխորունեաց բառի ազաւաղումն ընդունել և այլն. բայց բոլոր ենթադրութիւններն ալ կը մնան լոկ ենթադրութիւններ, ուստի թողնելով Մովսէսի կեանքի արտաքին հանգամանքները՝ դառնանք նորա գործերը քննելու և նորա ներքինը պատկերացնելու:

Գործերը:—Սորենացւոյ անունով մեր գրականութեան մէջ բաւական գրուածներ կան, որոնք կը ճշմարտեն նորա խօսքը, թէ «այր ծեր եմ և հիւանդոտ և անպարապ ի թարգմանութեանց»: Նորա ինքնագիր գործերն են 1. Պատմութիւն Հայոց, 2. Աշխարհացոյց, 3. Պիտոյից գիրք, 4. Պատմութիւն սրբուհւոյ Աստուածածնի և պատկերի նորա, 5. Պատմութիւն Հռիփսիմեանց և Ներքոյ ի ս. Հռիփսիմէ, 6. Ճառ Վարդավառի, 7. Բան իմաստութեան, 8. Մեկնութիւն Քերականի և 9. Յաղագս քերականութեանց: Թէ ինչ գործեր է թարգմանած Սորենացին՝ ստուգապէս կարելի չէ իմանալ. անշուշտ Պէտքի մի մասը: Երբեմն Սորենացւոյ թարգմանութիւն կը համարուէին 1. Աղեքսանդրի Վարուց պատմութիւնը, 2. Փիլոնի Եբրայեցւոյ ճառք, 3. Գրիգոր Նազիանզացւոյ ճառք, 4. Բարսեղի Վեսարացւոյ ճառք և այլն, բայց այժմ լեզուական հիմունքներով այդ ենթադրութիւնը թողուած է: Թողնելով այս գրուածներէն ամէն մինի մասին իւր տեղը խօսել՝ այժմ կը դառնանք բուն պատմական գրուած-

ներուն, որոնց մէջ Թորենացւոյ ողին աւելի պայծառ կերե-
նայ և որոնցմով իսկապէս Թորենացին յայտնի է:

Ա. Հայոց պատմութիւն: — Թորենացւոյ բոլոր զրուածնե-
րէն ամենայայտնին ու նշանաւորը Հայոց պատմութիւնն է՝
որ երեք գրքի կը բաժնուի. ա. Ծննդաբանութիւն Հայոց Մե-
ծաց. բ. Բան Միջակ Պատմութեան և գ. Աւարտաբանութիւն
մերոց հայրենեաց: Առաջին գիրքը 32 գլուխներու մէջ կամ-
փոփէ՞հայ աղբի ծագման ու դարգացման պատմութիւնը անյի-
շատակ ժամանակներէն մինչև 322 թուականը՝ հայոց Վահէ
թագաւորի մահը Արբելայի ճակատամարտի մէջ Աղեքսանդր
Մակեդոնացիէն: Երկրորդ գիրքը 92 գլուխներու մէջ կը բո-
ւանդակէ Հայոց պատմութիւնը Արշակունեաց տիրապետու-
թենէն մինչև Տրդատի մահը՝ իսկ Երրորդ գիրքը 68 գլխով կը
պատմէ հայ աշխարհի գործերը Տրդատի որդի Թոսրովի ժա-
մանակներէն մինչև Արշակունեաց անկումը, Մաշտոցի մահը
439 թուականը. վերջին գլուխը յայտնի ողբն է: Վերջապէս
պատմութեան առաջին մասը կը կազմեն ի Պարսից առաս-
պելեաց երկու գլուխները: Առաջին գլխի մէջ Թորենացին կը
ներկայացնէ Հայոց պատմութիւն գրելու շարժառիթը, որ էր
Սահակ Բագրատունի իշխանը: Շատ ժամանակ այնպէս կեն-
թաղրուէր, թէ այս իշխանը Վահանին գործակից Սահակ Բա-
գրատունին էր (+482 թուին): Բայց այսօր հաւանական կե-
րևայ նոյնացնելու այդ անձը է դարու առաջին մասի մէջ ապ-
րոդ Վարազ Սահակ Բագրատունւոյ հետ, որուն մասին ժա-
մանակակից Սերէոսը քաջութեան առանձին գործ չի պատ-
մեր, բայց ըստ երևութին եղել է գրասէր անձնաւորութիւն:
է դարու սկիզբները Թոսրով Ապրուէզի օրով պարսից զիւցազ-
նական պատմութիւնը գրելու փորձեր եղան. անշուշտ այս փոր-
ձերէն դրդուած՝ Վարազ Սահակն ալ առաջարկեց իւր
ժամանակի նշանաւոր անձին՝ Մովսէս քերթողին Հայոց պատ-
մութիւնը գրելու, և նա սիրով յանձն առաւ մի այսպիսի առա-
ջարկութիւն՝ համարելով այդ գործը իւր ճաշակին ու պարապ-
մանց պատշաճ: Թորենացին մեծ զրուատիքով կը խօսի Սա-

հակի վրայ, որ այդպիսի գեղեցիկ գաղափար մը ունեցաւ ու իրեն առաջարկեց հայ ազգի պատմութիւնը գրելու: Խորենացին կընդունի այդ առաջարկը, բայց միանգամայն ցոյց կուտայ հայոց պատմութիւնը գրելու դժուարութիւնները, որովհետեւ հայ իշխաններէն ոչ ոք հողացած չէր այդ կարևոր խնդրին վերաբերեալ նիւթեր հաւաքելու և կամ օտարներէն թարգմանել տալու. խօսքը հարկաւ հայոց հին, այն ալ դիւցազնական պատմութեան մասին է, որուն վերաբերեալ եղած են հայ ժողովրդի մէջ շատ բանաւոր երգեր՝ բայց հայ իշխաններն անփոյթ են գտնուած այդ երգերը հաւաքել տալու: Այդպիսի անձն Խորենացին Սահակին կը ճանչնայ այժմ և իւր հիացմունքը կը յայտնէ նորա ծննդական մաքի վրայ. նա ցոյց կուտայ, թէ իւր պատմութիւնն անմահ յիշատակ պիտի լինի ոչ միայն Բագրատունեաց, այլ և հիմնաւոր, խաչ, արժանափառ գործեր կատարող, երգերով ու պիտակի խոհակաւնութիւններով արգասաւոր հայ ազգի համար և կը փափաղի, որ հայերը ստէպ ստէպ և անյադարար կարգան իրենց հայրենիքի պատմութիւնը:

Չեանարկելով մի այսպիսի ծանր գործի՝ Խորենացին բնականորաբար պիտի գլխէր օտար աղբիւրներու օժանդակութեան, քանի որ հայերէն գործեր չկային: Օտար աղբիւրներու ընտրութեան մէջ նա յունականներու կողմն է և այս առթիւ իւր բարձր հիացմունքը կարտայայտէ յունական գիտութեան և յունական իմաստութեան վրայ: Այսպիսի հիացմունք բնական է լսել մարդու մը բերնէն, որ յունական Փիլիսոփայութեան, Հսետորութեան ու Համարողութեան կեդրոնին մէջ, Աղեքսանդրիայի մէջ իւր ուսումն էր ստացած: Յունաց վրայ հիացող մը լինելով՝ Խորենացին միանգամայն պարսից ասեցող էր:

Օտար աղբիւրներու մէջ առաջինն էր Մար Աբաս Կատինա, որ ըստ Խորենացւոյն գրած էր Վաղարշակի ցանկութեամբ հայոց նախնական պատմութիւնը: Այս նախնական աղբիւրը շատ բնագրատուած է: Իբրև ստոյգ ընդունուած է այժմ այն միտքը, թէ յիշաւի եղած է Մար Աբաս ասորի եկեղեցա-

կան մը, որ քրիստոնէութեան Բ կամ Գ դարու մէջ գրած է հայոց պատմութիւն, որ ծառայել է իբրև աղբիւր թէ Փաւստոսին և թէ Խորենացւոյն, միայն թէ սոքա տարրեր կերպով են օգտուած միևնոյն աղբիւրէն:

Խորենացւոյն օտար աղբիւրներու մէջ են նաև Ադեքսանդր Բագմավէպ, Աբիւղենոս, Կեփաղիոն և Ափրիկանոս հեղինակները. բայց Խորենացին ոչ թէ անմիջաբար ծանօթ է սոցա գործերուն, այլ Եւսեբիոսի Քրոնիկոնի միջոցով, որ թարգմանուած է Ե դարու մէջ: Անկախ Քրոնիկոնէն՝ նա Խորենացին կօգտուի Յովսէփոս հրէի, Արիստան Փելլացւոյ, Փիրմիլիանոսի, Եւապրոսի և ուրիշ շատ յոյն հեղինակներու գործերէն: Նա կը յիշատակէ նաև ասորի ու պարսիկ հեղինակներ, բայց կօգտուի դարձեալ նոցա գործերու յոյն թարգմանութեանէն (Սուռհրուա, Բարգեժան և այլք): Այսօր թէև այդ յիշուած աղբիւրներուն նկատմամբ տարակոյսներ յարուցուած են, բայց անկարելի է, որ Խորենացին ինքը կեղծելու համար այդ անունները ստեղծած լինի:

Այս օտարազգի աղբիւրները դժբախտաբար շատ բան չեն տուած Խորենացւոյն, որուն անծանօթ են մնացած հայ ազգի մասին աւելի լաւ տեղեկութիւններ հաղորդող Սարաբոնի նման մատենագիրներ: — Ազգային աղբիւրներու մէջ առաջին տեղը կը գրաւեն հայ ազգային ժողովրդական երգերը, որոնցմէն Խորենացին կօգտուի թէ բառացի և թէ բովանդակութեամբ: Խորենացւոյ պատմութեան Ա. և Բ գրքերու շատ մասերը հիւսուած են ժողովրդական երգերէն, որոնք ժողովելու նկատմամբ անփոյթ են գտնուած ինչպէս հին, այսպէս նաև Խորենացւոյ ժամանակի հայ իշխանները (Որպէս այժմ և առ հինսն Հայաստանեայց լեալ անսիրելութիւն իմաստութեան և երգարանաց բանաւորաց Ա. գ.): Ազգային այս բանաւոր աղբիւրէն գատ՝ Խորենացին օգտուել է Լաբուրնայի հայ խմբագրութենէն, Ագաթանգեղոսէն, Կորիւնէն, Կոմիտասի թղթէն, Գահ նամակէն և անշուշտ Փաւստոսէն, թէև այս վերջինիս անունը չի յիշատակեր: Արդէն իսկ հայ Պատմութեան բաժանումը

Սորենացին Փաւստոսի հետևողութեամբ կանէ: Բացառել, թէ ինչու համար նորա անունը չի յիշատակեր՝ դժուար է. երևի թէ Սորենացին ալ Փաւստոսի պատմութեան վրայ այն հայեացքն ունէր, ինչ որ և Փարպեցին, և շատ դէպքեր Փաւստոսէն տարբեր պատմելով՝ Սորենացին իւր կարծիքով աւելի հաստատութեան պատիւը կը բարձրացնէր՝ օր. Պապի մահը: Այս աղբիւրներէն ջոկ, որոնք Սորենացուն պատմական նիւթ են մատակարարած, Մովսէսը օգտուած է նոյնպէս բազմաթիւ ուրիշ աղբիւրներէ, որոնք ծառայած են նկարագրութեան ու ոճի տեսակէտով. այսպէս են օրինակ՝ Սուտ Կալիսթենէսի Աղեքսանդրի վարքը, Փիլոնի թարգմանութիւնները, Գրիգոր Աստուածաբանի ճառը, Սոկրատ Սքուլաստիկոսի Պատմութիւնը, Սեղբեսարոսի վարքը, Նոննոսի Մեկնութիւնքը և հայ հեղինակներից Եզիշէի դործերը: Ի նկատի առնելով Սորենացւոյ բառական քաղուճները վերոյիշեալ հեղինակներէն՝ Գառիէո, Սալաթեանց փորձեցին նորա կեանքի ժամանակն որոշելու, այս կողմանէ մանուսանդ կարևոր են Սոկրատէն արած փոխառութիւնները: Սոկրատ Սքուլաստիկոսի եկեղեցական պատմութիւնը՝ զրքի յիշատակարանի ցուցմամբ, թարգմանուած է Փիլոն Տիրակացու ձեռքով Փրկչի 696 թուին, իսկ Սեղբեսարոսի վարքը 678 թուին, ապա Սորենացւոյ պատմութիւնն այդ թուականէն վերջն է գրուած: Համեմատական փորձեր եղան ապացուցանելու համար թէ Սորենացին օգտուած չէ այդ գրքերու հայերէն թարգմանութիւններէն, այլ յունական բնագրէն. բայց այս համեմատութիւնները շատ բան չպարզեցին. ի նկատի առնելով այն պարագան, որ Սորենացին իւր պատմութեան մէջ սրարագրոց մասին որ և է ակնարկութիւն չաներ, որ Սահակ Բագրատունին (+643) պատմութեան գրութեան ժամանակ կենդանի էր, որ մինչև 685 թուականը հասնող Կայսերաց պատմութիւնը քաղուածներ կանէ Սորենացիէն, պէտք է ընդունել, թէ Հայոց պատմութեան գրութեան ժամանակը 635 – 640 թուերուն է. հետևաբար Սոկրատի ու Սեղբեսարոսի թարգմանութեանց թուականի մէջ սխալ կէտ մը կայ:

Ինչպէս կօզտուի Սորենացին իւր բազմաթիւ աղբիւրներէն: Մովսէսի բնորոշ յատկութիւններէն մէկն է առանց քննութեան ու հետազօտութեան ոչինչ չընդունիլ. և յիրաւինա ամէն մի տեղեկութիւն տրամաբանօրէն քննադատելէն վերջը միայն իբրև ճշմարտութիւն իւր պատմութեան մէջ կը մտցնէ. եթէ ճշմարտութեան հասնելու անկարող գանուի՝ իւր ընթերցողներու կամքին կը թողու (Բ. կգ և ուրիշ տեղեր): Սորենացին մեր առաջին քննադատ պատմիչը կը հանդիսանայ և այս կողմանէ նա մենակ է մեր պատմիչներու շարքին մէջ: Նա այնքան սիրահար է առողջ գատողութեամբ դէպքեր պատկերացնելու, որ մինչև իսկ հայ ժողովրդական վէպերն այլաբանութիւն համարելով կաշխատի նոցա իմաստը ճշմարտել, նոցա յիշած դէպքերը բնական երևոյթներու վերածել: Այսպիսի մի քննադատ ու հետազօտիչ միտք բնականօրէն ուշադրութիւն պէտք է դարձնէր նաև կատարուած դէպքերու ժամանակագրութեան վերայ, որուն նկատմամբ Փաւստոս անփոյթ էր, որովհետև, ինչպէս Սորենացին իրաւամբ կը նկատէ, ոչ է պատմութիւն ճշմարիտ առանց ժամանակագրութեան. նա կաշխատի մանրախուզիչ *սկևեալ* հայոց պատմութեան դէպքերու ժամանակները ճշգել պարսից ու յունաց թագաւորներու գահակալութեան թուերով՝ որչափ որ ձեռնհաս էր: Սորենացին ժամանակագրութիւնն ու դէպքերը լուսաբանելու մէջ կարող էր սխալուել և սխալուած է, բայց այստեղ հետաքրքիրը ինքնըստինքեան նորա հետազօտիչ միտքն է:

Բայց Սորենացւոյ այս քննադատող ոգին երբեմն երբեմն կըտկարանայ նորա բուն հայրենասիրութեան առաջ. նա շատ բարձր համարմունք ունի հին հայ ժողովրդի վրայ. գիտէ նորա կատարած բազմաթիւ արիւական գործերը, որոնց մասին ոչ ոք հողացած չէ մատենագրել և այժմ ինքը այդ գործերը կը ներկայացնէ կարծես կամենալով քաջալերել իւր ժամանակի վհատած հայերուն, որոնց նկարագիրը դօրաւոր լեզուով իւր ողբի մէջ կուտայ: Հայր մասնակից է հին աշխարհի բոլոր նշանաւոր գործերուն. Նինուէն կը կործանուի Պարսիքի

մասնակցութեամբ. Մարաց թագաւորութիւնը — Տիզբանի գործակցութեամբ. Լիւզացւոց թագաւորութիւնը կը կործանուի ոչ թէ Կիւրոսի, այլ հայոց Արտաշէս Արշակունի թագաւորի ձեռքով. հայերը մասնակից են նաև հին աշխարհի ամենամեծ դիւցազնական գործին՝ Տրովադայի պատերազմին, և հայրենասէր պատմիչը ցանկութիւն կը յայտնէ, որ Զարմայր նահապետը Աքիւլէսի ձեռքէն մեռած լինի և ոչ թէ մէկ ուրիշէն: Պատկերացնելով հայի պատմութեան դիւցազնական շրջանը՝ Սորենացին ցաւ կը յայտնէ, որ այն ժամանակները ծնուած չէ, որ կարող լինէր դիւցազուններու տեսութեամբ ուրախանալ: Այսպիսի դէպքեր պատմելու ժամանակ է ահա որ Սորենացին կը թերահայ իւր քննադատութեան մէջ, ժամանակագրական սխալներ կը գործէ, որոնց պատճառով և ստղատուած է:

Սորենացւոյ պատմութեան մէջ ախրող սգուն համեմատ է և նորա ոճը, պատմելու եղանակը: Ինքը հեղինակն ալ ցոյց կուտայ, որ պատմութեան առաջին և երկրորդ գլխքը քերթողաբար է գրած, այն ինչ երրորդը հաւասարակաց խօսիւի, սովորական արտայայտութեամբ: Սովորական արտայայտութենէն խտտորմունքներ, սեղմութիւն ու կորովութիւն, փոխաբերութիւններ, նմանութիւններ, բացազանչութիւններ, նորակերտ ու բազմավանկ բառերու կատակումներ՝ քերթողական լեզուի յատկանիշները կը կազմեն, ինչ որ կը տեսնենք և Սորենացւոյ պատմութեան Ա. գրքի մէջ: Ժամանակին ախրող ճաշակին համեմատ կը սիրէ Սորենացին իւր հերոսներու արտաքինի նկարագիրը տալ՝ մինչև իսկ մանրամասնութիւններու մէջ մտնելով ինչպէս Հայկի, Տիզբանի, Սմբատի պատկերները և այն ոչ թէ հանդարտ, այլ թափով ու հատու:—Սորենացւոյ ոճը ճապողութենէ ընդհանրապէս ազատ է, բայերու և աւելորդ բառերու զեղչմամբ նորա նախադասութիւնները կարուկ են, թէև ծայրայեղ զեղչմամբ տեղ տեղ մտքերն անորոշ կը մնան: Այս կորովութեան մէջ է Սորենացւոյ լեզուի համը, որով աննշմար կը մնան սովորաբար նորա լեզուի թերութիւնները—բառերու անկանոն դասաւորութիւն, բայական ձևերու ոչ ճշգրիտ գոր-

ծածուծիւն, յունարան արտայայտութիւններ, որոնք բաւական յաճախ կը պատահին:

Սորենացւոյ գրուածքը այսօր այն պատմական արժէքը չունի, ինչ որ ունէր մի ժամանակ: Պատմական գիտութեան առաջնորդը ոչ թէ հայրենասիրութիւնն է, այլ ճշմարտութիւնը. այս սկզբունքով առաջնորդուած՝ արդի նոր հետազոտողները հայի անցեալ կեանքը այլապէս կը ներկայացնեն երբեմն. Սորենացւոյ պատմութիւնը հնացած է արդի պատմագիթեան տեսակէտով. բայց նա կը մնայ անցեալ հայ սերունդի զգացմունքներուն իբրև խօսուն յիշատակարան, որով ոգևորուել են շատ հայ սերունդներ:—2. Սորենացւոյ միւս նշանաւոր գործը Աշխարհացոյցն է: Այս գրուածքը սերտիւ կապուած է Սորենացւոյ պատմութեան հետ, ինչպէս ցոյց տուաւ Մարքուարդ (Հնդ. 1902), որով կարելի չէ մէկ ուրիշին վերագրել, ինչպէս օրինակ Անանիա Շիրակացւոյն: Պէտք է տեսլ, որ այս գործը շատ յետամուտ յաւելուածներ ընդունած է և մինչև այժմ կղած հրատարակութիւնները կարօտ են նոր սրբագրութիւններու: Յիշատակուած աշխարհագրական անունները պարզ կը յայտնին, թէ այս գրուածքի հեղինակը է դարու անձնաւորութիւն է. և որովհետև Աշխարհագրութեան ու պատմութեան հեղինակը նոյն անձն է՝ Մովսէս Սորենացին, ապա վերջինս է դարու մէջ կապը: Այս գրուածքը Պողոսէոսի աշխարհագրութեան համառօտութիւնն է. կը յիշատակուին և ուրիշ աշխարհագիրներ՝ ինչպէս Պապ Աղեքսանդրացի, Կոստանդին Անտիօքացի, որ Քրիստոնէական տեղագրութեան հեղինակ Կողմասը կը համարուի (2 դար), և որ կաշխատէր իւր գրութեամբ Պողոսէոսի հայեացքները հերքել աշխարհիս գնդաձևութեան մասին: Այս աշխատութեան գնահատելի մասը կը կազմէ Հայաստանի աշխարհագրութիւնը, ուր կը խօսուի նահանգներու, նոցա բաժանման, բոյսերու և կենդանիներու մասին:

3. Պատմական գործ է և Հոգևաց վանքի ու Տիրամօր պատկերի պատմութիւնը, որ Սորենացին գրած է Սահակ Արծրունւոյ խնդրա-

նօր: Նախ գրուատիրքներ կը տրուին Արծրունեաց և Բագրատունեաց, և թէ այդ երկու տուներու միջոցով միայն հայերը կատարեալ մարդ կը լինին. այնուհետև կը բերուի Կոյսի ընդարձակ ծննդարանութիւնը և ապա կը խօսուի Բարթուղիմէոսի բարոզութեան ու Հոգեաց վանքի հաստատութեան մասին: Գրութեան լեզուն բաւական մեծ նմանութիւն ունի Պատմութեան լեզուին: Այս գործը, եթէ Սորենացւոյ հարազատ երկասիրութիւնն է, գրուած է Պատմութենէն վերջը նորա ծերութեան հասակին:

Համառօտ գործ է նաև Հռիփսիմեանց պատմութիւնը: Ազատագրութեան թէև կը պատմէ Հռիփսիմեանց նահատակութեան պատմութիւնը, այլ չի նշանակիր թէ ինչ ճանապարհով նոքա Հայաստան եկան. ահա այդ բացը կը լրացնէ Սորենացին՝ քաղելով նիւթը յոյն աղբիւրէ: Հաւանօրէն Սորենացին այս պատմութիւնը գրած է ս. Հռիփսիմեանց վկայարանի շինութեան առթիւ, որ կատարուեցաւ 615 թուին Կոմիտաս կաթողիկոսի ձեռքով: Այդ գէպքի առթիւ գրած է նաև ժամանակակից ու ականատես Եզնիկ երէցը, որմէն առած կերևի և Սերէնօսը:—Այս պատմութեան հետ պէտք է կապել և Հռիփսիմեանց ճառը, որ հեղինակի առաջին գրուածքն է—Առաջին քրտունք իմոյ նորաբոյս հոգւոյս: Սորենացւոյն կը վերագրուի նաև մի ճառ՝ ի Վարդապետն, որուն մէջ սակայն քաղուածներ կան Յովհան Դամասկացւոյ (+750) ճառէն, հետևաբար և այդ գրուածը հարազատ կարող չէ լինիլ: Սորենացւոյ գրած շարականներու մասին առանձին կը խօսինք:

X 2. ՍԵՐԷՆՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Կեանքը:—Սերէնօսի կեանքէն այսչափ միայն գիտենք, որ նա Բագրատունեաց եպիսկոպոս էր և մասնակցած է Ներսէս Շինող կաթողիկոսի գումարած Դուինի 644 թուի ժողովին, ինչպէս և նշանակուած է ժողովականներու ցանկի մէջ: Այդ ժողովը, ինչպէս յայտնի է, գումարուեցաւ պատասխանելու յունաց, թէ հայերը կարող չեն իրենց դաւանութիւնը փոխել և Քաղկեդոնի վարդապետութիւնն ընդունիլ: Կը կարծուի թէ Սերէնօսն է եղած նաև այն անանուն եպիսկոպոսը, որ Կոստանդ կայսեր ու Ներսէս կաթողիկոսի կրօնական միութեան չկամենալով մասնակցիլ եկեղեցիէն հեռացաւ: Սերէնօսը նախանձախնդիր պաշտպան է հայ եկեղեցւոյ դաւանութեան, այս իսկ պատճառով խէթ աչքով կը նայի Ներսէս Շինող կաթողիկոսի վրայ: Պատմութիւնը կը հասցնէ մինչև 660 թուականը և հաւանական է որ մի քանի տարի վերջն ալ վախճանած լինի: Սերէնօս իւր պատմու-

թիւնը գրած է առանց մէկու մը յանձնարարութեան, ինքնաբերաբար հակառակ նախկին հայ պատմիչներուն:

Գործը.— Է գարու մէջ կատարուած գործերուն ականատես ու ականջալուր պատմիչ կը հանդիսանայ Սեբէոսը, որուն գրուածքը կը կոչուի Պատմութիւն ի Հերակլն: Սեբէոս իւր նախերգանքի մէջ նախ կը յիշատակէ Վարդանանց ժամանակի քաղաքական ու կրօնական շփոթումները և համառօտակի մէջ կը բերէ Եղիշէի պատմութեան բովանդակութիւնը՝ առանց սորա անունը տալու, այլ յոգնականաբար ասելով թէ Այն ամենայն ի ձեռն աշրջ գրեցաւ: Այնուհետև կը բերէ իւր գրելիք պատմութեան բովանդակութիւնը՝ Պերոզի ժամանակի խոովութիւնները, Վարդանի ապստամբութիւնը և վերջապէս արաբացոյ տիրապետութիւնը. Սեբէոսին ծանօթ չէ Ղազար Փարպեցւոյ պատմութիւնը և Վահան Մամիկոնեանի կեանքէն կը յիշէ դէպքեր, որ Փարպեցւոյ քով չկան: Ինչևիցէ՝ Հայաստանի ամբողջ Զ գարու դէպքերը համառօտակի մէջ բերելէն ետքը՝ Սեբէոս կանցնի իւր ժամանակի գործերը ներկայացնելու՝ որ և կը կոչէ Մատեան ժամանակեան, պատմութիւն թագաւորական: Սեբէոս ընդարձակօրէն կը նկարագրէ Վահրամի ապստամբութիւնը Որմզդէն և նորա յորդորը հայ իշխաններուն միանալու իրեն հետ, որ հայ թագաւորութիւնը վերականգնի իւր հին սահմաններու մէջ. Սուրով Ապրուէզի թագաւորելը յունաց Մօրիկ կայսեր օգնութեամբ: Հայաստանի բաժանումը երկու տէրութիւններու միջև. Մօրիկի ամարդի ծրագիրը Հայաստանը հայերէն և մանաւանդ իշխաններէն դատարկելու հայ իշխաններու և Սմբատ Բագրատունւոյ կրած հալածանքները. վերջինիս կատարած գործերը Պարսից երկրի մէջ և փառքերու հասնիլը. Մօրիկի սպանուիլը Փոկասի ձեռքով և նոր պատերազմներ պարսից ու յունաց միջև. Երուսաղէմի առումը և ս. Խաչի գերութիւնը. Հերակլի պատերազմները ս. Խաչն ազատելու համար. պարսից ու յունաց հաշտութիւնը. Մանմէտի երևնալը և նորա յաջորդներու յաղթանակները. պարսից տէրութեան կործանումը. Հայոց հնազանդելը:

Քաղաքական գործերուն հետ Սերէոս կը պատմէ նաև ժամանակի եկեղեցական գործերը:

Այսքան երկար ժամանակի գործեր Սերէոս կը պատմէ առանց որ և է աղբիւր նշանակելու՝ նոյն իսկ Զ դարու գործերուն վերաբերմամբ. եթէ 70 տարի ապրած համարինք Սերէոսին՝ ապա պարզ է որ նա բոլոր պատմուած դէպքերուն ժամանակակից է իբրև ականատես ու ականջալուր: Սերէոս դէպքերը կը պատմէ ամենայն ճշդութեամբ, որ կը ստուգուի մանաւանդ բխդանդական ու պարսից պատմիչներու նոյն դէպքերու պատկերացմամբ: Կը պատմէ դէպքերը բաւական մանրամասն՝ յայտնելով միանգամայն ամէն եղելութեան բուն իրական պատճառը՝ առանց դիմելու աստուածային միջամտութեան: Նորա պատմութեան գլխաւոր թերութիւնն այն է միայն, որ ժամանակագրութեան առանձնապէս ուշք չի դնել, որով երբեմն անորոշ կտորներ կը մնան: Լեզուն պարզ գրարար է, ազատ բոլորովին ժամանակին տիրող հելլենաբանութենէն: Ունի գեղեցիկ նկարագրական կտորներ, ինչպէս Սմբատ Բագրատունուոյ նկարագիրը (եր. 53):

Գ. ԳԻՏԱԿԱՆ

× 1. ԱՆԱՆԻՍ ՇԻՐԱԿԱՅԻ ~~✱~~ †

Կեանքը.— Է դարու հայ նշանաւոր մատենագիրներէն է Անանիա Շիրակուանցին և նշանաւոր ոչ միայն իբրև եկեղեցական մատենագիր, այլ և իբրև դրական գիտութեան աահանորդ հայ գրականութեան մէջ: Թողած ինքնակենսագրութեան շնորհիւ բաւական ծանօթութիւն ունինք նորա կեանքի մասին: Ծնուած է մօտաւորապէս 615—20 թուերուն Շիրակուանի մէջ: Հմտանալով ս. Գրքին ու հայ դպրութեան հայ վարդապետարաններու մէջ՝ նա կը ձգտի իւր միտքը աւելի լուսաւորելու, և այն՝ Համարողական գիտութեամբ, որ ըստ Պղատոնի և Շիրակացուոյ նախադուռն է իմաստասիրութեան, մայր ամենայն իմաստից: Զգտնելով Հայաստանի մէջ իմաստասիրական ու համարողական հարցասիրութեան գոհացումն տուող մարդ կամ գիրք՝ Շիրակացին առանց մէկումը օժանդակութեան ու նպաստին կարին

գնաց և այստեղ Եղիազարոս՝ հկեղեցական գրոց հմուտ անձէ մը իմացաւ, թէ Չորրորդ Հայոց մէջ Քրիստոսատուր անունով անձ մը կայ այդ գիտութեան հմուտ: Փութաց Անանիա նորա մօտ, բայց վեցամսեայ ուսումը ցոյց տուաւ, թէ այդ անձը բովանդակ Համարողական գիտութեան հմուտ չէր, այլ վայրիվերոյ գիտէր: Ուսանելու փափաքէն մղուած՝ Անանիա Բիւզանդիոն գնաց, բայց այստեղ ալ գոհացումն չստացաւ, որովհետեւ այդ գիտութիւններն է դարու մէջ այդտեղ ալ հետեողներ չունէին. նոցա կեդրոնը հին ժամանակներէն Աղեքսանդրիան էր: Բիւզանդիոնի մէջ Անանիա կիմանայ, թէ իրեն կարող է գոհացնել միայն Տիւքրիկոս վարդապետը, որ Տրապիզոնի մէջ կը բնակէր և միանգամայն շատ վարժ հայերէն գիտէր: Անմիջապէս Տրապիզոն անցաւ Շիրակացին և վերջապէս իւր փափագին հասաւ: Տիւքրիկոսը զարգացած անձն էր՝ ուսած Աղեքսանդրիա, Հռովմ և Աթէնք, ունէր հարուստ մատենադարան լի փիլիսոփայական, համարողական, պատմական, բժշկական և ժամանակագրական գրքերով՝ որոնք հայերէն չէին թարգմանուած: Ութ ասորի սորվեցաւ Անանիա Տիւքրիկոսի մօտ անյազարար կարգալով նորա մատենադարանի գրքերը: Տիւքրիկոս՝ որ իբրև գինուորական Ձ դարու վերջերը ապրած էր Հայաստանի մէջ և գիտէր հայոց տգիտութիւնը, աննախանձաբար սորվեցուց իւրհայա շակերտին, որ վերջապէս հայրենիք դարձաւ իւր ստացած գիտութիւնը հայրենակիցներուն աւանդելու: Բայց՝ Հայք ոչ սիրեն գիմաստ գիտութեան, այլ ծոյլը են և ձանձրացողք. հկան շատերը նորա մօտ սորվենալու, բայց շուտով հեռացան տաանց լիապէս հմտանալու. այդպիսիք ոչ միայն շնորհակալ չեղան իրենց ուսուցչին և նորա գիտութիւնը չյարգեցին, այլ և պարտաւել սկսան: Այս ապերախտ ընթացքը թէև խոցեց Անանիայի սիրտը, բայց նա ցմահ չդադրեցաւ իւր սիրած գիտութիւնն ուսուցանելու և հայրենակիցներու լուսաւորութեան համար գրիչ շարժելէ: Անանիա իւր համարողական գիտութիւնը գործադրեց ցոյց տալով ճառով մը՝ թէ Քրիստոսի ծնունդն ու մկրտութիւնը մէկ օր պէտք է տօնել. նա Անաստաս կաթողիկոսի (662—666) պատուէրով Հայոց տումարի վրայ ալ աշխատեցաւ, բայց պարզ չէ, թէ աշխատանքը ինչի մէջ էր: Անանիայի մահուան թուականը յայտնի չէ, նորա պատմական մէկ գործը մինչև 685 թուականը կը հասնի. հաւանօրէն այս տարին կամ կարելի է բիչ մը անգին մեռած է Անանիա:

Գործերը.— Հայոց միակերպ գրականութեան մէջ բաւական նորութիւն կը մտցնեն Շիրակացւոյ գրուածները, որոնք թուով բաւական շատ են: Իբրև հկեղեցական՝ նա գրած է մի քանի ճառեր, որոնց

մասին արդէն խօսած ենք: Յիշատակենք նորա բուն համարողական գրուածները, որոնք նորութիւն էին մեր գրականութեան մէջ և որոնք ապագայի հայ ուսումնականներու համար ուսումնասիրութեան առարկայ դարձան: Բնականաբար Անանիան իւր գիտական տեսութիւններուն մէջ հետևող է յունաց հայեացքներուն. Բարսեղ Կեսարացոյ, Փիլոնի, Արիստոտէլի, Պօղոս Աղեքսանդրացոյ և ուրիշներու գաղափարները կը կրկնէ տիեզերքի կազմութեան և բնութեան երևոյթներու մասին. բայց խնդիրն այն է, որ Շիրակացին առաջինը կարգաւոր յօրինուածութեամբ այդ գաղափարները կը ներկայացնէ, որոնցմէն շատերը ցանուցիր կը գտնուէին (օր. Եզնիկ) այլոց գրուածքի մէջ. Անանիան այդ բոլոր տեսութիւնները իբրև գիտութեան ընթացք ներկայացուց: Նսրա աշխատութեանց ժամանակագրութիւնը գտնել հարկաւ անկարելի է:

1. Յաղագս հարցման եւ լուծման. սա մի թուարանական խնդիրներու ժողովածու է, ուր ոչ միայն ամբողջ թուերով խնդիրներ են առաջարկուած, այլ և կատարակներով: Խնդիրներու մեծ մասը հայոց պատմութեան և մասնաւորապէս կամսարականներու կեանքին վերաբերեալ դէպքերուն է յարմարած, որով նսքա բաւական նոր տեղեկութիւններ կը հաղորդեն է դարու սովորութեանց վերայ, ինչպէս նաև բաւական նոր հայերէն բառեր: Առաջարկուած խնդիրներէն մէկ քանին մինչև այժմ ալ կը գտնուին ընդհանուր թուարանական ժողովածուներու մէջ: Հարցման և լուծման (բախճան հանելուկը) սկիզբը իբրև յառաջարան գրուած է Պորփիրի ներածութեան մի մասը, որ ցոյց կուտայ, թէ Անանիայի ժամանակ արդէն այդ գործը թարգմանուած էր: (Հրատ. Գ. Տէր Մկրտչեան հմտ. լուսարանութեամբ):

2. Յաղագս շրջագայութեան երկնից: Հեղինակը նախ ընդհանուր տեղեկութիւն կուտայ տիեզերքի կազմութեան մասին՝ ուսուցանելով թէ վերին երկնքը, որ յոյները եթեր կը կոչեն, պարփակած է երկիրը և անյաղթելի երազութեամբ կը շրջի (այս գաղափարը Եզնիկն ալ ունի). ապա կը խօսի բնական երևոյթներու՝ անձրևի, բալի, որոտման, ձեան, կարկտի, մրրկի ու փոթորկի, փայլակի, ագրիւրներու և վերջապէս շարժման մասին: Այս գրուածքի մէջ ալ Շիրակացին հետևած է Բարսեղին, Փիլոնին, բայց մանաւանդ Արիստոտէլի Յաղագս աշխարհագրութեան, որ խրթնարան թարգմանուած է. Շիրակացին այդ թարգմանութիւնը աւելի պարզարան կը ներկայացնէ: Արդէն գրուածքին վերջն ալ, իբր շարժման մասին կը խօսուի, Անանիան կը յիշատակէ Արիստոտէլին: Հրատարակած է Միարան լաւ ծանօթարանութեամբ:

3. Յաղագս ամպոց եւ նշանաց. այստեղ Անանիա մի առ մի կը

բացատրէ, թէ բնութեան այս կամ այն նշանը կամ կենդանիներու բնազգական շարժումները ինչ երևոյթի յայտանիշ են. երբ լուսնի հղջիւրները կարմիր ու մութ երևնան, նշան է թէ շատ անձրև պիտի գայ. երբ ծիծեռնակները լճերու մօտ թռչին և իրենց թևերը ջրին զարնեն, անձրևի նշան է: Այս տեսակ բացատրութիւններ հայ ժողովրդի մէջ մինչև այժմ ալ կան: Պէտք է նկատել, որ Անանիայի բացատրութիւնները բնաւ որ և է յարաբերութիւն չունին էֆիմերական բացատրութիւններու հետ, թէ երբ երկինքը կարմիր լինի, թագաւոր կը մեռնի: Անանիայի բացատրութիւնները դիտողութեանց վրայ են հաստատուած և կարևոր երկրագործ ժողովրդի մը: Հրատարակած է Միաբան լուսարանութեամբ:

4. *Յաղագս երկնի:* Շիրակացոյ նշանաւոր գործն է, ուր կը խօսի երկնքի, աստղերու, լուսնի, արևու, ծիր կաթինի, երկրի և ծովի վրայ: Այս գրուածքի մէջ ալ նա կը յեղյեղէ այն գաղափարները, ինչ որ արտայայտած է միւս գրուածներուն մէջ: Անանիան երկինքը երեք մաս կը բաժնէ. վերին երկին, որ մի մեծ բոլորակ է, արագընթաց, կազմուած եթերէ՝ անհատ, անշօշափելի մարմին, որ կը բովանդակէ իւր մէջ երկրորդ երկինը՝ օդէ ու ջրէ կազմուած, ջրային հաստատութիւնը. երրորդ երկնքի մասին՝ ի նկատի առնելով այն պարագան, որ ոչ ս. Գիրքը կը յիշատակէ և ոչ արտաքին գիտունները, այլ միայն Պօղոս առաքեալը, նա կը կարծէ, թէ երկիրս է: Սա երկրորդ երկնի տակ կը գտնուի, օդով պատած, գնդաձև է, շարժուն և հաւասարակշիռ կը մնայ վերէն ու ներքէն փշոզ հողմերուն պատճառով: Շիրակացին բարի ու չար փիլիսոփաներու գնդաձևութեան կամ հաւասարակշռութեան գաղափարներուն շատ համամիտ չէ, այլ հաւասարակշռութեան մէջ Աստուծոյ հրամանը կը տեսնէ: Հակասակ է նոյնպէս այն գաղափարին, թէ հակոտնեայ մարդիկ կան:—Կը խօսի ծովերու և ծովակներու և այն խնդրի մասին, թէ ինչէն է որ ծովիւրու ջրերը չեն աւելնար. նա թէև հաւանական կը գտնէ բարի փիլիսոփաներու դոկորշիացման վարդապետութիւնը, բայց դարձեալ կաւելցնէ. ոչ արեգակն հղև պատճառ, այլ հրամանն աստուածային:—Կը խօսի համառօտակի թէ երկնային մարմինները բուսականութեան, աճելութեան վերայ ինչ ազդեցութիւն ունին: Կը բացատրէ իւր տեսակէտով բնական երևոյթները՝ ձիւն, անձրև, կարկուտ, որոտմունք և այլն: Կը մերժէ այն առասպելները, որ ծիր կաթին կոչուածի վերաբերմամբ եղած են, իբրև թէ արևի հին ճանապարհն է, կամ թէ Գերիոնի դաւարներու անցած շաւիղն է, կամ թէ Վահագնի գողացած յարդէն է առաջացած և այլն. կը յայտնէ բարեմիտ փիլիսոփաներու կարծիքը, թէ շատ աստղեր են, որոնց ազօտ լոյսը մի կերևի: Կը

բացատրէ, թէ որքան մեծ նշանակութիւն ունին հիւսիսային աստ-
ղերը հաւագնացութեան համար: Երկարօրէն կը խօսի լուսնի մասին՝
ընդունելով արտաքիններու և եկեղեցականներու յայտնած կարծիք-
ներու միջինը. նոյն տեսակէտով և արեգակի մասին՝ ուսուցանելով թէ
նա լոյս չունի, այլ իւր լոյսը արփիէն կը ստանայ, թէ արեւաքէն
արեւիք կը շրջի: Կը բացատրէ, թէ ինչ երևոյթներ առաջ կը բերեն
լուսինն ու արեգակը—խաւարում, գիշեր ու ցերեկ, տարուան եղա-
նակներ և այլն: Կը խօսի վերջապէս կենդանակերպներու և այն
խնդրի մասին, թէ աստղերը ինչպէս են բաշխուած: Բովանդակ եր-
կինքը նա եօթը դօտիներու կամ պարունակներու կը բաժնէ առան-
ձին առանձին անուններով և կորոշէ թէ որ դօտի մէջ որ աստղն է:
Վերջին գլխիւ թարգմանութիւն է: Բովանդակ գրուածքին մէջ Շի-
րակացին հետևող է Բարսեղի վեցօրեայքին. շատ տեղ բառացի ունի
նաև փոքր հատուածներ Փիլոնէն. գլխաւոր հեղինակութիւնը ս. Գրքն
է, որուն համեմատութեամբ միայն կընդունի կամ կը մերժէ արտա-
քին Փիլիսոփաներու կարծիքները: Նորա հայկացքն է, թէ Գրաւոր
օրէնք ոչ ընդգիմանան բնական գիտութեանն, ապա բնական գիտու-
թիւնը պիտի յարմարի նորան: Պէտք է ասել, որ Անանիայի այս
գրուածքը՝ մանաւանդ կենդանակերպներու մասը, շատ աղճատուած է
և նորա մէջ մտած են բազմաթիւ էֆիմերական կարծիքներ, որ
Անանիան Յաղագս նշանաց և ամպոցի մէջ չի ցուցներ:

5. Յաղագս կշռոց և չափուց կոչուածը մի համառօտ գրուածք է,
ուր Եպիփան Կիպրացւոյ հետևողութեամբ ս. Գրքի մէջ յիշուած չա-
փեքն ու կշիռները կը բացատրէ համեմատելով յունաց, հռովմայի-
ցւոց, պարսից ու հայոց չափերուն:

6. Ժամանակագրութիւն: Անանիան ունի նաև պատմական մի
գործ—Մովսէսի Սորենացւոյ, Անդրէասի և Շիրակացւոյ ժամանակա-
գրութիւն, որ կը հասնի յ 685 թուականը: Այս գրուածքի մէջ Սորե-
նացւոյ հնագոյն յիշատակութիւնը կը լինի: Անդրէասի համար կը
կարծուի, թէ յոյն է և Հիւսոդիտասի ժամանակագրութենէն քա-
ղուածք մը արած է, որ յետոյ Շիրակացին թարգմանած է միացնե-
լով անոր Սորենացիէն և Իրմէն տեղեկութիւններ:

Շիրակացւոյ լիզուն ինքնապիւր գրութեանց մէջ բաւական պարզ
է, թէ և չունի բնաւ այն բառական ու քերականական ընտրութիւնը,
ինչ որ կը տեսնուի նախորդ դարերու գրուածոց մէջ, ունի բառական
նորութիւններ՝ մասնագիտական ու գաւառական. բայց թարգմանու-
թիւններու մէջ Անանիայի լիզուն կը դառնայ դարձեալ ծանր ու
զժուարիմաց, ինչ որ յատուկ է բոլոր հելլենաբաններուն:—Անանիա
իրև համարող ու տոմարագէտ մեծ հեղինակութիւն է վայելած մեծ

գրականութեան մէջ և շատերն օղտուած են նորա գրուածքներէն ու վրան մեծ գովեստով խօսած, ինչպէս Գրիգոր Մագիստրոս:

Գ. ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ

X

1. ԴԱԻԻԹ ԱՆՅԱՂԹ

Արիստոտէլի ու Պորփիւրի գործերն արդէն թարգմանուած էին Ձ դարու մէջ և այդ ցոյց կուտայ, թէ ինչպէս մեր նախնիք կը ձգտէին հին աշխարհի գրականութեան նշանաւոր գործերը հայացնելու: Բայց բաւական չէր հայ գրականութեան տալ այդպիսի խրթնարան գործեր, պէտք էր նոյները մատչելի դարձնել հայ ընթերցող դասին, նոցա միտքը մարդիկ փիլիսոփայական մտածութեան եղանակով: Ահա այդ գործը կատարած է Դաւիթ Անյաղթ կոչուած անձնաւորութիւնը, որուն մասին դժբախտաբար շատ բան չգիտենք: Աւանդական կենսագրութիւնը կը յայտնէ, թէ նա եղած է Մովսէս Սորենացւոյ քնոորդին, ուսած է Յունաստանի մէջ և իւր վիճարանութիւններով մեծ աւուրն հանած: Նորա գործերու ուսումնասիրութիւնը, որ կատարած է պ. Յ. Մանանդեան, արդարեւ ցոյց տուաւ, որ այդ անձը հայ է եղած, ապրած է Ձ դարու վերջերն ու է գարու առաջին մասի մէջ. նա ուսած է Աղեքսանդրիայի մէջ, աշակերտած է կրասեր Ուոմպիոզորոս ֆիլիսոփային և հետևող է նոր պղատոնական ուղղութեան: Անշուշտ այս Ուոմպիոզորոսին ու Դաւթին կակնարկէ Սորենացին (Ա. դ.), երբ կը խօսի աշխարհագրութեան մասին:—Դաւթի աշխատութիւններն են, ինչպէս Առաքել Սիւնեցին ալ կը նշանակէ, հետևեալները:

1. Սահմանաց զիրք, ուր նա կը պաշտպանէ շիմաստասիրութեան ճշմարտութիւնը Պիտոնի և նորա աշակերտներուն դէմ, որոնք տարակոյս ցոյց կուտային մարդկային գիտական ճանաչողութեան հնարաւորութեան ու սահմանի վերաբերմամբ: Պիտոն (365—275) կուսուցանէր, թէ մեր զգայարանքներն ու բանականութիւնը մեղ կը մոլորեցնին և չեն առաջնորդեր դէպի ճշմարտութիւն, թէ մեր ստացած տպաւորութիւնները չեն պատկերացնիր առարկաներն այնպէս, ինչպէս որ են. թէ հաւասարապէս կարելի է մի բան հաստատել ու հերքել, ապա վստահօրէն դատողութիւն տալ կարելի չէ, ապա լաւ է գատողութիւն տալէ հրաժարուիլ հոգւոյ անզորութիւն գտնելու համար, որ պէտք է բարոյականութեան իդէալ լինի: Ահա Պիտոնի այս հայեացքներու դէմ կը մաքառի Դաւիթ, ցոյց տալով մեր գիտութեան ստուգութիւնը և տրամաբանական փաստերով կը հերքէ նորա ամէն տեսակ առարկութիւնները: Սահմանքի լիզուն լուրջ, փիլիսոփայական

է, հետու գարդերէ ու աւելորդարանութենէ՝ միմիայն տրամաբանութեան հետամուտ. ունի հելլինարաններուն յատուկ բառակազմութիւններ, որոնք հետեանք էին նոր գաղափարներու, բայց ընդհանրապէս հաճոյքով կը կարգացուի:— Դաւթի այս գրուածքը յունարէն ևս կայ. ուստի և կարծուած է, թէ Դաւթի նախնարար յունարէն է գրած և ապա հայերէնի վերածած. աւելի հաւանական է թէ հայերէնն ալ նոյնքան սկզբնագիր է, որքան և յունարէնը: Սահմանքի մէջ նա ունի մի քանի կտոր փոխառութիւն Նոնոսի Առասպելաց՝ մեկնութենէն, որ ցոյց կուտայ, թէ այդ գործի թարգմանութենէն վերջն է գրուած այս գիրքը:

2. Վերլուծութիւն Ներածութեան Պորփիրի: Աղերսանդրիան նոր պղատոնականներու մէջ նշանաւոր էր Պորփիրը, որ մասնաւորապէս զբաղուած էր Պղատոնի ու Արիստոտէլի վարդապետութիւնները մեկնելու և հաշտեցնելու: Այս նպատակով ալ գրած է նա իւր Ներածութիւնը, որ միջին դարերու մէջ այնքան հռչակուած էր: Դաւթի Անյաղթ ահա այս ներածութեան մեկնութիւնը կուտայ պրակ առ պրակ՝ Հանգերձ Աստուծով, ինչպէս ամէն գլխու սկիզբը կը գնէ:

3. Մեկնութիւնք վերլուծութեանց Արիստոտէլի, այն է նորա տրամաբանութեան մէկ մասի մեկնութիւնն է՝ ճիշդ Սահմանքի ու Վերլուծութեան լիզուով. վերջին երկու գրուածներն ալ յունարէն կան Դաւթի անունով: Սաչի ճառի մասին արդէն խօսած ենք:

2. ԴԱՎԻԹ ԼԱՐԹԱՅԻ

Է դարու մէջ ապրած է նաև մի ուրիշ փիլիսոփայ Դաւթի անունով, որ Հարք գաւառի Հերեթ գիւղէն է եղած: Սա ապրել է Անաստաս կաթուղիկոսի (662—666) և Աշոտ պատրկի (685—690) օրով, որովհետև սոցա յորդորանքով գաւառնութեան թղթեր ունի գրած: Երևի թէ եօթներորդ դարու վերջերն ալ վախճանած պիտի լինի: Սա նոյնպէս կը կոչուի փիլիսոփայ: Աորա գործերէն յայտնի են. 1. Ներբողեան ծննդեան տեառն մերոյ. 2. Հարցուածք. 3. Բան հաւատոյ՝ երեք հատուածէ կազմուած. մի վիճական գրուած է, ուր կը պաշտպանէ հայ եկեղեցւոյ մի բնութեան վարդապետութիւնը, բայց թէ ում դէմ կը վիճէ, պարզ չերևիր: Այս գործերը կրօնական են: Բայց Դաւթի կը կոչուի փիլիսոփայ. թերևս Արիստոտէլի Պերիարմենիասի և Ստորոգութեանց մեկնութիւնն այս Դաւթին է գրած: Թէև Բան Հաւատոյի ու այս գրքերու լեզուն տարբեր է, բայց այդ՝ նիւթի տարբերութեան հետեանք կարող է լինել: Սա կը համարուի նաև մասնակի հեղինակ Պիտոյից գրքին (Գ. Վ. Յովս. Արքա 1907):

× Ե. ՀՌԵՏՈՐԱԿԱՆՔ ×

Հին աշխարհի մտաւորական ամենակարևոր հրահանգներէն մէկն ալ Հռետորութիւնն էր, որ ընդունուած էր յունական դպրոցներու մէջ: Հռետորութեան ուսուցիչներն իրենց աշակերտներուն լաւ խօսելու և գրելու մէջ վարժելու համար խորհրդածութեան առանձին ձևեր կազմած էին, որոնք շատ օգտակար կը համարուէին, ուստի և այդ ձևերը Պէտք կը կոչուէին: Պէտքը մի քանի տեսակ էր և իրարմէ կը տարբերուէին թէ մասերու թուով և թէ մասերու դասաւորութեամբ: Ամենայայտնի Պէտքը Ափթօնիոսինն էր, որ կապրէր Անտիոքի մէջ Գ դարու վերջը և Դ-ի սկիզբը: Յունական ձեռնարկներու համեմատութեամբ Սորենացին ալ կազմած է իւր Պէտքը Թէոդորոս աշակերտին համար, որուն կը բացատրէ վերջարանին մէջ ճարտասանական արհեստին առած օգուտները: Այս աշխատութիւնը թէև երբեմն Դաւիթ Անյաղթին ալ կը վերագրուէր, բայց այժմ արդէն ստոյգ է, թէ Սորենացունն է, միայն թէ ուրիշներն ալ նորա կազմութեան մէջ մասն են ունեցած, ինչպէս օրինակ Դաւիթ Հարքացին (Գ. Վ. Յովս. Արրա 1908 հր. 203): Սորենացւոյ գլխաւոր աղբիւրներն եղած են Ափթօնիոս, Թէոն և ուրիշները, որոնցմէն նա առած է ընդհանուր սահմանները, թէ ինչ է Պէտքը, Եղծումը, Սրտաը, Պարսաւ, Ներբողեան, Հասարակ տեղի և այլն. այնուհետև տրուած սահմաններուն համեմատ յօրինած է օրինակներ և կամ թարգմանաբար առաջ բերած: Օրինակները համեմատաբար աւելի պարզ լեզուով են, քան թէ բուն սահմանները, թէ ինչ է Եղծումը, Սրտաը և այլն: Մտքի հրահանգութեան, գաղափարներու կանոնաւոր դասաւորութեան համար այսպիսի կանոններ բնականաբար օգտակար էին, միայն թէ կազմուած էին չափազանց միակերպ և բարձրաթոյն ոճով և բերուած օրինակներն ալ մեծ մասամբ անբնական. Պարսաւ ձիոյ, որթոյ. զինչպիսի բանս ասէր Ազամ ելանելով ի դրախտէն և այլն: Սորենացւոյ այս Հռետորական կանոններու գործադրութիւնը կերևնայ իւր իսկ գրած Հոսիոսիմեանց ճառի վրայ, ինչպէս նաև Տիգրան Ա-ի ներբողի վրայ Պատմութեան մէջ:

Պէտքի ոճով գրուած է և Սահակ Զորափորեցի կաթուղիկոսի (†703) Ծաղկազարդի ճառը, ուր հեղինակը զարգարուն ու վերամբարձ լեզուով կը ներբողէ գարունը: Լեզուական մեծ տարբերութիւն կայ Զորափորեցւոյ այս ճառի և նորա շարականներու ու նամակներու մէջ, որ բերուած են Անոնդ հրէցի ու Կաղանկատուացւոյ պատմութեան մէջ:

է դարու մէջ գրուած միւս ճառերու մէջ ալ դարձեալ միևնոյն

հսկաստրական կամ հաս թերթողական ճաշակը կերևնայ: Նոյն ճաշակով Ալիմպիան հսկաստրի ձևերով մշակուած են Եզովքեան առակները 15 հատ և թարգմանուած դարձեալ է դարու մէջ:

Ը Դ Ա Ր

ԺՁ ԳԼՈՒԽ

Ընդհանուր տեսութիւն. թարգմանութիւններ

Կրօնական ուղղութիւնը հայ գրականութեան մէջ այս դարուն ալ տիրող է. թէպէտ և հայերը արարացւոյ հնազանդելով արդէն ազատ էին յունաց յարուցած դաւանարանական խնդիրներէն, բայց այժմ ալ այլ պայմաններ կային, որոնք այն ուղղութիւնը կը պահպանէին. մէկ կողմանէ այս ժամանակ զօրացան հայոց ներքին դաւանարանական խռովութիւնները Պաղկեաններու, Երևութականներու, Քաղկեդոնականներուն պատճառով, միւս կողմանէ ալ Քաղկեդոնական խլրտուներն Աղուանից մէջ և Սեբրեանց ու Յուլիանիտեանց վէճերը, որոնց պատճառով Ասորւոց ու Հայոց եկեղեցու մէջ դժտութիւն ընկաւ. այս խնդիրները մեր հեղինակներու ուշքն ու միտքը կլանեցին և նորա իրենց գրիչը այսպիսի դաւանարանական խնդիրներու լուծման նուիրեցին: Մէկ ուրիշ պարագայ մ'ալ կար, որ պէտք էր նոյնպէս աչքի առաջ ունենալ՝ այն է արարացւոց բռնած քաղաքականութիւնը: Սորա թէև կրօնական հայածանք չյարուցին յայանապէս՝ բայց հաւատուրաց մարդոց պաշտօններ տալով կը խրախուսէին այդ վատթար սովորութիւնը և յետս դարձողներուն ալ կը նահատակէին, ինչպէս Գողթնեցի Վահանին: Պէտք էր Սրբոց վարքերով արիական նահատակութեան օրինակներ տալ՝ հաւատացեալներու մէջ դիմադրական սղի ու անվեհերութիւն դարթեցնելու համար:

Ը դարու մէջ եղած են քանի մը թարգմանութիւններ յունարէնէ, որոնք սակաւ բացառութեամբ դարձեալ կրօնական են. այդ թարգմանութիւնները չափազանց բարբարոսական հայերէն մը ունին՝ հելլենարանութեան ծայրագոյն աստիճանը, որոնցմէն հայ ընթերցողները դժուար թէ բան հասկընային: Ը դարու մէջ գլխաւոր թարգմանիչներ կը հանդիսանան Ստեփանոս Եպիսկոպոս Սիւնեաց և Դաւիթ Կիլառ: Սոցա երկուքի գործակցութեամբ 712 թուին Պոլսի մէջ թարգմանուեցան 1. Դիոնիսիոս Արիսպագացւոյ խրթնաբան ու խորհրդական գրուածները նոյնպէս խրթնաբան լիզուով: Այդ գրուածներն այսօր արդէն կեղծ Դիոնիսիան կը համարուին, բայց է դարէն սկսած

նորա իրրև Արխապագացոյ գործեր մեծ հեղինակութիւն կը վայելէին. հայերէն ալ ոչ միայն Սիւնեցին է թարգմանած, այլ և Ստեփանոս Իլովցին: Սուրբ Գրքի նման այդ մութ ու խորհրդական գրուածներն ունեցել են ինչպէս օտարներու, այսպէս նաև հայոց մէջ բաւական մեկնութիւններ, որովհետև նորա կուսումնասիրուէին մեր վարդապետարաններու մէջ:

2. Կիրեղ Աղեքսանդրացոյ († 444) նշանաւոր հայրապետի մեկնական գործերէն շատերը թարգմանուած էին արդէն Ե դարու մէջ. բայց նորա բուն դաւանաբանական գործերն ու թղթերը թարգմանուած չէին, և ահա նորա Պարապմանց ու Գանձուց գրքերը, որ Փրկչի մարդանալու խնդրին են նուիրուած, ինչպէս նաև նորա թղթերը թարգմանուեցան դարձեալ նոյն Ստեփանոս Սիւնեցոյ և Դաւիթ Կելաոյի ձեռքով Պոլսի մէջ 715 թուին:

Սոյն Ը դարու մէջ թարգմանուած կը համարուին Յովնանէս Կլիմասի Սանդուղբ կոչուած գիրքը՝ որ կուսուցանէ, թէ ինչպէս կարելի է երկրէս երկինք առաջնորդուիլ. դա բարոյական խրատներու ժողովածու է: Թէսդորոս Անկիւրացոյ և Տիտոս Կրեոպացոյ ձտերն, որոնք անախ կն: Ը դարու մէջ թարգմանուեցան նաև երկու ոչ կրօնական բովանդակութեամբ գրքեր. ա. Նեմեսիոսի—Յաղագս բնութեան մարդոյ և բ. Գէորգ Պիսիտի—Վեցօրեայք: Առաջինը մի անդամադնական ու հոգեբանական բովանդակութեամբ երկասիրութիւն է: Հեղինակը Նեմեսիոս, որ հաւանօրէն կապրէր Ե դարու սկիզբները՝ շատ հմուտ կերևի հին յունաց փիլիսոփաներու գաղափարներուն և հերքելով նոցա հայեացքները՝ քրիստոնէական տեսութիւնը կը պաշտպանէ մարդու էութեան նկատմամբ: Այս աշխատութիւնը դարձեալ թարգմանած են Սիւնեցին ու Դաւիթը նոյն 715 թուերուն: Բայց թարգմանութիւնը չափազանց սարկական է, լի յոյն բառերով, որոնց հոմանիշներ հայ լեզուն արդէն ունէր (Տաշեան—Ուսումնասիրութիւնք): Նշանաւոր է նաև Պիսիտի Վեցօրեայքը. սա մի կրօնական—բանաստեղծական քերթուած է, որ նպատակ ունի դրուատելու Աստուծոյ մեծութիւնն ու ամենակարողութիւնը: Ունի յիշուի մի բանի գեղեցիկ նկարագրութիւններ, բայց ընդհանրապէս գրուած է մութ ու խառնակ լեզուով և այս պատճառով ալ հայ բառական թարգմանութիւնն աւելի մթացած է: Գէորգ Պիսիտ սարկաւազը, որ է դարու առաջին քառորդի մէջ կապրէր Պոլիս և Հերակլ կայսեր մօտ բարեկամ էր, իւր քերթուածը տաղաչափութեամբ է գրած. բայց հայ թարգմանիչը՝ հաւանօրէն նոյն Սիւնեցին, արձակի է վերացած:

ԺԷ ԳԼՈՒԽ

Ինֆնուրոյն հեղինակներ

Ա. ՎԱՐԴԱՊԵՏԱԿԱՆ — ՄԵԿՆԱԿԱՆ

1. ԽՈՍՐՈՎ ՀՌԵՏՈՐ

Ը դարու առաջին քառորդի դաւանաբանական վէճերու մէջ նշանաւոր հանդիսացաւ Սոսրով Հռետորը, որուն կեանքի մասին ոչինչ տեղեկութիւն չունինք. այսքանը միայն պարզ է, որ նա 726 թուի Մանազկերտի ժողովին մասնակցած է, որ գումարուեցաւ հայ և ասորի եկեղեցիներու տարաձայնութիւնը վերցնելու համար. հաւանօրէն Ը դարու առաջին կիսուն ալ վախճանած է: Կը յիշուի նա լոկ իբրև վարդապետ: Հմուտ է ընդհանուր և հայ եկեղեցւոյ հարց գրուածներուն, որոնցմէն քաղուածներ ու վկայութիւններ կը բերէ իւր գործին մէջ: Սոսրովի գործերը, որոնք հմուտ ուսումնասիրութեամբ հրատարակեց հ. Գ. Յովսէփեան (էջմ. 1899), ամէնքն ալ զուտ դաւանաբանական են և ուղղուած կամ երկաբնակներու, կամ երևութականներու և կամ Յուլիանիաներու և Սևերեանց դէմ՝ ամեն դէպքի մէջ ալ պաշտպանելով հայ եկեղեցւոյ դաւանութիւնը: Իւր գրուածներու մէջ նա կը վիճէ, կը կռուի հակառակ դաւանութիւն ունեցողներու դէմ, միայն ամառս, որ մի քանի թղթերու մէջ բացարձակօրէն չի յիշեր անձերու անուններ, որով միայն աւելի պարզ գաղափար կունենայինք Ը դարու հայ երկրի կրօնական վիճակի մասին: Սոսրով հելլենաբան հեղինակ է. ունի նոր ու տարօրինակ բարդուած բառեր. լեզուն տեղ տեղ մութ է և այն՝ բառերու խառն ի խուռն դասաւորութեան պատճառով. բայց ընդհանրապէս արտայայտութիւնը պարզ է ու կորովի: — Նոյն Սոսրով վարդապետին կը պատկանի և մի ճառ Յաղագս բառասնորդական պահոց, որուն լեզուն շատ աւելի պարզ ու գեղեցիկ է, քան թէ կրօնական թղթերունը. այս տարբերութեան պատճառը նիւթն է. դաւանաբանական խնդիրներուն յատուկ էր իմաստասիրական, փիլիսոփայական ոճ և այն թղթերը գրուած էին զարգացած մարդոց

համար, իսկ Պահոց ճառը աւելի ի նկատի ունի ժողովուրդը և այդ պատճառով աւելի պարզ է:

X 2. ՅՈՎՀԱՆ ՕՁՆԵՑԻ 4

Իւր գործունէութեամբ նշանաւոր Յովհաննէս իմաստասէր կաթողիկոսը՝ նշանաւոր է նաև իբրև մատենագիր: Նա Տաշիրք (Լօռի) դաւառի Օձուն գիւղէն էր, ազնուական մարդու գաւակ՝ ծնուած է դարու վերջի մասին մէջ: Մանկութեան հասակէն կրթուեցաւ Թէոդորոս Քոթենաւորի մօտ, որ ոչ միայն նորան մտաւորապէս լուսաւորեց, այլ և ճգնակեցութեան վարժեցուց: Նա սովորեցաւ հռետորութիւն ու փիլիսոփայութիւն, որչափ որ կաւանդուէին հայ դպրոցներու մէջ Խորենացւոյ Պէտրովը և Դաւիթ Անյաղթի գրուածներով: Իբրև կրթուած անձն՝ եկեղեցական դարձաւ, եպիսկոպոսութեան բարձրացաւ և ապա Եղիա կաթողիկոսէն վերջը հայոց հայրապետ եղաւ (718 — 728): Այս ժամանակ ահա ոչ միայն եկեղեցական գործերով զբաղեցաւ, այլև զրական աշխատութիւններով, որոնք անմիջապէս կապուած են հայ եկեղեցւոյ դաւանաբանութեան ու բարեկարգութեան հետ: Օձնեցւոյ կամ Իմաստասէրի դաւանաբանական գործերն են՝ Ընդդէմ Երևութականաց և Ընդդէմ Պաւղիկեանց: Առաջինի մէջ նա կը հերքէ, ինչպէս և իւր ուսուցիչը, միաբնակներու այն ծայրայեղ վարդապետութիւնը, որոնք Փրկչի մարդկային կրքերը՝ քաղց, ծարաւ, յոգնածութիւն և այլն իրական չէին համարեր, այլ երևութապէս: Երկրորդ ճառի մէջ կը մաքառի Պաւղիկեաններու դէմ, որոնք Հայաստանի մէջ շատ էին և արարներէն քաջալերուած կաշխատէին հայ քրիստոնէական եկեղեցւոյ դաւանութիւնն ու կարգերը տասալալել և նախնի պարզութեան վերածել: Երկու ճառերու մէջ ալ Օձնեցին մեծ հմտութեամբ կը վերլուծէ հակառակորդներու կարծիքները և հիմնաւոր տրամաբանութեամբ կը մերժէ նոցա կարծիքները: Այս ճառերն ապացոյց են Օձնեցւոյ դաւանաբանական հմտութեան ու իմաստասէր մտքին: Նորա հռետորական շնորհքը ցոյց կուտայ Ասեմախօսութիւնը, ուր իւր անձի

մասին կենսադրական տեղեկութիւն տալէ վերջը խօսքը կը դարձնէ հայ եկեղեցւոյ ունեցած վիճակին վրայ: Այս ատենախօսութեան կից կը շարունակեն այն կանոնները, որ Դուինի ժողովը սահմանեց եկեղեցական սլաշտամունքի, աղանդներու և եկեղեցականաց վարք ու բարքի մասին: Այս բարեկարգչական կանոններուն մասն պէտք է համարել Հիւսնարկեի եկեղեցւոյ ճառերը, ուր խրատներ կը տրուին նորաշէն եկեղեցիներու մէջ սեղաններ հաստատելու մասին:

Օձնեցին կազմել է առաջինը հայ եկեղեցւոյ կանոններու ժողովածուն, ինչպէս հաւանօրէն և թղթոց գիրքը: Նա է թերևս հեղինակ և Մակու ժողովոց պատմական տեսութեան, ուր հայոց եկեղեցական ժողովներու մասին կը խօսուի: Ունի նաև շարականներ: Յովհանն Օձնեցւոյ գրութեան լեզուն ալ ութերորդ դարու ընդհանուր գրոշմը կը կրէ. հելլենաբանութեամբ կազմուած նորանոր բառեր, ածականներու և գոյականներու համաձայնութիւն, բառերու դասաւորութեան անկանոնութիւն, որ քերթողական լեզուի յատկանիշ էին և այլն: Բայց ամէն գրուածքի մէջ լեզուն միակերպ չէ. ըստ նիւթոյն՝ տարբեր, ինչպէս են և ուրիշ հեղինակներու գործերը:

3. ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ

Ը դարու առաջին քառորդի նշանաւոր եպիսկոպոսներէն մէկն է Գրիգորիս, որ 684 թուին Սահակ Չորափորեցի կաթողիկոսէն Արշարունեաց (Կամսարականաց) եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ: Մահուան թուականը յայտնի չէ. բայց ի նկատի առնելով, որ 726 թուի Մանազկերտի ժողովին ներկայ էր, պէտք է ընդունիլ, որ 730 թուերուն ալ վախճանած է 46-ամեայ եպիսկոպոսութենէն վերջը՝ խոր ծերութեան մէջ: Գրիգորիս եպիսկոպոսը թողած է Կիւրեղ Երուսաղէմացւոյ Կոչումն ընծայութեան գրքի մէջ եղած մարգարէական ընթերցուածներու մեկնութիւնը՝ վահան Կամսարական իշխանի խնդրով: Կը խօսի հայ և յայն եկեղեցիներու տօնական տարբերութիւններու մասին՝ առանց բնաւ ծանր լեզու բանեցնելու յունաց դէմ:

Մեկնութիւնը գրուած է թեթեւ և ընտիր լեզուով՝ հետևողութեամբ հին ընտիր գրուաներու, մանաւանդ որ կիւրեղի կոչումն ալ ոսկեգարեան գեղեցիկ լեզուով է թարգմանուած: Տպուած է Պոլիս 1728 թուին:

4. ՍՏՅՓՍՆՈՍ ՍԻՒՆԵՑԻ

Ը գարու բաղմարեղուն գրիչն է Ստեփանոս, որուն կեանքն ալ փոքրիշատէ ծանօթ է մեզ: Սա Դուին բաղարի երէցի մը դաւակ էր, որ հայոց Հայրապետանոցի մէջ ուսում առնելէն վերջը Մաքենեաց վանքը գնաց, ուր այդ ժամանակ նշանաւոր էր հարանց հայր Սողոմոն իր սրբութեամբ հռչակաւոր: Մաքենոցաց վանքէն Ստեփանոս ուսման ծարաւով վառուած Սիւնեաց վարդապետարանը գնաց և ապա 701 թուին Դուին եկաւ և իբրև հոգևոր անձն կը պարապէր Հայրապետանոցի մէջ: Այս ժամանակ նա Սմբատ Բազրատունի անձի մը հետ կրօնական վէճ ունեցաւ և նորա արհամարհանքէն խոցուած՝ Պոլիս գնաց յոյն լեզուին և եկեղեցւոյ հայրերու գրուածներուն հմտանալու: Բաւական երկար տարիներ մնաց այստեղ Ստեփանոս և նորա այս ժամանակուայ կեանքի մասին զանազան տեղեկութիւններ կը հաղորդէ Օրբելեան, որոնք նպատակ ունին նորան բարձրացնելու: Այս միայն ստոյգ է, որ նա ծանօթացաւ Դաւիթ հիւպատ անունով հայագգի իշխանի մը հետ, որ իւր պաշտօնով կենառ կը կոչուէր, և սորա գործակցութեամբ 712 — 715 թուերուն՝ Նեմեսիոսի, Պիսիտի, Արիսպագացւոյ, կիւրեղի Պարապմանց և Գանձուց գրքերը, թերևս և այլ աշխատութիւններ թարգմանեց: 729 թուերուն Սիւնեցին Դաւիթ կաթողիկոսէն Սիւնեաց եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ, իսկ 735 թուին սպանուեցաւ: Թաղուեցաւ Թանահատի վանքի մէջ:

Ստեփանոսի թարգմանութիւններու արժէքի մասին արդէն խօսած ենք. այժմ ի նկատի առնունք նորա ինքնագիր գործերը, որոնք թուով շատ չեն: Թղթոց գրքին մէջ բերուած է յունաց Գերմանոս պատրիարքի (715—730) թուղթը հայոց ուղղուած, որուն մէջ կառաջարկէ Քաղկեդոնի դաւանութիւնն

ընդունիլ, ցոյց տալով անոր ճշմարտութիւնը: Այս թուղթը
 թարգմանած է Ստեփանոս և ինքն ալ կաթուղիկասի կողմանէ
 պատասխանած է ընդարձակօրէն՝ հերքելով յոյն եկեղեցւոյ
 հայրերու գրութեամբ Գերմանոսի քաղկեդոնական վարդապե-
 տութիւնը, կը խօսի նաև հեղնօրէն յոյն եկեղեցականներու
 պէսպէս զեղծմունքներու մասին: Այս թղթի լեզուն շատ հե-
 ոտ է թարգմանութիւններու խրթնութենէն:—Սիւնեցւոյ միւս
 նշանաւոր դաւանաբանական գրուածն է Վասն անապականու-
 թեան մարմնոյն՝ ուր կը խօսուի Ը դարուն յուղուած Ապա-
 կանութեան մեծ խնդրի մասին: Այդ խնդիրը արդէն քննուած էր
 Մանազկերտի 726 թուի ժողովին մէջ և այդ մասին հայ եկեղեցւոյ
 նշանաւոր հայրեր՝ Ստրովիկ և Իմաստասէր՝ իրենց
 կարծիքը յայտնած էին. Ստեփանոս ևս նոցա ձայնակից կը
 լինի, ուսուցանելով թէ՛ զասպակակեալն անասպակակ գոր-
 ծեաց: Իւր վարդապետութիւնը հաստատելու համար մէջ կը բերէ
 բազմաթիւ վկայութիւններ, մանաւանդ հայ եկեղեցւոյ այն-
 պիսի հեղինակներէն, որոնց գրուածքը կորսուած է:—Բացի
 շարականներէն, որոնց մասին կը խօսինք, Սիւնեցւոյն կը վե-
 րագրուին և ուրիշ կրօնական գրուածքներ, որոնք կորսուած
 են. այսպէս՝ Արարածոց, Յովբայ, Գանիէլի և Եզեկիէլի մար-
 գարէութեանց, Աւետարաններու և ժամագրքի մեկնութիւն-
 ներ: Առ պատրիարքն Անախոքայ թուղթը (Գիւլք թղթոց եր.
 323) վաւերական չի համարուիր իւր դաւանաբանական կար-
 ծիքներու պատճառով. թերևս խառնակուած է: Բոլոր գրուած-
 ներուն մէջ Ստեփանոս ցոյց կուտայ զարգացած միտք, տրա-
 մարանական հետևութիւնները ճշմարիտ: Լաւ ծանօթ է յոյն
 գրականութեան, ինչպէս նաև փիլիսոփայութեան:

ԺԸ ԳԼՈՒԽ

Բ. Վկայարանական Պատկերարիւն

Ը դարու մէջ սկիզբն գրուեցաւ նաև սրբոց վարքերու
 հաւաքածոյ մը կազմելու ինչպէս յունաց, նոյնպէս ալ հայոց մէջ:

Այս գործին առաջին ձեռնարկողն եղաւ Սողոմոնի հարանց հայրը՝ Մաքենեաց վանքի առաջնորդը: Սա իւր գործը սկսաւ Ը դարու առաջին տարիները (701—10) և աւարտեց 747 կամ 750 թուերուն: Սողոմոնի գործը, որ Տօնական կը կոչուի, ոչ միայն օտար սրբերու, այլ և հայ սրբերու կեանքը կը բովանդակէ: Սողոմոնի գործը հետզհետէ ընդարձակուեցաւ նորանոր յաւելումներով և ձեացան Յայսմաւուրքներ, ուր սրբոց կեանքը դասաւորուած է ամսաթուերով:

Ը դարու վկայաբանութիւններէն նշանաւորէ Վահրան Գողթնացոյ կեանքը (+737), որ գրած է Սբբահամ կամ Աբրաւազդ վանականը: Շատ սրտառուչ ոճով կը ներկայացնէ հեղինակը ժամանակի հայ կեանքը արաբացւոց ճնշման տակ. կը պատկերացնէ Վահանի հոգեկան տանջանքները, նորա հայրենասիրական զգացմունքներն ու նահատակութիւնը: Գրութեան լեզուն պարզ է. ունի բառեր (օր. տանն և հինգ), որոնք գրութիւնը աւելի յետնագոյն ժամանակի գործ կարող են ցոյց տալ. անտարակոյս լեզուի թերութիւնները արտագրողներու անհամութեան պէտք է վերագրել: Այս Պատմութեան յիշատակութիւնը ժ դարու վերջերն Ասողիկ կանէ:

Իբրև բուն պատմագիր ութերորդ դարու մէջ կրներկայանայ միայն Ղեռնոյ տեղց, որուն կեանքի մասին ոչինչ չգիտենք. այսքանը յայտնի է, որ Ը դարու վերջերը մինչև (788 թուականը) կը հասցնէ իւր պատմութիւնը, որ գրած է մեզ անձանօթ Շապուհ Բագրատունւոյ առաջարկութեամբ: Պատմութեան վերնագիրը ձեռագրերու մէջ այսպէս է. Պատմութիւն Ղեռնդեայ մեծի վարդապետի հայոց որ յազագս երևելոյն Մահմէտի. և զկնի նորին թէ սրպէս և կամ որով օրինակաւ տիրեցին տիեզերաց, ևս առաւել ազգիս հայոց: Բայց Ղեռնդի մեր ունեցած պատմութիւնը Մահմէտի մասին տեղեկութիւն չի տար, այլ կսկսի Մահմէտի մահուամբ (632 թ.) և այնուհետև կը նկարագրէ խալիֆաներու պատերազմները շրջակայ ազգերու հետ մահմէտականութեան տարածման համար: Նախ կը խօսի Ասորիքի ու Պաղեստինի նուաճման մասին և ապա կը պատմէ Պարսից թագաւորութեան կործանման մասին և թէ ինչ-

պէս Հայաստան արշաւեցին: Այս դէպքերը Սերէոս ալ կը պատմէ աւելի ընդարձակօրէն. բայց Ղևոնդ ալ ունի այնպիսի յիշատակութիւններ, որ Սերէոս չունի. այնպէս որ մէկը միւսի աղբիւր եղած կարող չէ լինել: Սյնուհետև Ղևոնդ կը նկարագրէ Հայաստանի մէջ կատարուած դէպքերն ու յունաց պատերազմներն արաբացւոց հետ. հայոց հնազանդիլը արաբացւոց, նշանաւոր հայ իշխաններու գործունէութիւնը, հայոց կրած նեղութիւնները, ապստամբութեան փորձերը. միւս կողմանէ ալ կը պատմէ արաբացւոց ներքին կռիւններն ու քաղաքական փոփոխութիւնները: Ղևոնդ պատմութիւնը կը հասցնէ մինչև 788 թուականը, ուրեմն կը ներկայացնէ 156 տարուայ դէպքեր. նա առաւել ուշագրութիւն կը դարձնէ քաղաքական դէպքերուն, քան թէ կրօնականներուն, ուստի և լուսթեամբ կանցնի հայոց ու յունաց եկեղեցական յարաբերութեան վրայէն, ինչ որ Սերէոս երկարօրէն կը պատմէ: — Ղևոնդ բնականօրէն իրմէն առաջ կատարուած դէպքերու մասին ունեցած է աղբիւրներ, որ ճշգել կարելի չէ. բայց Ը դարու դէպքերը կը պատմէ իբրև ականատես ու ականջալուր: Նորա պատմութիւնը լի է ոչ միայն հայ աշխարհի, այլ և Արաբացիներու, Բիւզանդացիներու, Սաղարներու և արևելեան ազգերու վերաբերեալ տեղեկութիւններով, որոնք ընդհանուր պատմութեան համար ալ շատ թանկագին են. այսպէս նա կը բերէ Օմար ամիրապետի և Լևոն Իսաւրացւոյ նամակները, որոնց մէջ պարզ կերևնայ թէ ինչ հայեացք ունէին քրիստոնեաներն ու մահմեմէտականները միմեանց վրայ. նշանաւոր է մանաւանդ Լևոնի թուղթը, ուր տեղեկութիւններ կը տրուին մահմէտականաց ազանդներու և նոցա սովորութիւններու մասին, որոնք ուրիշ աղբիւրներէ անծանօթ են:

Ղևոնդ պատմական դէպքերն ընդհանրապէս մանրամասն կը պատմէ, միայն թէ նոցա ժամանակը ճշգորէն ցոյց չի տար. կը սիրէ դէպքերու բացատրութիւնն Աստուծոյ հաշտութեան կամ բարկութեան վերադրել, ինչ որ կիշխէ և Երրայեցւոց պատմութեան մէջ. այսպէս ընդարձակօրէն կը պատմէ արաբացւոց

պատմական պատմութիւնները, որոնք ընդհանուրապէս չեն համարուիր

և յունաց ծովամարտը (եր. 105), հայոց ապստամբութիւնը (եր. 137), որ նա անմտութիւն կը համարի:

Ղևոնդի լեզուն պարզ ու սահուն է, կանոնաւոր քերականութեամբ. Ը դարու միւս հեղինակներու լեզուի համեմատութեամբ նորա ոճը ընտիր է: Նա ունի ոճական փոխառութիւններ նախկին հեղինակներէն, ինչպէս Սորենացիէն և մանաւանդ Եղիշէէն (եր. 21, 145, 163 և այլն): Բայց Օմարի (717—720) ու Ղևոն կայսեր (717—741) թղթերու լեզուն խառն է յունական բառերով. պարզ է որ ուրիշներու ձեռքով թարգմանուած են եղել:

Թ Դ Ա Ր

ԺԹ ԳԼՈՒԽ

Ընդհանուր տեսարան

Ա. ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ

Կեղերումներն ու ճնշումները, որոնց ենթակայ էր Հայաստան արաբացիներու կողմանէ՝ իններորդ դարու առաջին կիսուն ևս շարունակուեցան. արաբացւոց խստութիւնները պատճառ եղան մի քանի անգամ ապստամբութեան փորձեր կատարելու, որոնք սակայն ոչ մի դրական արդիւնք չունենալով՝ հայերկրի քայքայումն, կոտորած ու գաղթականութիւն առաջ բերին: Թ դարու երկրորդ կէսէն հայու կեանքի պայմանները փոքր ինչ փոխուեցան. արաբական պետութեան ներքին խլրտումները ստիպեցին ամիրապետներուն իրենց քաղաքականութիւնը փոխելու հպատակ ազգերու վերաբերմամբ. այս հանգամանքէն օգտուեցաւ Աշոտ Բագրատունին, որ նախապէս Հայաստանի վրայ իշխանաց իշխան կարգուելէն յետոյ (859 թ.) վերջապէս թագով պսակուեցաւ և Բագրատունեաց թագաւորութեան սկիզբը դրաւ (885 թ.): Այդ օրուանէ հայի կեանքը ապահովեցաւ. ժողովուրդը անտեսականապէս ուժ առաւ և աւերակ քաղաքներ ու գիւղեր նորոգուեցան: Կեանքի պայմանները

նպաստեցին նաև հայի փոքր ի շատէ մտաւոր յառաջադիմութեան: Հայ գրականութիւնը նախընթացի ու յաջորդ դարերու համեմատութեամբ թ՛ դարու մէջ աղքատ է. մինչև դարու առաջին կէսը հեղինակ չունինք. երկրորդ կէսէն սկսած՝ միայն մի քանի հոգի: Այս դարու մէջ թարգմանութիւններ իսկ գրեթէ չեն կատարուած: Երեք գործ միայն թարգմանուած է. 1. Նանա ասորի սարկաւազի Յովհաննու Աւետարանի մեկնութիւնը, 2. Աբղըլմսեհի վկայաբանութիւնը՝ երկուքն ալ ասորերէնէ, և 3. Գիտնեսիոս Արիստագացոյ կեանքը՝ յունարէնէ: Վերջին գործի թարգմանիչն է Յովհաննէս բժիշկ, որուն կեանքը մեզ անծանօթ է: Բայց ունեցած գիտութիւնը՝ բժշկականութիւնը — ցոյց կուտայ, թէ արաբացիք ազդած էին արդէն հայոց մտքի վրայ գործնական գիտութիւններով, ինչ որ յաջորդ դարերու մէջ աւելի բացայայտ երեցաւ:

Իններորդ դարու հայ եկեղեցական գրականութիւնն իսկ հարուստ չէ: Առաջին հեղինակ կը հանդիսանայ Չախարիս կարողիկոս (854—876), որ թողած է բաւական թուով ճառեր՝ ամէնքն ալ Փրկչի անօրէնութեանց վրայ, որոնք ցոյց կուտան հեղինակի հռետորական տաղանդը: Այդ ճառերը տպուած չեն, միայն մի քանի հատուածներ, որոնք միանգամայն ցոյց կուտան, թէ Չախարիս բաւական լաւ լեզու ունի: Ճառերէն մանաւանդ նշանաւոր է ի Չարչարանս Տեառն, որուն մէջ կան փոխառութիւններ ինչպէս Եղիշէի նոյնանուն ճառէն, այսպէս նաև Նիկողիմոսի անվաւեր Աւետարանէն (Բզմ. 1910 եր. 543): Թ՛ դարու միւս հռետոր մատենագիր կը հանդիսանայ Միսայել Մեծի կողմանց եպիսկոպոսը, որ դարու վերջերը վախճանած կերևի: Սորա միակ գրուածն է՝ ի սուրբ Խայն Բրիստաի, ուր գեղեցիկ նմանութիւններով կը դրուատուի քրիստոնէից ամենամեծ սրբութիւնը և միանգամայն կը յանդիմանուին մահմէտականներու կեանքն ու հաւատալիքները: Ճառիս լեզուն բաւական ընտիր է՝ ունենալով հեղինարաններուն յատուկ վերաբերեալ, պարագրոսիսն և ուրիշ սոցա նման բառեր (Բզմ. 1906 եր. 160. 1911 եր. 258):

Առաւել նշանաւոր հեղինակ կը հանդիսանայ Տայոց Սա-

հակա Մուսու եպիսկոպոսը, որուն գործերը գուտ դաւանաբանա-
կան են: Այն օրուանէն, երբ հայերն արարացւոյ իշխանու-
թեան տակ վասալական ազատ թագաւորութիւն կազմեցին,
յոյները կրկին սկսան հայ և յոյն եկեղեցիներու միութեան
խնդիրն արծարծել և այս առթիւ արդէն 862 թուին Շիրա-
կուանի ժողովը գումարուեցաւ: Ժողովի կամ աւելի ճիշդը
Աշոտի կողմէն Փոտ պատրիարքին պատասխանեց Տայոց Սա-
հակ եպիսկոպոսը, որ մի առ մի կը հերքէ Քաղկեդոնի դաւա-
նութիւնը՝ ցոյց տալով նորա ունեցած համաձայնութիւնը
Նեստորի վարդապետութեան հետ: Թերևս այս Սահակինն է
նաև Ընդդէմ երկաբնակաց Նեստորականաց ընդարձակ թուղթը
(Թղթոց գիրք եր. 413), ուր ի միջի այլոց կը յարձակի յու-
նաց ծայրայեղ պատկերապաշտութեան վրայ:

Սոյն դարու վերջին մասին մէջ կապրէր Համալ Արեւելցի
(Ադուան) իշխանը, որ իւր հարազատ եղբօր սպանած էր: Ինչ-
պէս կերևի՝ զղջալով իւր կատարած գործին վերայ՝ նա յետոյ
եկեղեցական է եղած Յովհաննէս անունով: Թողած է 1. շա-
րական՝ ուր իւր զղջումը կը յայտնէ. 2. Սողոմոնի Առակաց
զբքի, Յովքի—Ո՛վ է դա գլխի և Սողոմոսաց վերջին օրհնու-
թիւններու մեկնութիւնը, վերջապէս քերականի մեկնութիւն:
Այս գրուածքներէն ծանօթ է շարականը և Առակաց տունաու-
տուն մեկնութիւնը, որոնց մէջ բաւական պարզ ու ընտիր լե-
զու կը բանեցնէ: Ամէն յարմար առթիւ զգալ կուտայ զղջման
կարևորութիւնը (Կոստ. Արքա. 1896 եր. 169):

Վերջապէս իբրև եկեղեցական մատենագիր պէտք է յիշա-
տակել Մաշտոց կաթողիկոսին (+897), որուն թղթերը տպուած
են Արարատի մէջ (1902 թ.) և Յովհաննէս կաթողիկոսին
(+925), որ դրած է, ըստ Նորայրի, մի ընդարձակ դաւանա-
բանական թուղթ և ուղղած մեզ անյայտ անձանց, ուր կը
պաշտպանէ հայ եկեղեցւոյ մի ընութեան վարդապետութիւնը,
ս. Աստուածը խաչեցարով երգելու իմասար և այլն (Արքա.
1896 եր. 192):

Ի ԳԼՈՒԽ

Բ. ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Ե. ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ

Կեանքը: — Թ դարու պատմիչ հեղինակ կը հանդիսանայ իսկապէս Շապուհ Բագրատունին, որ գրած է Բագրատունեաց ծագման և Աշոտ Ա-ի թագաւորութեան մասին. բայց սորա գործը դժբախտաբար կորած է. և այս շատ ցաւալի է մանաւանդ այն տեսակէտով, որ գրուած է հղիլ հասարակ «Կեղջուկ» բարբառով: — Յովհաննէս կաթողիկոսն իսկապէս ժ դարու պատմիչ է (+925 թուին), բայց որովհետև նորա կեանքի մեծ մասն անցած է Թ դարու մէջ, այդ պատճառով ալ այդ դարու պատմիչ կը համարուի: — Յովհաննէս պատմարան ծնուած է 835 թուերուն՝ Դրասխանակերտ գիւղը, Դուինի մօտ: Կրթութիւնը ստացաւ իւր ազգական Մաշտոց եպիսկոպոսի մօտ, որ Սեանի մենաստանը հաստատեց և 897 թուին ալ հօթն տմիս կաթողիկոսութիւն արաւ: Պատմութիւնէն կերևի, թէ Յովհաննէս հետամուտ է եղած հետտորական ուսման և փիլիսոփայական խնդիրներու, և Անանուն Արծրունին նորան կը կոչէ զօրաւոր և մտահարուստ մեծ Հռետոր: Յովհաննէս՝ իբրև եկեղեցական, մտերմական յարաբերութեան մէջ էր նաև Գէորգ կաթողիկոսի հետ և այսպէս Մաշտոցէն կարը իբրև արժանաւոր եկեղեցական՝ կաթողիկոս դարձաւ և իւր իշխանութիւնը վարեց մինչև 925 թուականը: Ծանր ու դժուարին պայմաններու մէջ ապրեցաւ նա. Աշոտ Ա-ի հաստատած հայ թագաւորութիւնը նորա մահուանէն վերջը երկպառակութեան ու աւերածութեան կնթարկուեցաւ թէ արտաքին և թէ ներքին թշնամիներէ. անդադար պատերազմներու պատճառով երկրագործութիւնն ընկաւ և երկրի մէջ սաստիկ սով տարածուեցաւ իւր բնական հտուկներով՝ պէսպէս հիւանդութիւններով: Հայութեան անդամներու մէջէն իսպառ վերացած էր միութեան գաղափարը, այլ ամէնքը միմեանց թշնամի էին: Այս դառնագին ժամանակը Պատմիչը զգացալից սճով կը պատկերացնէ՝ մանաւանդ Պատմութեան 140—141 երեսը: Պատմութեան մէջ Յովհաննէս կերևի ջերմ հայրենասէր՝ տառապող իւր հայրենիքի ցաւերով, իւր գրչով ու խօսքով աշխատող նորա ցաւերու թեթևութեան, որուն պատճառ ոչ միայն հայերուն, այլ և մահմէտականներուն կը համարի: Նատեցող է մահմէտականութեան և անարգանօք կը խօսի Մահմէտի վարդապետութեան: Վրայ իբրև հայ եկեղեցւոյ վարդապետութեան ջերմ պաշտպան՝ նա հակառակ է Քաղկեդոնի դաւանութեան, ինչպէս ար-

դէն իւր Սոստովանութեան մէջ ալ ցոյց կուտայ, և մինչև իսկ Պոլիս
երթալէ կը հրատարի՝ որ չլինի թէ իւր վրայ որ և է կասկած ընկնի:

Գործը: — Յովհաննէս կաթողիկոսի գործը ամբողջական
հայոց պատմութիւն է՝ աշխարհի սկզբնաւորութենէն մինչև
924 թուականը: Թէ որուն յորդորանօք ձեռնարկած է այս գոր-
ծին, պարզ չերևիր. աւելի շուտ ինքնարեւոյժ է գրած՝ իւր ժա-
մանակակիցներուն խրատելու համար: 187 զլուխներու մէջ
Յովհաննէս կաթողիկոս կամփոփէ հայոց պատմութիւնը՝ նախ-
նական ժամանակները համառօտակի պատկերացնելով, իսկ իւր
ժամանակը բաւական ընդարձակօրէն: Ժը — Խը զլուխներու մէջ
կը խօսի Աշոտ հիմնադրի և սորա որդու Սմբատի թագաւորու-
թեան մասին. իսկ ԽԹ զլխէն սկսած մինչև վերջը ներքին պա-
տերազմներու և Աշոտ Երկաթի թագաւորութեան մասին: Պատմու-
մութեան առաջի մասին համար Յովհաննէսի զլխաւոր աղբիւրն
է Խորենացին, որուն կը հետևի ոչ միայն նիւթով, այլ և լե-
զուական փոխառութիւններով: Կը ճանաչէ նաև Սերէոսին.
Աշոտի թագաւորութեան համար կօզտուի Շապուհ Բագրատու-
նի պատմագրի գործէն, որ դժբախտաբար կորած է. իր ժա-
մանակի անցքերը կը նկարագրէ իբրև ականատես: Վերջապէս
Յովհաննէս Պատմաբանը կը բերէ շատ պաշտօնական թղթեր,
որ անշուշտ հանած է Հայրապետանոցի դիւանէն: Բայց անց-
եալէն կը յիշատակէ և այնպիսի դէպքեր, որոնք մեր պատմիչ-
ներու մօտ չեն գտնուիր. այսպէս օրինակ՝ Շաւասպ և Վնդոյ
ուրացեալ նախարարներու գործերը, Վարդան Մամիկոնեանի
նոցա սպանելն, հայրապետական Աթոռը Դուին փոխադրելն
ու Գիւտին կաթողիկոսացնելը, որոնք ճշմարիտ պատմութեան
համաձայն չեն և ժողովրդական զրոյցներու հետևանք: Այսպէս
նաև սխալ է կաթողիկոսի այն կարծիքը, թէ Մօրիկ կայսրը
բաժնած է Հայաստանը այլ և այլ մասերու (եր. 40): Անցեա-
լի դէպքերը կը պատմէ առանց բնաւ կասկածելու իւր աղբիւր-
ներու հաւատարմութեան վրայ. իսկ ժամանակակից անցքերու
նկատմամբ այդպէս չի վարուիր. այսպէս՝ թերահաւատութեամբ
կընդունի, թէ Սմբատ Առաջինի մարմնի վրայ լոյս իջած լի-

նի. Եւ որք ասէին զայս՝ սատուութեամբ իմն հաւաստի զբանն
առնէին. բայց մեք զայսոսիկ ի տեսողս անդր թողացուցեալ,
և զորս աչօք իսկ տեսեալ է մեր, ոչ զանդադեսցուք պատմել
(եր. 131): Բովանդակ պատմութեան մէջ այն հայեցակէտը
կիշխէ, թէ հայ ժողովրդի բախտաւորութեան ու թշուառու-
թեան էական հիմքը նորա արդար ու մեղանշական կեանքն է,
որուն հետեանքն է և Աստուծոյ քաղցր կամ խէթ աչքով նա-
յիլը. այս հայեցակէտը յատուկ էր ինչպէս Երրայտիան, այս-
պէս նաև բոլոր բրիտանաց մատենագիրներուն. ահա այս տե-
սակէտով կը բացատրէ պատմաբան կաթողիկոսը հայոց բո-
լոր թշուառութիւնները, որ այնպէս սրտառուչ կը նկարագրէ.
եր. 120, 140 և այլն: Մեր պատմիչներէն ոչ ոք այնպէս ու-
ռուցիկ ու արուեստական ոճով չի գրեր, ինչպէս Յովհաննէս
կաթողիկոս: Այս ոճը քերթողական կը համարուէր և նա քեր-
թողութեան տեսակէտով դատելով վար կը զարնէ Շապուհ
Բագրատունւոյ գեղջկարան պատմութիւնը: Դրասխանակերտ-
ցին կը սիրէ Սորենացւոյ բոլոր ձևերը, բառերը գործածել
տեղի անտեղի, մինչև իսկ իւր ժամանակի անձանց նկարագրի-
րը Սորենացւոյ բառերով կը ներկայացնէ, որ ի հարկէ սատու-
ութեան տեսակէտով կասկած կարող է ծնել: Աւելորդ ու յա-
ճախակի փոխաբերութիւններ ու զարդեր՝ լեզուն ծանր ու
տաղտկալի կը դարձնեն. նոյն իսկ հասարակ գէպքեր այդպէս
են պատմուած: Լեզուի այս պերճանքը հռետորական կրթու-
թեան արգասիք էր և ոչ արար գրականութեան ու լեզուին,
որոնց ատեցող էր Պատմաբանը: Յովհաննէս կաթողիկոսի
զրածն է նաև Շարք հայրապետաց հայոց անուանական ցուցա-
կը, որ տպուած է Սամուէլ Անեցւոյ ժամանակագրութեան հետ:
Իբրև պատմական գործ պէտք է նկատել Ստեփանոս վանա-
կանի զրած Մաշտոց կաթողիկոսի կենսագրութիւնը, ուր
մեծապէս կը գովէ նորա սրբութիւնը և կը պատմէ Սեան
մենաստանի հիմնարկութիւնը: Տպուած է զանազան անգամ:

2. ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ

ԵՒ ԶԵՆՈՒ ԳԼԱԿ

Հակառակ իր անձի մասին տուած խառն տեղեկութեան, թէ է դարու մէջ կապրէր և պատմութիւնը գրած է Ներսէս Շինող կաթողիկոսի հրամանով, Յովհան Մամիկոնեան գէթ թ դարու մէջ ապրած կը համարուի: Նորա պատմութեան առասպելական նիւթերը, որ նա կաշխատի իբրև ճշմարիտ իրողութիւն ներկայացնել և որոնց մասին ժամանակակից ընտիր պատմիչ Սերէոս բնաւ յիշատակութիւն չընէր, նորա գեղջուկ լեզուն, ինչպէս եղած է և Շապուհ Բազրատունւոյ լեզուն, ցոյց կուտան, թէ այդ անձը է դարու մէջ կարող չէր լինել. և որովհետև միւս կողմանէ առաջին անգամ ժ դարու սկիզբը նորա լեզուական ձևերը դործածողը թովմա Արծրունին է, ապա պէտք է ընդունիլ, թէ Յովհան կախկոպոս թ դարու հեղինակ է:

Յովհաննու գրուածքը, որ Պատմութիւն Տարօնոյ կը կոչուի, կըսկսի Գլակայ վանքի վանահայրերու շարակարգութեամբ. կը պատմէ տիկին Մարիամ Արծրունւոյ յանկարծամահ լինելը ս. Կարապետի վանքը մտած լինելուն համար. ապա միայն կը նկարագրէ Տարօնի Մուշեղ իշխանի և պարսից պատերազմները, որոնց մէջ միշտ յաղթող կը հանդիսանան հայերը: Վերջապէս Մուշեղ իւր զօրավարութիւնն ու հայոց մարզպանութիւնը կը յանձնէ իւր Վահան որդուն, որ քաջութեան համար Գայլ կը կոչուի: Սա մեծամեծ քաջութիւններ կը գործէ, որ այնպէս մանրամասն ու գուարճալի ոճով կը նկարագրուին: Այս բոլոր գէպքերն առասպելներ ու ժողովրդական գրոյցներ են, որ Մամիկոնեան կը ներկայացնէ իբր ստոյգ իրողութիւններ: Զուարճալի են մանաւանդ աշխարհագրական անուններու ստուգաբանութիւնը. այսպէս. Առ ի՞նչ դարձայք խօսքէն տաջացած է Առինչք անունը, կամ կորեաք բայէն՝ Կորի անունը և այլն (եր. 52): Կը պատմէ վերջապէս Ծիծառնեայ Սաչին և Գայլ Վահանի որդու Տիրանի մահը և պատմութիւնը կը փակէ: Յովհան Մամիկոնեան Պատմութեան վերջը յիշատակարան ունի. ուր կը նկարագրէ թէ ինչ առիթով գրած է իւր այս ժամանակագրութիւնը. այստեղ ի միջի այլոց իւր անձի մասին կը յայտնէ, թէ Սամուէլ կաթողիկոսի ժամանակ կապրէր՝ Որ չորեքամսեանն էր նստեալ. մինչդեռ ուրիշ տեղ իրեն Ներսէս Շինողին ժամանակակից կը գնէ. մի խօսքով խառնակ գրութիւն է:

Յովհան Մամիկոնեանի Պատմութեան հետ սերտ կապուած է և Զենոք Գլակի Պատմութիւնը: Այս երկու գործերն ալ իրենց լեզուով, իրենց ստուգաբանութեամբ, և առասպելական պատմութեամբ իրարու

շատ մօտ են. այս իսկ պատճառով այնպէս կը կարծուի, թէ երկու հեղինակներ նոյն են, թէ Զենոր Գլակ Յովհան Մամիկոնեանի կեղծ անունն է: Դժուար է մի այսպիսի համարձակ կարծիք ընդունիլ, որովհետեւ իր անունով պատմագրող Մամիկոնեան պէտք չունէր այսպիսի կեղծ անուն յօրինելու: Անշուշտ Զենոր Գլակ անունով հայ վանական մը եղած է, որ գրած է Իննակնեան վանքի հիմնարկութեան պատմութիւնը՝ խառնելով անոր հետ և ժամանակի քաղաքական անցքերը Ազաթանգեղոսի ու Մովսէս Խորենացւոյ հետեղութեամբ՝ Պատմութիւն Տարօնոյ վերնագրին տակ: Պէտք է ընդունիլ, թէ այս անձն ալ թ զարու մէջ կապրէր և ոչ Դ զարու մէջ, ինչպէս սովորութիւն է եղած ընդունելու: Նորա անունն առաջին անգամ կը յիշէ Ռւխտանէս Ժ զարու մէջ:

Ժ Դ Ա Ր

ԻԱ ԳԼՈՒԽ

Ընդհանուր տեսութիւն

Ժ զարը նախընթացին համեմատութեամբ շատ աւելի հարուստ է գրական գործերով: Մեր երկրի քաղաքական պայմանները նպաստիչ էին գրականութեան զարգացման: Ժ զարու առաջին կիսամեակի մէջ Բագրատունեաց թագաւորն էր աշխարհաշէն Աբասը (928—953), որ իւր քաջութեամբ ու խոհեմութեամբ մեր երկիրը խաղաղեց. այս հանգամանքի պատճառով արհաւիրքներու երեսէն փախած հայ մարդիկ իրենց հայրենիքը դարձան և իրենց գործով գրադեցան. շինուեցան վանքեր, որոնցմէն նշանաւոր եղան 1. Կամրջաձորինը,՝ Արշարունեաց գաւառի մէջ. 2. Հոռոմոսինը՝ Շիրակի մէջ. 3. Հազրաս ու Սանահին վանքերը և ուրիշները: Այս վանքերու մէջ երեք կանոն խառութեամբ կը պահպանուէր. ա. անընչասիրութիւն, բ. սակաւապէտութիւն և գ. աղօթքով ու ընթերցուածով զբաղում: Ահա այս վանքերէն դուրս եկան մեր գրական գործիչները: Որքան ալ բուն հայ երկրի մէջ խաղաղութիւն էր, դուրսը յունաց երկրի մէջ հայը դարձեալ իւր կրօնական համոզմունքի համար հալածանքներ կը կրէր. այսպէս՝ Ռոմանոս Լակապէն կայսրը (919—946) հալածանք հանեց՝ սախելով հայոց

քաղկեդոնականութիւնն ընդունել, և այս հալածանքէն փախչելով՝ շատ հայ կրօնաւորներ յունաց բաժնի Հայաստանէն Շիրակ եկան: Այս դարու երկրորդ կիսուն հալածանքն աւելի զօրեղ եղաւ. հայ հոգևորականներուն շղթայակալ Պոլիս կուղարկէին ու կը բանդարկէին և շատերը, նոյն իսկ եպիսկոպոսներ՝ տանջանքներէ ստիպուած՝ դաւանափոխ եղան: Անանիա կաթողիկոսն ալ այս դէպքերու առթիւ ժողովով կրկին նզովեց Քաղկեդոնը և որոշեց՝ յունադաւանութենէ դարձողներուն կրկին մկրտել: Աւելի հալածասէր էին Սեբաստիոյ ու Մելիտանէի մետրապոլիտները, որոնք արգիլեցին նոյն իսկ զանգահարութեամբ ժամ ասել և անարգական ոճով թղթեր իսկ գրեցին հայոց Սաշիկ կաթողիկոսին (972—991): Կրօնական այս թշնամութեան ժամանակ բնականաբար կարող չէր մտաւորական յարաբերութիւն լինել, և արդարև կը տեսնինք, որ ժ դարու մէջ ոչ մի թարգմանութիւն կատարուած չէ:

Ա. ՄԵԿՆԱԿԱՆ-ԴՍԻԱՆԱՐԱՆԱԿԱՆ

× ԳՐՈՒԱԾՆԵՐ +

1. Սոսրով Անձևացի: — Տասներորդ դարու նշանաւոր մեկնիչ վարդապետներէն է, մեռած 965 թուէն առաջ: Այս Սոսրովը տարօրինակ հայեացքներ ունէր, մանաւանդ կը վարդապետէր, թէ եպիսկոպոս ու կաթողիկոս համապատիւ են, այս կարծիքներուն համար նա յանդիմանուեցաւ Անանիա կաթողիկոսէն և մինչև իսկ բանադրուեցաւ: Սոսրով ամուսնացած էր նախապէս Անանիա Նարեկացւոյ եղբոր դստեր հետ և ունէր երեք որդի, որոնցմէն մանաւանդ հռչակուեցաւ Գրիգոր Նարեկացին: Եպիսկոպոսութեան ժամանակ Սոսրով յօրինած է երկու գիրք 1. Մեկնութիւն ժամագրոց և 2. Մեկնութիւն Խորհրդոյ պատարագին: Իւր յառաջարանին մէջ հեղինակը կը բացատրէ, թէ ժողովրդեան ազիտութենէն ստիպուած ձեռնարկել է այս գործերուն: Արդարև երկու գործերն ալ, մանաւանդ առաջինը, շատ պարզ մեկնութիւններ են եկեղեցական աղօթք-

ներուն: Այդ գործերը ուրիշ կողմանէ ևս նշանաւոր են այնու, որ միջոց կուտան հայ եկեղեցւոյ ժամակարգութեան ուսումնասիրութեան:

2. Անանիա Նարեկացիև շատ գովուած ու հռչակուած անձնաւորութիւն է, մերթ՝ փիլիսոսիայ կոչուած, մերթ ալ յուսաւորիչ եկեղեցւոյ, հանճարեղ ու մտաւոր: Բայց այս անձի գործերէն շատ սակաւ բան է մնացած. ա. Գիր խոստովանութեան, ուր հեղինակը կարդարացնէ իւր անձը, թէ թոնդրակեցի ազանդաւորներուն համամիտ չէ, ինչպէս իրեն կը զբաւարատէին. մ. Կաթուղիկէ ս. Էջմիածնի վրայ ճառ մը բազմաբարդ, շրջաբանութիւններով լի, խրթին լեզուով: Խորենացւոյ ս. Հովիտիմեանց ճառէն ետքը սա երկրորդ ճառն է ազգային նիւթի վրայ: Եկեղեցին նմանեցուցած է հին ուխտի տապանակին, ցոյց կը տրուի Կաթուղիկէի նշանակութիւնը հայութեան համար, նորա իրաւունքները, պատմական մասերով հաստատուած է Ագաթանգեղոսի վրայ և փաստ կարող է լինել, որ վերջինս այդ գարէն սկսած Վիտիտիսութեան ենթարկուած չէ: Եկեղեցւոյ և Կաթուղիկէի նշանակութիւնը գրուատելով՝ անշուշտ Անանիան ի նկատի ունէր իր ժամանակի թոնդրակեցիներուն, որոնք աիրող եկեղեցւոյ կարգերուն հակառակ էին: Ընդհանրապէս խոր գգացմունքով է գրուած: Ուխտանէս պատմիչը, որ անձամբ ծանօթ էր նորան, կը յիշէ թէ Անանիան գրած է Հաւատարմատ գործը՝ նուիրուած Խաչիկ կաթուղիկոսին և Հակաճառութիւն ընդդէմ թոնդրակեցւոց: Այս գործերը կորսուած են: — Անանիան կը համարուի Նարեկայ վանքի հիմնադիր:

3. Գագիկ քազաւոր Վասպուրականի (+942) գրեց իւր թուղթը յունաց Ռոմանոս կայսեր և Թէոփիլակտոս պատրիարքին, ուր ցոյց տալով Քրիստոսի բնութեանց միաւորութիւնը և Խաչի խորհուրդը հայ և յոյն հայրերու դաւանութեամբ, կառաջարկէ վերջ դնել հալածանքներուն և ազգերու մէջ միութիւն հաստատել (Թղթոց գիրք եր. 295):

4. Սաւուել Կամրջաց ձորի վանքի վանահայրը կապրէր Խաչիկ կաթուղիկոսի օրով և յայտնի էր իւր դիտութեամբ ու երաժշտութեամբ: Կասուի թէ գրած է Տօնապատճառ գիրք մը,

որ այժմ չկայ: Նորա գործն է այն ընդարձակ թուղթը, որ
Խաչիկ կաթուղիկոսի կողմանէ գրեց Մելիտինէի Թէոգորոս
Եպիսկոպոսին: Այս թղթին մէջ (Թղթոց գիրք եր. 302) Սամուէլ
մեծ հմտութեամբ կը պաշտպանէ հայ եկեղեցւոյ մի բնու-
թեան դաւանութիւնը յոյն և հայ եկեղեցւոյ հայրերու գրուած-
ներով:

5. Ճիշտ Մելիտինէի մետրապոլիտին գրուած թղթին հա-
մեմատ Խաչիկ կաթուղիկոսը մի ուրիշ թուղթ ալ գրած է Սե-
բաստիոյ մետրապոլիտին (Ասող. եր 202). գրիչը յայտնի չէ,
բայց գրուած է աւելի կծու ոճով. դարձեալ նոյն գաղափար-
ները կը պաշտպանէ: Ընդարձակօրէն կը մերժէ Քաղկեդոնի
դաւանութիւնը: Յոյներու մեղադրանքին, թէ հայերը դաստա-
ռակ կը պաշտեն, Խաչիկ կը պատասխանէ, թէ հայերը կտաւ
չեն պաշտեր, այլ գաղափարը:

6. ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻ

Կեանքը:—Տասներորդ դարու ամենահռչակաւոր եկեղեցական
մատենագիրը, որուն համբաւը մինչև այսօր ալ հայ ժողովրդի մէջ
կապրի, Գրիգոր վանականն է, սովորաբար Նարեկացի կոչուած: Սա
Պոստով Անձեացեաց եպիսկոպոսի որդին էր՝ ծնուած 945 թուին: Հօր
կուսակիւծն գառնալէն ետքը՝ Գրիգոր իւր Յովհաննէս ու Սահակ եղ-
բայրներուն հետ իրենց ազգական Անանիա Նարեկացւոյն խնամքին
յանձնուեցաւ և լաւ կրօնական դաստիարակութիւն ստացաւ Նարեկայ
վանքի մէջ: Իւր եղբայրներուն հետ նա վաղ միաբան դարձաւ Նարե-
կայ վանքին և հռչակուեցաւ իր խոտակրօն կեանքով, պահեցողու-
թեամբ ու գիտութեամբ: Քսանվեց տարեկան հասակին, երբ դեռ նոր
բահանայացած էր, Գրիգոր Արժրունին առաջարկեց նորան Երգ Եր-
գոցի մեկնութիւնը գրելու, որ նա երկար ժամանակ հրաժարուելէ
ետքը՝ վերջապէս կատարեց. այդ գրուածքը նորա անգրանիկ երկա-
սիրութիւնն է: Վանական խոտակրօն կեանքով նորա մարմինն
ընկճուեցաւ. գրեթէ վաթսունամեայ՝ 1003 թուին վախճանեցաւ ու
թաղուեցաւ իւր իսկ վանքի մէջ: Գերեզմանը մինչև այսօր ալ ցոյց
կը տրուի: Բաղմաթիւ աւանդութիւններ կան նորա սրբութիւնը
հռչակող: Նա ըստ աւանդութեան Աղթամարի վրայ տեսաւ Տիրամօր՝
մանուկ Յիսուսը գրկած:

Գործերը: Բաւական գրաւոր գործեր թողած է Գրիգոր, որոնք մեծ մասամբ գրուած են ժամանակակից թոնդրակեցի աղանդաւորներու վարդապետութեանց առթիւ: Գրաւոր գործերէն առաջինն է 1. Երգերգոցի մեկնութիւնը, որ համառօտ գրուած մ'է, պարզ, դիւրիմաց լեզուով: Այս մեկնութեան նպատակն է ցոյց տալու ս. Գրքի այդ կտորի խորհրդաւոր իմաստը և փարատել նորա մասին եղած այլընդայլոյ կարծիքները: Իբրև ընտիր աշխատութիւն գնահատուած է նաև օտարներէն:—2. Ապարանից Խաչիկ պատմութիւն, ուր կը նկարագրուի, թէ ինչ հանդիսաւորութեամբ յունաց երկրէն բերուած Խաչի մասը գրուեցաւ Մոկաց երկրի մէջ եղած Ապարանքի եկեղեցւոյ մէջ: Այս առթիւ Գրիգոր գրած է նաև ս. Խաչի ներքոյ իրեն յատուկ ճոխ ու զգացալից լեզուով և կը կարդացուի մեծ հաճութեամբ: Ամբողջը կազմուած է 47 յօդուածէ. 10-րդէն սկսած այբուբենի կարգով: Նարեկացին ս. Խաչը կը գրուատէ իր ժամանակի թոնդրակեցիներուն հակառակ, որոնք Զնշանն երկրպագեալ, զոր Աստուածն մարդացեալ յունն իւր բարձեալ կրեաց՝ ուրանան (Թուղթ կճաւայ): 3. Գումարի խնդիրց՝ ներքոյ ս. Աստուածածնի վրայ, որ յօրինած է Նարեկացին դարձեալ Մոկաց Ստեփանոս եպիսկոպոսի խնդրանօք. գրուած է զգացմունքով: Անշուշտ ուղղուած է թոնդրակեցիներու դէմ, որոնք կուրանային նորա աստուածմայրութիւնը: Ճառը դաւանական սկզբունքներով հարուստ է: 4. Ճառ ի գովեստ առախոց. 5. Գովեստ ի սուրբն Յակոբը: 6. Գանձք (ճառք) ի Գարուս Հոգոյն արքոյ, ի ս. Խաչն եւ յեկեղեցի, թէև արձակ, բայց լի բանաստեղծական թռիչքներով, որոնց մէջ Գրիգոր յիշեալ աղանդաւորներուն ի նկատի առած է, որոնց պարագլուխն էր Սմբատ, մերժող ս. Հոգու շնորհաց բաշխման և եկեղեցւոյ: Բայց Նարեկացւոյն անունն անմահացնողը, նորան սրբացնողը այն գեղեցիկ աղօթամատեանն է, որ հեղինակը կոչել է Ողբերգութիւն, և որ աւելի յայտնի է Նարեկ անունով: Աւետարանէն վերջը հայութեան ամենապաշտած սրբազան ու հեղինակաւոր գրուածքն եղած է: Այդ գիրքն է Նարեկացւոյ յիշատակը կենդանի պահողը և ինքը հե-

դինակը իրաւամբ գրած է հետևեալ տողերը. «Եւ թէպէտ վախ-
ճան ընկալայց իբր գմահացու, այլ յարակայութեամբ բանի
այսր սովերի գրեցայց կենդանի (բան Զը): Ի՞նչ է Նարեկը:
Աղօթագիրք մը, որ լոյս տեսած է 1002 թուերուն, և կազ-
մուած 95 գլուխներէ, որ սովորաբար բան կը կոչուին: Առա-
ջին բանի վերնագիրն է. ի խորոց արտից խօսի ընդ Աստուծոյ.
յաջորդ գլուխներուն մէջ նոյնը կը կրկնուի հետևեալ յաւել-
ուածով. վերսին յաւերած կրկին հեծոյթեան նորին հսկողի
առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի: Այս վերնագիրն իսկ ցոյց
կուտայ գրուածքի էութիւնը: Սա մի կրօնական բանաստեղ-
ծութիւն է, ուր ներանձնացած հեղինակը Գերագոյն էակի ա-
ռաջ կը գեղու իր զգացմունքները, իր սիրար կը բանայ: Չայն
հառաչանաց հեծութեան սրտի, ողբոց աղաղակի քեզ վերըն-
ծայեմ, տեսողդ գաղտնեաց... ընկալ զսակաւամասնեայ բա-
նիցս յօդուած քեզ ի հաճութիւն և մի ի բարկութիւն. այս-
պէս կըսկսի հեղինակը իւր Ողբերգութեան մատեանը, որ՝
կացցէ սահման յանձնառական խոստովանութեամբ մշտնջենա-
ւոր ձայնարկու առաջի քո, Ամենակալ (բան Ծդ): Ամբողջ
գրուածքի մէջ մարդկային մեղանշականութեան զաղափարն է
յեղյեղուած. մարդս բարութեան իդէալէն հեռացած է, ուստի
և կը խնդրէ. Զքոյին պատկերս մեղօք հնացեալս ի քրայս
հալոցաց կայծակամբ բանիդ, պաղատիմ առ քեզ, վերստին
ձուլեա. (բան ԺԹ): Խուռն ու խիտ պատկերներով, վառ երևա-
կայութեամբ մեղքերու նկարագիրներ կուտայ Գրիգոր, որոնք
իբրև յորձանք կանցնին ամբողջ գրուածքի մէջէն հապշտապ
տանելով իրենց հեռ և ընթերցողի միտքն ու սիրտը: Նարեկի
մի քանի բաները կապ չունին մեղքի զաղափարի հետ, այլ
նուիրուած են ս. Միւռոնին, կոչնակի և եկեղեցւոյ նիւթական
շինութեան՝ Թոնգրակեցւոց հակառակ:—Նարեկացւոյն լեզուն
եթէ բառերու ընարութեան տեսակէտով արդարև Մեսրովը-
եան չէ, բայց իւր գեղեցիկ ու ճոխ փոխաբերութիւններով,
իւր նորակերտ ու զգացալից բառերով ու տողերով, իւր դաշ-
նակաւոր կապակցութեամբ գեղեցիկ հաճոյք կուտայ, խոր տպա-
ւորութեամբ կազդէ ընթերցողին վրայ: Մի քանի խօսքեր յան-

գաւոր տաղաչափութեամբ են գրուած, ինչպէս ինքն ալ կը շեշտէ:

Նարեկացւոյն պատմական տեսակէտով նշանաւոր գործն է Թուղթ յակասաւոր ուխտն Կճաւալ (Թղթ. գիրք եր. 488): Այս թղթի գրութեան շարժառիթ այն պարագան է եղած, որ Թոնգրակեանց աղանդը Մուշեղ անունով անձի մը միջոցով մուտք գտած է եղել Մոկաց աշխարհի Կճաւի վանքի մէջ: Նարեկացին նախ կը յիշատակէ Թոնգրակեցւոց վարդապետութեան սկզբունքները և կը յորդորէ վանականներուն հետու մնալ այդ աղանդէն: Աղանդի պատմութեան համար կարևոր վաւերաթուղթ է:

Նարեկացւոյն կը վերագրուին բաւական թուով տաղեր Փրկչի անօրէնութեանց վերայ: Այդ տաղերուն մի մասը պարզ հասարակ լեզուով են՝ ժողովրդական արտայայտութեան ձևերով, միւսներն՝ վերին աստիճանի մութ, անխմաստ բարդուած և անհասկանալի բառերով: Ի նկատի առնելով այս տաղերու և Նարեկացւոյ հարագատ գործերու լեզուական տարբերութիւնը, ևս և այն պարագան, որ Նարեկացին Քերթոյ կոչուած չէ մեր մատենագիրներէն, պէտք է ընդունիլ, թէ այդ տաղերը ուրիշ Գրիգորի գործ են, մանաւանդ թէ տաղերէն մի քանին ձեռագրերու մէջ ուրիշ հեղինակի անունով են: Գեղեցիկ է Հաւուկը (Ա. Չոպ. Անհտ. 1907 եր. 49):

Բ. ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1. ՄՈՎՍԷՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՈՒԱՅԻ

Կեանքը:—Սորա կեանքի մասին այսչափ միայն գիտենք, թէ Ուտի դաւառի Կաղանկատուք գիւղէն էր (Բ գիրք ԺԱ. գլ.): Երբեմն է դարու պատմիչ կը համարուէր, բայց այժմ արդէն իբր ստոյգ կընդունուի թէ նա կապրէր Թ գարու և Ժ-ի տաղին քառորդի մէջ, ինչպէս նորան յիշող մեր մատենագիրները կը հաստատեն (Անեցի, Մխիթար Այրիվանեցի, Գոշ և այլք): Պէտք է կարծել, որ Կաղանկատուք գիւղը այլապէս Դասխորէն կը կոչուէր, որովհետև Մխիթար Գոշ նորան Դասխուրանցի կանուանէ: Կաղանկատուացւոյ պատմու-

թինէն առաջին անգամ կօզառուի Անանիա Մոկացի կաթուղիկոսը (941—965), առանց սակայն հեղինակի անունը յիշելու, այլ լոկ զբքի անունը՝ Աղուանից պատմութիւն: Անանիայի թղթերու և Աղուանից պատմութեան համեմատութիւնը ցոյց տուաւ (Արրտ՝ Խշկ վրդ.), թէ կաղանկատուացւոյ պատմութիւնը ժ դարու սկիզբն ալ կազմուած էր երեք հատորներէ և չունէր միայն ամենավերջին ԻԴ գլուխը, որ յայտնապէս ուրիշի յաւելուած կերկնայ:

Գործը:—Կաղանկատուացւոյ զործը Աղուանից պատմութիւն կը կոչուի և նապատակ ունի Աղուան ժողովրդի նկարագիրը տալ հին ժամանակներէն մինչև ժ դար: Ամբողջ գիրքը երեք հատորի կը բաժնուի: Առաջին գիրքը, որ երեսուն գլուխներէ կը բաղկանայ, մարդկութեան ազգաբանութիւնն անելէ վերջը՝ ցոյց կուտայ Աղուանից ծագումը, կը նկարագրէ Աղուանից երկրի բերքերը. նոցա քաղաքական կեանքը, Վաչական թագաւորի գործունէութիւնը և այլն: Երկրորդ հատորը՝ բաղկացած Ծբ գլուխներէ, կամփոփէ Աղուանից աշխարհի նշանաւոր դէպքերը, Ջուանշիր իշխանի գործունէութիւնն ու մահը, Գաւթակ երգչի ողբը, Խաղիրներու և Հոներու արշաւանքը, Հոներու քրիստոնէութիւն ընդունիլը, զանազան տեսիլներ ու խաչերու գիւտեր, վանական հաստատութիւններ Երուսաղէմի մէջ և այլն: Երրորդ հատորը՝ Իգ գլուխ, կը բովանդակէ Արաբացւոց իշխանութիւնն Աղուանից վրայ, զանազան եկեղեցական խնդիրներ և այլն: Իսկապէս գծուար է Աղուանից պատմութեան բովանդակութիւնը ներկայացնել, որովհետև խառն ի խառն գրուած է: Կաղանկատուացին բնականաբար Աղուանից պատմութիւնը գրելու համար աղբիւրներ է ունեցած, որոնցմէն խմբագրած իւր գործը: Նորա պատմութեան հնագոյն մասի աղբիւրներն են. 1. Անդրէասի ժամանակագրութիւն՝ որմէն առած է Ա, Բ և Գ գլուխները. 2. Աղբիանէի պատմութիւնը. 3. Ագաթանգեղոսի, Խորենացւոյ, Մայրազումեցւոյ և Անաստաս վարդապետի վասն վանօրէից գրուածքներն, 4. Պաշտօնական թղթեր և շատ գրոյցներ, առասպելներ ու անյայտ աղբիւրներ: Աղուանից պատմութիւնը շատ անկապ ու խառնակ գրուածք է. նիւթերը դասաւորուած են առանց որ և է ժամանակա-

գրական կարգի, շատ անգամ կրկնութիւններով: Հեղինակը մեծապէս կը սիրէ հրաշական դէպքեր, այս պատճառով տեսիլներու, առասպելներու մասին յաճախ կը խօսի: Նորա պատմութիւնը կարող է միայն այս կամ այն հոււմ նիւթը մատակարարել՝ որ սակայն պէտք է ստուգել այլ աղբիւրներով: Պատմութեան ամենակարևոր մասերն են՝ Ծանօթութիւն Հոնայ ու Մատնահատից աղանդի մասին, Պաշտօնական թղթակցութիւններ, ժողովական կանոններ և Գաւթակ երգչի ողբը (Բ հար. Ե): Աղուանից պատմութեան մէջ առաջին անգամ կը յիշատակուի նաև Ռուսաց անունը:

Կաղանկատուացւոյն լեզուն միակերպ չէ, այլ ինչպէս նիւթը խառնակ է, այսպէս նաև ոճը: Նորա մէջ կը գտնուին Ազաթանգեղոսի, Թորենացւոյ, Եղիշէի բառերն ու ձևերը՝ նայելով թէ որ աղբիւրէն նիւթ կը քաղէ: Ընդհանրապէս ճոռոմ, ուռուցիկ լեզու ունի՝ խառն նորահնար բառերով ու գաւառաբանութիւններով, որոնց շատի նշանակութիւնը ճշդուած չէ: Գեղեցիկ է Սովի նկարագիրը (Բ. ԺԵ):

2. ԹՈՎՄԱ ԱՐԾՐՈՒՆԻ

Կեանքը:—Ժ դարու առաջին քառորդի պատմիչ կը հանդիսանայ Թովմա Արծրունի, որ եկեղեցական կը համարուի և Գանձակեցիէն վարդապետ կոչուած է: Նորա ոչ ծննդեան տեղն է յայտնի և ոչ ալ մահուան ժամանակը. հաւանաբար վախճանած կը թուի 910—915 թուերուն, որովհետև Պատմութիւնը կը հասցնէ մինչև 910 թուականը: Պատմութեան մէջ Թովմաս կը ներկայանայ իբրև ճշմարտախօս և ուղղադատ պատմիչ, հետազօտող ու պրպտող միտք:

Նորայր Բիւզանդացւոյ գեղեցիկ ու մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւնը ցոյց տուաւ (Բզմ. 1905), որ Արծրունիի պատմութեան կից կայ և մի այլ անձի պատմագրութիւն (Պետրոզրատի տպագրութեան 262 երեսէն), որ նոյնպէս եկեղեցական է, ծանօթ իւր հայրենիքի դէպքերուն և տեղագրութեան, շատ տեղեր ճանապարհորդած, միայն թէ մեծաբանող, չափազանցութիւն սիրող և ոչ ուղղադատ: Այս անձն ալ ապրած է 945 թուերուն, որովհետև պատմութիւնը կը հասցնէ մինչև 940 թուերը: Վերջապէս այս Անանուն Արծրունիի գործն ալ շարունակած է մէկ ուրիշը և հասուցած է մինչև 1221 թուականը.

(վերջին ժԲ գլուխը): Այնուհետև Գանիէլ կրօնաւորի յիշատակարանն ու յաւելուածն է:

Գործը:—Թովմա Արծրունին պատմութիւնը գրած է Գրիգոր Արծրունեաց իշխանի և Գագիկ գորավարի ցանկութեամբ, որոնք ինչպէս Բագրատունեաց նախանձընդդէմ իշխանութիւն հաստատեցին, այսպէս ալ կամեցան իրենց գործերը փառաբանող պատմութիւն ունենալ: Բնականաբար շատ դժուարին գործ էր տոհմի մը պատմութիւն գրել և արդէն ինքնին Արծրունին կը խոստովանի, թէ բազում աշխատութեամբ է գտանել զշար ազգաբանութեան տանն Արծրունեաց, բայց և այնպէս՝ իշխանի հրամանը կատարելու յանձնառու կը լինի: Գրուածքը բաժնուած է երեք գլխութեան: Թովմաս Սորենայւոյն նման քրքրած է մեր հին պատմիչները Արծրունեաց անցեալ պատմութիւնը գրելու համար, օգտուած է նոյնպէս օտար պատմիչներէ կամ եկեղեցական մատենագիրներէ՝ յատկապէս հայոց հին պատմութեան համար և կամ հեթանոսական գրոյցները քրիստոնէական տեսակէտով մեկնելու համար: Նորա գլխաւոր աղբիւրը Մովսէս Սորենային է, օգտուած է նաև Եղիշէէն, կը յիշատակէ իբրև պատմիչներ Արքահամ Սոստովանող, Մամբրէ վերժանող և Թէոդորոս Քերթող, որոնց պատմական գործերը այժմ անյայտ են: Այս գրաւոր աղբիւրներէն դատ Արծրունին գործածած է ժողովրդական գրոյցներ և ասով կարելի է մեկնել այն փոքր ի շատէ նոր տեղեկութիւնները, որ նա կուտայ մեր հին պատմութեան մի քանի դէպքերու առթիւ (Հայկի ու Բէլի, Արատշէս Բ-ի, Վարդանի և այլոց մասին): Որքան ալ իբրև պատմագրող Արծրունին անաշտ է՝ յանդիմանելով Արծրունի իշխաններէն ումանց հաւատարացութիւնը կամ չար գործերը, միւս կողմանէ ալ նորա մէջ կերևնայ ձգտումն Արծրունեաց տոհմը բարձրացնելու և ստեղծելու աւանդութեանց հիման վրայ նոր հերոսներ, որոնք իւր ունեցած աղբիւրներու մէջ եղած չեն, այսպէս օր. Վահան Արծրունուոյ պատմութիւնը, որ Բարձումայի ձեռքով եղծուած կը համարուի:

Թովմայի լեզուն շափազանց ուռուցիկ է, անճաշակ ու

տաղտկալի բառերու անվերջ կուտակութեամբ, խառնակ դասաւորութեամբ, որոնք նոր միտք մը չեն արտայայտեր և աւելորդ գործածուած են: Ունի տղեղ բարդութիւններ՝ շատաւարդկութիւն, յարախորհրդարիւն եւ այլն. կամ գաւառական բառեր ու հնչիւններ՝ ի ճախ, անխեթեթ և այլն:

Ինչպէս նորայր ցոյց տուած է, Արծրունւոյ պատմութեան Չորրորդ գլխութիւնը և Երրորդին վերջին մասերն իրենք չեն, այլ ուրիշ անձի մը, որ նոյնպէս հմուտ է իւր երկրի պատմութեան և շատ տեղեր ճանապարհորդած (եր. 293 Պատ. տպ.): Այս Անանուն անձի գրութիւնը կը տարբերի Թովմայի գրութենէն թէ՛ ըստ բովանդակութեան և թէ՛ ըստ լեզուին: Սորա ոճը համեմատաբար շատ պարզ է և ընտիր, ունի գեղեցիկ նկարագրութիւններ, ինչպէս օրինակ Ռատանի և Աղթամարի շինութեանցը (եր. 290—299): Անանունի գործը կը վերջանայ Գաղիկ թագաւորի կերպագրութեան, անձի ու փառքի նկարագրութեամբ: Արծրունեաց պատմութեան մնացորդ մասերն ուրիշներու յաւելուածներ են:

3. ՌԻԽՏԱՆԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Կեանքը:—Ուխտանէս եղած է Սեբաստիոյ եպիսկոպոս, ապրած է Սաշիկ կաթողիկոսի ժամանակ և հաւանօրէն վախճանած է 986 թուէն առաջ, որովհետև այդ ժամանակ Սեբաստիոյ առաջնորդ էր Սիոն եպիսկոպոս (Աս. 251): Ուխտանէս գործունեայ անձ մը եղած է՝ նախանձախնդիր հայ եկեղեցւոյ գաւառութեան, մասնակցած է ուրիշներուն հետ Ծաղ ազգի մկրտութեան, որուն պատմութիւնն ալ գրած է: Նա մօտ յարաբերութեան մէջ է եղած ինչպէս Սաշիկ կաթողիկոսի (972—991), այսպէս ալ հշանաւոր մատենագիր Անանիա Նարեկացւոյն հետ, որուն առաջարկութեամբ և գրած է Ա. Պատմութիւն Հայոց, Բ. Պատմութիւն բաժանման վրաց ի հայոց և Գ. Պատմութիւն մկրտութեան ազգին, որ Ծաղն կոչի:

Գործը:—Ուխտանէս իր գրքերը Հատուած է կոչած ու գլուխներու բաժնած, դժբախտաբար աշխատութիւնները լրին հասած չեն մեզ: Նորա Համառօտ Հայոց պատմութիւնը, որ հին ժամանակներէն մինչև ժ գարու գործերը պիտի ներկայ-

ացնէր, այսօր կը վերջանայ Տրդատի պատմութեամբ՝ ընդ
ամէնը ՀԶ գլուխ: Սկսելով Ադամէն և ազգերու ծագման պատ-
մութիւնն անելէն վերջը՝ Ուխտանէս կը պատմէ հայոց գոր-
ծերը՝ գուզընթացաբար համառօտակի պատկերացնելով նաև
Հռովմայեցւոց կայսրներու գործերը: Ուխտանէսի այս մասի
աղբիւրներն են. ա. Գիրք Կայսերաց (եր. 42). բ. Մովսէս Խո-
րենացի. գ. Զենոբ Ասորի (եր. 79), որմէն կը քաղէ Յակովբ
Զգօնի և Լուսաւորչի ազգականութեան պատմութիւնը. դ. Չա-
պուհ Բագրատունի, որմէն կառնու կոստանդիանոսի թագին
պատմութիւնը: Գլխաւոր աղբիւրը Խորենացին է, որուն կը
հետևի ոչ միայն նիւթով, այլ և լեզուով: Պատմութեան այս
մասն առանձին արժէք չունի. նա կարևորութիւն ունի միայն
յիշուած աղբիւրներու ժամանակագրութիւնը և լեզուական
աղաւաղումները ճշգրտելու համար:—Սուելի կարևոր էր Երկրորդ
Հատուածը, որ կը նկարագրէ վրաց հայոցմէն բաժնուելու
պատմութիւնը: Այս գործը գրուած է դաւանաբանական այն
վէճերու ժամանակ, որով հարուստ է ժ դարը: Հիմնուելով
վրաց ու հայոց եկեղեցիներու մէջ փոխանակուած թղթերու
վրայ՝ Ուխտանէս կը փորձէ այդ բաժանման պատմութիւնը ներ-
կայացնել՝ աշխատելով միանգամայն ճշգրտ թղթերու փոխանակու-
թեան ժամանակը: Նա օգտուած է գլխաւորաբար թղթոց գրը-
քէն, բայց կը յիշէ նաև Սեբէոսին (եր. 56) ու Կաղանկա-
տուացիին (եր. 122). օգտուած է և բանաւոր աղբիւրներէ,
ինչպէս յաճախ կը յիշատակէ: Ուխտանէսի պատմութեան այս
մասն ալ այժմ արդէն իր արժէքը կորուսած է, բանի որ Գիրք
թղթոցը հրատարակուած է: Բայց և այնպէս նա կուտայ է
դարու անձանց մասին (Սմբատի, Վրթանէսի, Մովսէսի և այլն)
շատ լաւ տեղեկութիւններ, ինչպէս նա վրաց մասին. և այս
տեսակէտով Երկրորդ Հատուածը կը մնայ դարձեալ իբրև կա-
րևոր գործ:

Երրորդ Հատուածը — Ծագ ազգի մկրտութեան պատմութիւ-
նը—բոլորովին կորած է. և այժմ ենթադրութիւններ միայն
կը լինին այդ ազգի մասին, որ ունեցած է քաղաքներ, բեր-
դեր (Ուխտ. եր. 14):

Իբրև ժ դարու հեղինակ՝ բնականաբար Ուխտանէս չունի ընտիր հայերէն, բայց իւր ժամանակի միւս գրողներուն համեմատութեամբ լեզուն բաւական սահուն է, ազատ այն խրթնացուցիչ բառակոյտերէն, որ այնքան սիրելի եղած են Յովհ. կաթուղիկոսին ու Թովմաս Արծրունւոյն: Պատմելու ժամանակ յաճախ նիւթէն կը շեղի: Վրաց բաժանման պատմութեան մէջ ծանր լեզու կը բանեցնէ կիւրիոնի ու Վրաց նկատմամբ և այս կարգարանայ ժամանակի գէպքերով՝ երբ մի կամ երկու բնութեան վէճերու պատճառով ազգերու ատելութիւնը սասուկացած էր (Ս.կ. Ուխտ. Հնդ. Ա.մս. 1908):

4. ՄԵՍՐՈՎԲ ԵՐԷՅ

Ժ դարու մտանազիր է Մեսրովբ երէց, որ Վայոց ձորի Հողոցմանց գիւղէն էր՝ Յովսէփ կաթուղիկոսի ազգականներէն. կապրէր Վահան կաթուղիկոսի ժամանակ (967 թ.), բայց հաւանօրէն քսան տարիներ աւելի ուշ, որովհետեւ կը յիշէ նաև Աշոտի թագաւորութիւնը: Մեսրովբ երէցի գործի վերնագիրն է. Յաղագս զարմից սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի և պատմութիւն սրբոյն Ներսիսի հայոց հայրապետի: Վերնագրին համեմատ է և բովանդակութիւնը: Հեղինակը մասամբ կօդտուի Փաւստոսէն, բայց աւելի մեծ չափով ի Մնացորդաց գրոց Արեւելից պատմական գործէն, որ այժմ անյայտ է: Մեսրովբի ջանքն է՝ Դ դարու պատմութեան առանցքը Մեծն Ներսէսին դարձնել, իսկ Արշակին՝ երկրորդական տեղ յատկացնել. այսպէս հայ նախարարներու բարձերու կարգադրութիւնը կենսագիրը Ներսէսին կուտայ՝ բարձերու թիւն ալ 400 հաշուելով և ոչ ըստ Փաւստոսի 900: Առանձին պատմական արժէք չունի Մեսրովբի ներկայացուցած 120 նախարարական բարձերու ցուցակը, ուր բաղմաթիւ աշխարհադրական անուններ առաջ բերուած են իբրև նախարարական տոհմեր (Ազոնց եր. 259): Գրուածքի լեզուն բաւական մաքուր է, որովհետեւ հին գործերու հետևողութեամբ գրուած է:

5. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՍՈՂԻԿ

Կեանքը:—Ստեփանոս Տարօնեցի, սովորաբար Ասոյիկ կոչուած, որուն նշանակութիւնը շատ պարզ չէ, ապրած է ժ դարու և ժԱ.ի սկիզբը: Իւր պատմութիւնը կը հասցնէ մինչև 1004 թուականը, տպապէտք է ընդունիլ, թէ ժԱ. դարու առաջին քառորդին ալ վախճանած

է ծայրագոյն ծերութեան մէջ: Ասողիկ եկեղեցական է եղած. իր ուսումը հայ վանքերու մէջ կատարած է, որոնք Արաս թագաւորի օրով շատ բարգաւաճեցան. հմտանալով եկեղեցւոյ հարց դաւանաբանական գրութեանը, ինչպէս նաև հեթանոսական փիլիսոփայական կարծիքներուն (եր. 156): Անշուշտ իր հմտութեան համար նա եղած է մերձաւոր անձն Սարգիս Սևանեցի կաթողիկոսին (991—1019), որուն յանձնարարութեամբ կատարած է հայ եկեղեցւոյ վերաբերեալ գործեր՝ կրելով ծանրասիրտ ու խստապարանոց հայ մարդոցմէ անարգանքներ ու պարսաւներ (եր. 285): Նոյն կաթողիկոսի հրամանով գրած է նաև իւր պատմական գործը, թէև եկեղեցւոյ հոգսերն ու մշտական շրջագայութիւնները, ինչպէս և հակառակորդներու պարսաւները կարգելուին նորան պատմութիւն մը յօրինելու համար իր միտքն ամփոփել:

Գործը:—Հայ թագաւորական երեք տոհմերու՝ Հայկազեանց, Արշակունեաց և Բագրատունեաց՝ համեմատ (եր. 157) Ասողիկ իւր Տիեզերական պատմութիւնը երեք Հատուածի կամ Հանդէսի բաժնած է: Առաջինի մէջ, որ հինգ գլխէ կազմուած է, նախ կը թուէ օտար ու հայ պատմիչները՝ յայտնելով միանգամայն թէ դոցամէն պիտի քաղէ իր պատմութեան նիւթը. ապա կը շարէ Երբայեցւոյ նահապեաներու, դատաւորներու ու թագաւորներու կարգը. Պարսից թագաւորներու յաջորդութիւնը. Պտղոմեանց և Հռովմայեցի կայսրներու ցանկը. Պարթևաց թագաւորութեան յաջորդութիւնը և հայ Արշակունի թագաւորութեան սկզբնաւորութիւնը Վաղարշակէն մինչև Տրդատ: Առաջին Հանդէսի մէջ բուն Հայկազանց մասին ոչ մի խօսք չկայ. բայց անշուշտ եղած է, քանի որ հեղինակը յատկապէս կը յիշատակէ (եր. 157): Երկրորդ Հանդէսը կամփոփէ Հայոց պատմութեան գէպքերը Տրդատէն սկսած մինչև Բագրատունեաց թագաւորութեան սկզբնաւորութիւնը. բայց զուգընթացաբար կը ներկայացնէ նաև Սասանեանց, Արաբացւոց ու Բիւզանդացւոց գործերը. այս իսկ պատճառով ալ Ասողիկի պատմութիւնը Տիեզերական կը կոչուի: Երրորդ Հանդէսը կամփոփէ Բագրատունեաց, զուգընթացաբար և միւս ազգերու գործերը. կը պատմէ Աշոտ հիմնադրի, նորա որդու Սմբատի, Աշոտ Երկաթի գործերը, որ արդէն պատմած է Յով. կաթողիկոս, Արաս թագաւորի վերանորոգութիւնը և այլոց մասին և կը հասնի

մինչև 1004 թուականը, այն է՝ Գագիկ Ա.-ի (990—1020) թագաւորութեան տասնևհինգերորդ տարին: Ասողիկի Ա. և Բ. Հանդէսների նիւթը քաղուած է՝ շատ տեղ բառացի, Բուզանդէն, Խորենացիէն, Շիրակացւոյ ժամանակագրութենէն, Սեբէոսէն, Ղևոնդէն, Յովհաննէս կաթողիկոսէն և Շապուհ Բագրատունիէն. ուստի այդ Հանդէսներն առանձին պատմական արժէք չունին. իսկ Երրորդ Հանդէսի դէպքերը նա կարճանագրէ իբրև ականատես, այդ պատճառով ալ իրաւամբ նոյնը ինքնախօսութիւն կը կոչէ և Բագրատունեաց պատմութեան ու հայ կեանքի համար այդ Հանդէսը շատ արժէքաւոր է: Ասողիկ իւր աղբիւրներու ստուգապատմութեան վրայ բնաւ չի կասկածեր, ուստի և կարճ ի կարճոյ կը պատմէ նոցա ասածները առանց բննութեան. եթէ նոյն դէպքը տարբեր կերպով աւանդած գտնէ մի ուրիշի մօտ, նա այն ալ մէջ կը բերէ զի մի քերոքիւնի քանի երեւեացի (եբ. 136): Նա մեծ ուշադրութիւն կը դարձնէ ժամանակագրութեան վրայ՝ մեծ կարևորութիւն տալով, և նորա Երրորդ Հանդէսի մէջ բերած թուականները վստահելի են թէ՛ մեր և թէ՛ օտար աղգերու պատմութեան նկատմամբ: Ասողիկի լեզուն բաւական մաքուր ու կանոնաւոր է. բայց նա կը սիրէ տեղտեղ հետևել հեյլենարան մատենագիրներուն՝ նորահնար բառերով, խառնակ դասաւորութեամբ, նախադիրներու աւելորդ գործածութեամբ, որով մաքի մթութիւն առաջ կուգայ. այսպէս է մանաւանդ դատողութիւններու մէջ: Լեզուի ընտիր մասերն ալ մասամբ պէտք է վերադրել հետևած աղբիւրներուն: Ասողիկի մէջ կան շատ կարևոր վաւերագրեր, ինչպէս օրինակ Խաչիկ կաթողիկոսի ընդարձակ թուղթը (եբ. 202):

ԺԱ Գ Ա Ր

ԻԱ ԳԼՈՒԽ

Քննականոր յետաքննելու.

Թարգմանութիւններ.

Աշխարհաշէն Գագիկ Ա.-ի բարեբաւտ թագաւորութեան յաջորդեցին տխուր օրեր: Յովհաննէս Սմբատի թագաւորութիւնը սկսաւ ներքին դժուութիւններով, որոնք արդէն իսկ տկար հայ թագաւորութեան հիմքերը խախտեցին: Քանի մը իշխանական հայ առհմերու փառասիրութիւնն ու արծաթսիրութիւնը, միւս կողմանէ ալ յունաց դաւադրութիւնները՝ հայ քաղաքական կեանքը տապալիցին (1045 թուին), որ հեռատես խոհականութեամբ և ժամանակի դէպքերէն օգտուելով էր սկսուած: Ներքին երկպառակութեան գործած աւերումներն աւելի զօրեղ չափով առաջ տարին և Սելջուկեան թուրքերը, որոնք իրենց առաջին երևումէն (1021 թուին) քանի մը տարի վերջը սկսան աւելի բուռն ուժով յարձակիլ հայ երկրի վրայ, հայաշատ ու ճոխ քաղաքներ ու գիւղեր կործանել ու նոյն իսկ հայ թագաւորութեան մայրաքաղաքն աւերել (1064 թ.): ԺԱ. դարու երկրորդ կէսը աւերածութեան շրջան է, երբ հայ ժողովուրդը տարագրուեցաւ իր բնիկ երկրէն կամ կիլիկիոյ բարձունքները, և կամ Բիւզանդական կայսերութեան երկիրներն ու մայրաքաղաքը, ուր հին ժամանակներէն արդէն հայ ազնուական դասակարգը կը գաղթէր և կաշխատէր իր բախտը շինել: Բազրատունեաց թագաւորութեան հետ վերցուեցան հետզհետէ բոլոր հայ մանր իշխանութիւնները և ամբողջ երկիրը Սելջուկեանց ձեռքն անցաւ:—Երկրի քաղաքական այս կացութիւնը մեծապէս ազգեց նաև Հայ եկեղեցւոյ կեանքի վրայ. հայոց հայրապետութիւնն ալ տարագրուեցաւ, երկպառակեցաւ և իր նախկին դիրքէն ընկաւ: Ժամանակի դժուար կացութենէն օգտուեցան և թոնդրակեցի աղանդաւորները, որոնք նոր ուժով սկսան գործել ու հետևողներ վատակել և արդէն իսկ տկարացած հայ եկեղեցւոյ հիմքերը խախտել: Հայ կեանքի այս տխուր վիճակն անախտը զգացմունքով ու սրտառուչ ոճով կը պատկերացնէ մեզ ժամանակակից պատմիչ Արիստակէս Լաստիվերցին: Այսպիսի պայմաններու մէջ բնականաբար մտաւորական յառաջադիմութիւն, կամ գրական զարգացում կարող չէր լինել, և ԺԱ. դարու հայ գրականութիւնը կարող չէ պարծիլ իր հարստութեամբ: Այս դարու առաջին կիսուն մէջ, երբ հայ աշխարհը համեմատաբար գեռ խաղաղ էր, գրական կեդրոններ կղան Տարօնի

ս. Կարապետի վանքը և մանաւանդ Սանահինը (հիմն. 966 թ.), որ Մագիստրոսի խօսքին համեմատ էր իբրոյ զակն իմարմնի բոլոր Արամեանս: Սանահինը հռչակուեցաւ Գիոսկորոսի վանահայրութեան ժամանակ, իր նշանաւոր հայ հեղինակներով ու գործիչներով: Այս վանքերու մէջ ս. հարց գրուածքներէն զամ' կուսումնասիրուէին հետաորութիւն, քերականութիւն, քերթողութիւն և երաժշտութիւն: Այս վանքերէն գուրս' երկու գրական գործիչներ ևս հրատարակի վրայ են՝ հայր և որդի, Գրիգոր Մագիստրոս և Գրիգոր վկայասէր՝ որոնք չնայելով յունաց հասուցած շարիքներուն, դարձեալ հաշտ են նոցա հետ, չեն խորշիւր և կը շարունակեն նոցա գրականութիւնէն օգտուիլ, առաջինը՝ իմաստասիրական գործեր թարգմանելով, իսկ երկրորդը՝ կրօնական: Զուտ կրօնական կամ աւելի ճիշտը՝ սրբախօսական գործերու թարգմանիչ հանդիսացաւ Գրիգոր Բ կաթողիկոս (1065—1105), որ այդ պատճառով ալ վկայասէր կոչուեցաւ: Սա իր գործակիցներու՝ Կիրակոս և Մատթէոս վարդապետներու՝ ձեռքով յունարէնէ ու ասորերէնէ թարգմանեց սրբոց վկայարանութիւններ ու ներբողներ, ինչպէս՝ վկայարանութիւն Եղորքեանց, Ստեփանոսի Հոովմայ հայրապետի, Ղամպէոսի, Գէորգայ զօրավարի, Վարվառէի և Յուլիանեայ, Պարասրելի, Գենարիոս եպիսկոպոսի և այլոց, որոնց տօներն իսկ հաստատեց, այլ և Ոսկերերանի, Գրիգոր աստուածաբանի, Ոնփրիոս ճգնաւորի վարքը: Նա թարգմանեց նաև Եփրեմ Ասորւոյ ներբողեանը Յովհաննէս Մկրտչի վրայ և Ոտնլուսայի կարգը: Թարգմանչական այս գործունէութեան համար Շնորհալին Վկայասէրին երկրորդ Մեսրոպ կը կոչէ: Իմաստասիրական ու գիտական գործերու թարգմանիչ եղաւ Վկայասէրի հայրը Գրիգոր Պանլաւունի իշխանը՝ Մագիստրոս (+1058 թ.): Սա իր թղթերէն մէկուն մէջ (առ Սարգիս. եր. 66) կը յիշատակէ, թէ թարգմանութենէ երբեք դադրած չէ և պիտի աշխատի թարգմանելու ասորերենէ և յունարէնէ այն բոլոր գործերը, որոնք չեն թարգմանուած: Մագիստրոսի ձեռքով (1030 թուերուն) թարգմանուած են. 1. Պղատունի տրամախօսութիւնները—Մինովս, Փեթոն, Ելթիփոն, Տիմէոս և Պատասխանի Սոկրատայ. 2. Եւղիղիդէսի երկրաչափութիւնը, որ այն դարուն կը ծառայէր իբրև դասագիրք: Այս թարգմանութիւնները կատարուած են բառացի, ուստի և վերին աստիճանի հեղինաբան են ու դժուարիմաց: Պղատունի գործերը՝ իրենց վերացականութեան պատճառով, ինչպէս կերևի, Արիստոտէլի գործերուն չափ յարգ վայելած չեն մեր մէջ: Ատով պէտք է բացատրել անշուշտ այն պարագան, որ այդ գործերէն մի ձեռագիր օրինակ միայն մնացած է:

ԻՅ ԳԼՈՒԽՍ

Ա. ՎԱՐԴԱՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐՈՒԱԾՔՆԵՐ

ՓԱ. դարու ինքնագիր նշանաւոր վարդապետներէն է 1. Յովհաննէս Կողեոն, որուն վրայ գովեստով կը խօսին մեր պատմիչները: Նորան կը տրուի մի դաւանաբանական գրուած — Հաւատոց գիրք, որ կորած է. պահուած է մի հետազօտութիւն՝ Վասն Վարդապետի տօնին: Կողեոնի անունով Մատթէոս Ուռհայեցին մէջ կը բերէ (Եր. 66) մի տեսիլ, որ 1036 թուի արևի խաւարման առթիւ նա պատմած է իր մօտ եկող պատգամաւորներուն, որոնք ուղարկուած էին Յովհաննէս — Սմբատ թագաւորի ու Պետրոս կաթողիկոսի կողմանէ: Յովհաննէս վարդապետը արևի այդ խաւարումը նշան կը համարի այն բանին, թէ Քրիստոսի խաչելութեան հազարամեակը լրացած է և կապուած սատանան պիտի ազատուի իր շղթաներէն ու աշխարհիս վրայ պէսպէս թշուառութիւններ պիտի լինին: Նա կը յարձակի արծաթասէր հոգևորականներու և ամբարիշտ մարդոց վրայ. կը մարդարէանայ, թէ ֆոանգները պիտի գնան ս. Երկիրը ազատելու, բայց յիտոյ նոցա իշխանութիւնը պիտի կործանի և այլն: Խաչակրաց մասին եղած այս ակնարկութիւնները ցոյց կուտան, թէ Կողեոնի տեսիլը խառնակուած կամ վերջէն յօրինուած է:

2. Գրիգոր Մազիստրոս (990—1058 թ.) Պահլաւունեաց նշանաւոր տոհմի շառաւիղ էր՝ Վասակ իշխանի որդին: Ստացաւ Անիի մէջ կրօնական ընտիր դաստիարակութիւն՝ հմտանալով ս. Գրքին ու Եկեղեցւոյ Հայրերու գրուածքներուն: Նա ուսաւ նաև ասորերէն ու յունարէն, որ միջոց տուաւ նորան ծանօթանալու հին յունական առասպելներուն, հեռօտութեան, Պղատոնի փիլիսոփայութեան ու Եւկղիդէսի Երկրաչափութեան: Ինքը կը յիշէ, որ կարդացած է յունաց ու ասորաց գրքերը և միտքը ունի չթարգմանուածները հայերէն թարգմանելու: Մազիստրոս խառնուեցաւ ժամանակի հայ քաղաքական խրնդիրներու մէջ և այս պատճառով ալ Գագիկ վերջինի կողմանէ հալածուեցաւ: Նա ալ իր հայրենի կալուածները յունաց յանձնեց և փոխարէնը Միջագետքի մէջ գիւղեր ու քաղաքներ ստացաւ, ինչպէս և Մազիստրոս գինուորական բարձր կոչումը: Իբրև գինուորական՝ նա ծառայեց յունաց և 1058 թուին վախճանեցաւ (Կ. Կոստ. Գրիգ. Մագ. Իզ — Խը): Մազիստրոսի երկերէն եկեղեցական գրականութեան կը վերաբերին 1. Հազարտողեան Աստուածաշունչը, ուր ոտանաւորով կը ներկայացնէ ս. Գրքի բովանդակութիւնը՝ Ադամէն սկսած մինչև ս. Հոգւոյ դալուստը, Առաքելոց բարոզութիւնն ու քրիստոնէութեան տարածումը: Ամբողջը 1016 տող է՝ ին յանգով: Այս ոտանաւոր քերթուածը, որ

բանաստեղծական արժէք չունի, Մազիսարոս գրած է Պոլիս 1045 թուին՝ Մանուչէ գիտուն արարացւոյն ապացուցանելու համար, թէ ուղիղ դաւանութեան համար նշանակութիւն չունի ս. Գրքի ոտանաւոր կամ արձակ գրուած լինելը, թէ ոտանաւոր գրելու արուեստը վարժութեամբ ձեռք կը բերուի: 2. Առ Իբրահիմ—Վասն Հաւատոյ եւ իմաստութեան, երկու թուղթ (եր. 170 և 201): Գիտուն Իբրահիմ արարացին, որ մօր կողմանէ սիւնեցի էր, հետաքրքրուած էր քրիստոնէական վարդապետութեան ինչ ինչ խնդիրներով—Յիսուսի աստուածութեան ու անօրէնութեանց վերաբերեալ, եթէ Հայր մեծ է քան զիս, ո՞ր այն կիրք մարմնոյ քաղցնուլն և ննջելն և այլն: Հարցումներ արած էր նաև Հին կտակարանի վերաբերմամբ՝ խնդրելով այս բոլորի մասին գրել ընդարձակօրէն, պղատոնարար և առանց հակառակութեան: Եւ Մազիսարոսը խնդիրը կը կատարէ ցոյց տալով խոր հմտութիւն ինչպէս տատուածարանական, այսպէս նաև իմաստասիրական ու առասպելական խնդիրներու մէջ. նա կաշխատի Ամիրոյի տարակոյնները փարատել ոչ լոկ ս. Գրքի վկայութիւններով, այլ և մէջ բերելով հին իմաստասէրներու կարծիքները և տրամաբանօրէն ձեռնարկելով: Նա կը յարձակի նաև Մահմէտի թիւր կարծիքներու վրայ հանդերձեալ կեանքի նկատմամբ և թուղթը կը վերջացնէ առաջարկելով հաւատը փոխել (եր. 201):

Վասն Հաւատոյ թղթի մասը կը կազմէ Վասն իմաստութեան թուղթը (ՀԱ. եր. 201), որ խկապէս կրօնական բովանդակութիւն չունի, այլ կը իօսսի փիլիսոփայութեան մասին: Այս թուղթը նախընթացէն շատ կը դանազանուի իր լիզուով: Առաջին թուղթը համեմատարար շատ պարզ ու ըմբռնելի է:

3. Թոնդրակեցոց աղանդի ուսումնասիրութեան համար շատ կարևոր են ԿԷ, ԿԸ և ԿԹ թղթերը (եր. 148—170), որ Մազիսարոս գրած է 1051—1054 թուերուն, երբ կը գործէր իբրև Միջագետքի իշխան: Այս հայ աղանդաւորները շատ տարածուած էին և հետևողներ ունէին ոչ միայն աշխարհիկ դասի, այլ և հոգևորականներու մէջ. նոքա կը ձգտէին հայ եկեղեցւոյ դաւանական, բարոյական ու ծիսական սկզբունքներն ու կարգերը տապալել:

4. Ներքող ի ս. Խաչն աստուածընկալ և 5. Առ ս. Կարապետն Յովնաննէս:

Վերոյիշեալներէն զատ՝ Գրիգոր Մազիսարոս ունի նաև ուրիշ բազմաթիւ թղթեր (80 հատ) ուղղուած այլ և այլ անձանց: Ազոնք իրենց բովանդակութեամբ կամ անձնական կն պատմական տեղեկու-

թիւններով ժամանակի անցքերուն վրայ, և կամ զուարճական-մտեր-
մական՝ լի յունական, արևելեան և ազգային առասպելաբանութիւն-
ներով: Կը սիրէ Մագիստրոս յաճախակի կուտակիլ այս կամ այն առ-
թիւ յունական առասպելներ, որոնց ծանօթութիւնը մասամբ ունէր
Նոնոսի Առասպելաց մեկնութիւնէն, մասամբ ալ այլ գործերէ. թըղ-
թիւրը գրուած են այնպիսի խրթին, հելլենաբան լեզուով, որ շատ տե-
ղեր անիմանալի կը մնան: Աւելի ևս խրթին և գրեթէ անհասկանա-
լի են նոր-նոր բառերով այն թղթերը, որ գրած է իւր ծոյլ աշակիրտ-
ներուն միտքը մարգելու համար: Այսպիսի գրուածներ հարկաւ ար-
ժէք չունին և պիտի նկատուին իբրև խաղ:—Մագիստրոս կազմած է
նաև *Քերակսնութիւն*:

3. *Անանիա Սանահնեցի*: ԺԱ. դարու այս ամենանշանաւոր եկե-
ղեցական մատենագրի մասին, որ Սանահնի պարճանքը կը կազմէ,
շատ տեղեկութիւն չունինք: Հաւանօրէն նա վախճանած է 1070
թուերուն: Նորա նախագոյն գրական գործն է Մեկնութիւն Մատթէ-
ոսի Աւետարանին, որ կատարած է իր ուսուցիչ Դէոսկոսոս կաթիկո-
սի (+1040) հրամանով, ինչպէս ընծայականը ցոյց կուտայ: Եր-
կրորդ ընդարձակ գործը՝ Պօղոսի չորեքտասան թղթոց մեկնութիւնն
է, կատարուած Պետրոս Գեաղարձ կաթուղիկոսի (+1058) հրամա-
նով: Այս երկու գործերն ալ հետևողական աշխատութիւններ են՝ քա-
ղուած Ոսկերիանի, Եփրեմի և Կիւրղի մեկնութիւններէն, այդ ընդու-
նուած սովորութիւն էր ինչպէս մեր, այսպէս նաև յունաց մէջ: Այս
գործերու արժանիքը այն է, որ Անանիան եկեղեցւոյ նշանաւոր հայ-
րերու գործերը, համառօտ շարահիւսուած՝ հայ ընթերցողին կը ներկայ-
ացնէ ս. Գիրքը լաւապէս ըմբռնելու համար: Սանահնեցւոյ ամենա-
նշանաւոր գործը՝ *Հականառութիւն ընդդէմ երկարնակաց գրուածքն*
է, ուր կիրենայ հեղինակի հմտութիւնն ու ոգին: Նա տրամաբանական
վերլուծութեան կենթարկէ յունաց երկու բնութեան վարդապետու-
թիւնը՝ քարոզելով թէ ճոյն Բանն, որ ի ծոց հօր էր, նոյն ի ծոց կու-
սին, նոյն ի խաչին, նոյն ի դերեզմանի, նոյն ի դժոխս, նոյն յարու-
ցեալ և ի վեր համբարձեալ, մի է բնութիւն Բանին և մարմնոյն վասն
միաւորութեան... և ոչ բաժանին յերկուս»: Բայց հասկանալով միան-
գամայն որ ամէն բան կարելի չէ մտքով ըմբռնել՝ Անանիան կաւել-
ցնէ. «Ըմբռնեալ հուատովք զԱստուած մարդացեալ և միացեալ ի մարմ-
նի և բնութեալ ի խաչին»: Այս գրուածքի մէջ Սանահնեցին կը պաշտ-
պանէ նաև հայոց անխմոր հացով ու անապակ գինիով պատարագելու,
ս. Աստուածը խաչեցարով երգելու ճշմարտութիւնը: Կը խօսի նաև
Աւագ հինգշաբթի օրը ճաշակուելու անպատշաճութեան, Տիրոջ մար-
մինն ապականացու համարողներու, պատկերապաշտութեան, Քաղկե-

դոնի դաւանութեան մերժման, վրաց բաժանման, միւռոնի, ծննդեան տօնի բաժանման և այլ այսպիսի խնդիրներու մասին: Իր հերքման մէջ Անանիան կը պահէ իրեն հանդիստ ու անվրդով՝ առանց երբեք իր հակառակորդին արհամարհելու և նզովելու. այս յատկութիւններով նորա Հակաճառութեան արժէքն աւելի ևս կը բարձրանայ, որ գրուած է միանգամայն զեղեցիկ լեզուով. ափսոս միայն որ այս գործը տպուած չէ (Եր. ս. Արքտ. 1901 հր. 43): Սանահնեցին այս գործը գրած է Պետրոս Գեաղարձի պատուէրով, որուն և ուղղած է իր ընծայականը. իսկ վերջաբանի մէջ նա խօսքը կուղղէ Պետրոսին յաջորդ Սաշիկ Բ կաթողիկոսին (1058—1084): — Այս ընդարձակ գործերէն դատ Անանիան ունի և հետեւեալ մանր գրուածները. Խրատ ոգիշահ. Խրատ քահանայից. Ի Յովնան. Գրուատ ի ս. Մկրտիչն Յովհաննէս. Յաղագս խորհրդոց. Սակս անխաիր հաղորդելոյն յունաց. Վասն խոնարհութեան. Վասն համբերութեան և այլն: Ամէնքն ալ անտիպ են:

4. Գրիգոր Վկայասէր կաթողիկոսը՝ որ իւր հօր Մագիստրոսի նման հմուտ էր յոյն լեզուին ու գրականութեան, աւելի յայտնի է իբրև խրատուսիչ հայ թարգմանութեանց քան թէ ինքնագիր հեղինակ: Նորա հրամանով թարգմանուեցան սրբոց վարքեր, ինչպէս նաև Ոսկեբերանի Գործք Առաքելոցի մեկնութիւնը, որուն թարգմանիչ եղաւ Կիրակոս անունով յոյն հսկողը մը, իսկ սրբագրիչ՝ Կիրակոս վարդապետ: Թարգմանութիւնը մտթ է ու հելլենարան, այս պատճառով ալ գործը վերջէն նորէն թարգմանուեցաւ Գէորգ Սկեռացոյ ձեռքով. այս թարգմանութիւնն ալ տպագրուած է Վենետիկ 1839 թուին:

Վկայասէրի գործակիցներն էին թարգմանութեանց մէջ Կիրակոս և Մատթէոս վարդապետները:

5. Գէորգ Գ Լօռեցի կաթողիկոսը (1069—1074) գրած է մի ընդարձակ թուղթ (Թղթ. գիրք հր. 335) ասորւոց Յովհաննէս Բար Շուշան պատրիարքի դէմ (1058—1073), որ պաշտպանելով ասորւոց եկեղեցւոյ ձիթագանգ, խմորուն և աղեալ հացով ու ջրախառն գինիով պատարագելու սովորութիւնը՝ կը յարձակուէր հայոց վրայ: Ահա այս յարձակման դէմ գրեց Գէորգ կաթողիկոսը իւր պաշտպանողական նշանաւոր թուղթը՝ խայթիչ ոճով:

6. Համառօտ աղօթական գրութիւններ ու ճառեր ունին նաև Գէորգ Մեղրիկ և Սիսիանոս վարդապետները (Զարբ. հր. 604): Աւելի նշանաւոր հեղինակ է Պօղոս Տարոնացին, որ յունաց դէմ հրատարակեց Հակաճառութեան թուղթը՝ պաշտպանելով հայ եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը և դատաւարաւորելով յունաց սովորութիւնները (տպ. Պոլ. 1752): Նոյն Պօղոս վարդապետի գործն է Վերլուծութիւն կար-

գաց Եկեղեցոյ, ուր կը բացատրէ տօներու, ծէսերու և այլ սովորութիւններու ծագումը: Ունի նա երկու ուրիշ ճամբ՝ Եաղազու քառասնորդաց պահոց և Եաղազու Առաջաւորաց պահոց:

Բ. ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

X 1. ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԼԱՍՏԻՎԵՐՑԻ

Կ'անըր:— Բազրատունեաց թագաւորութեան անկման շրջանը միայն մի պատմիչ ունի, այն է՝ Արիստակէս Լաստիվերցի, որուն կեանքի մասին շատ չնչին տեղեկութիւն ունինք: Հաւանօրէն կուսակիցն քահանայ էր, ս. Գիրքը լաւ ընթերցասիրած, պաշտօն սրտի տէր և ջերմ հայրենասէր: Ի նկատի առնելով որ Արծն քաղաքի աւերմունքը նկարագրելու ժամանակ քաղաքս մեր կանուանէ, կը կարծուի թէ Արծնէն կամ մերձակայ գիւղերէն էր: Լաստիվերցի կոչումը հասկանալի չէ: Արիստակէս իր պատմութիւնը կը հասցնէ մինչև 1071 թուականը, երբ Ռոմանոս Դ Դիոսին կայսրը աչքերէն զրկուեցաւ. ապա պէտք է ընդունիլ թէ մատենագիրս վախճանած պիտի լինի ԺԱ դարու վերջին քառորդի մէջ:

Գործը:— Արիստակէսի պատմութիւնը յիսուն տարուայ անցքեր կը բովանդակէ (1021—1071) բաժնուած 25 գլուխներու: Արիստակէս կը սկըսի իւր պատմութիւնը Վասիլ Բ կայսեր (975—1025) 1000 թուին Հայաստան գալովն ու Տայոց աշխարհում կատարած կարգադրութիւններովը. ապա կը խօսի համառօտակի Գագիկ աշխարհաշէն թագաւորի ժամանակի և նորա երկու որդւոց՝ Սմբատի ու Աշոտի-կախներու մասին գահակալութեան համար: Կը պատմէ Գագիկ Բ-ի թագաւորելը և իշխանական ներքին կռիւները. Գագիկի գահէն զրկուելը. թուրքերու արշաւանքն ու կստորածը, Արծն և ուրիշ քաղաքներու և գաւառներու աւերմունքն, որ այնպէս մորմոքիչ սճով կը նկարագրէ Արիստակէս. վերջապէս կը պատմէ Անի քաղաքի առումը 1064 թուին: Ազգային նիւթերու հետ Արիստակէս կը ներկայացնէ նաև յունաց տէրութեան գործերը:

Արիստակէսի պատմութիւնն աւելի տարեգրական բնաւորութիւն ունի: Նա, ինչպէս ինքն ալ կը խոստովանի, չի պատմեր կատարուած բոլոր գէպքերը, այլ մասամբ միայն, բայց

ամէն ինչ կը պատմէ իբրև ականատես և ճշմարտախօս անձն։ Յունաց քաղաքական ներքին կռիւներու մասին պատմածները լիովին համապատասխան են արտաքին պատմութեան, որ ցոյց կուտան Արիստակէսի իբրև պատմչի ճշմարտասիրութիւնը։ Դառն ժամանակի մէջ կապրէր Արիստակէս, երբ մի կողմէն հայ թագաւորութիւնը ոչնչացաւ, միւս կողմանէ ալ Հայաստանը Սելճուգեան թուրքերուն աւերմունքին ենթարկուեցաւ. իբրև զգայուն սիրտ նա կողքայ իր հայրենիքի թշուառութիւնը համարելով միանգամայն թէ այդ թշուառութիւններու միակ պատճառ հայ ժողովրդի մեղքն է եղած (եր. 120), որ Աստուծոյ բարկութիւնն է շարժած։ Այս տեսակէտով կը բացատրէ Արիստակէս պատմական գէպքերը՝ աւելի շատ ողբալով, քնարական գեղմունքներ անելով, խորհրդածելով ու ս. Գրքէն ընդարձակ քաղուածներ բերելով։ Ժամանեցին մեզ աւուրք շարչարանաց և գտին զմեզ նեղութիւնք անհնարինք, քանզի լցեալ գեղաւ չափ մեղաց մերոց և ել աղաղակ մեր առաջի Աստուծոյ... որոյ աղաղաւ ազգք օտարածնաց օտարացուցին զմեզ ի բնակութենէս մերմէ։ — Արիստակէսի լեզուն, թէև ոչ կանոնաւոր, բայց համեմատաբար լաւ է ու հայեցի. այդ մասամբ կարելի է բացատրել ս. Գրքի ազդեցութեամբ, որ շատ կարգացած է և շատ քաղուածներ կանէ։ Ունի գեղեցիկ նկարագրութիւններ ու նմանութիւններ (եր. 35, 64, 60 և այլն)։

Արիստակէսի պատմութեան ամենակարևոր մասերը կը կազմեն ԻԲ և ԻԳ գլուխները, ուր նա կը լռօսի Թոնդրակեցոց աղանդի ծառայման մասին Հարբ և Մանանաղի գաւառներու մէջ և միանգամայն կը բացատրէ անոր էութիւնը։ Արդէն ասած ենք, որ այս գարու մէջ Թոնդրակեցոց գէմ կուուեցաւ նաև Մազիսարոս և յաջողեցաւ նոցամէն շատերուն գարձի բերելու։

2. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊՍ. ՍԱՍՆԵՅԻ

Հաւանօրէն ՓԱ. դարձաւ առաջի մասին մէջ կապրէր Կարապետ հոյս, Սասնեցին, թերևս կըթուած Տարօնի ս. Կարապետի վանքի մէջ առաջնորդ Սարգիս վարդապետի (Եպիսկոպոսի) ձեռքի տակ, որուն

գրած է Գրիգոր Մագիստրոս չորս թուղթ՝ լի յունական գիցարանա-
կան բացատրութիւններով և փիլիսոփայական գաղափարներով (թղթք
ԻԳ և ԻԴ): Այն գովեստները՝ որ Սասնեցին կուտայ Իննականեան
վանքին, ուր որպէս թէ եղած են Սահակ Պարթև, Մաշդոց և Վաամ-
շապուհ՝ տառերու գիւտէն անմիջապէս ետքը, (եր. 45—54) փաստ
կարող են համարուիլ, թէ յիրաւի հեղինակն այդ վանքի միաբաննե-
րէն էր և այդտեղ կրթուած: Տարօնի ու վանքի նկարագրութիւնը և
վերջաբանը ցոյց կուտայ մի այնպիսի ժամանակ, երբ Սելճուզեանց
աւերիչ ոտքը մեր երկիրը դեռ նոր կոխած էր: Սասնեցին հմուտ է
յունական գիցարանութեան. Տարօնի նկարագրութիւնը յունական աս-
տուածներու անունով կորակէ, ինչպէս Մագիստրոս իր ուղևորու-
թիւնը ԻԳ նամակի մէջ առ Սարգիս վ. Տարօնցի: Հմուտ է քերթու-
ղութեան, հոեոտրութեան այն կանոններուն, ինչ որ աւանդուած է Սո-
րենացւոյ Պէտրին մէջ (եր. 58): Ծանօթ է Դաւթի Սահմանաց գրքին՝
Երևի թէ Մագիստրոսի հրապոյրով հելլէն իմաստասիրութեան ու
քերթողութեան սէրը Տարօնի դպրոցներու մէջ ևս արժարժուած էր:

Սասնեցւոյ գործը կը կոչուի Ներբողեան պատմագրաբար յա-
ղագս վարուց ևւ մահուան վարդապետին Մեսրովքայ: Ներբողի պատ-
մական նիւթն առնուած է Կորիւնէն ու Սորենացիէն, որոնց Սասնե-
ցին կը կոչէ ճշմարտախօսք և կորովաբանք (եր. 57). օգտուած է
նաև Զենոբէն (եր. 51). բայց Սասնեցին կը գործածէ նաև աւանդու-
թիւններ, այսպէս այն՝ թէ Մեսրովք գիտէր թուարանութիւն (Փիւ-
նիկեան թուական), թէ հայ տառերը գտնուեցան Պալուսեաց դղեակի
մէջ (Պաղնատուն գաւառի Պաղին բերդը՝ տարբեր Բալուէն, ուր հայ
տառերը գտնուած կը համարի Վարդ. պամ.) և այլն: Իբրև պատմա-
կան աղբիւր՝ Սասնեցւոյ Ներբողեանն առանձին նշանակութիւն չու-
նի, բայց իբրև մտանադրական արտագրութիւն՝ նա շատ գեղեցիկ
է և յաջորդ դարերու մէջ գրուած ներբողներէն ամենաընտիրը:
Գրուած ճիշդ այն կանոններուն համեմատ՝ ինչ որ աւանդուած է Պէտ-
քի մէջ Ներբող գրելու համար՝ գրուատել տեղը, տոհմը, անձը և այլն:
Լի է գրուածս փոխարեքական դարձուածներով, բացազարձութիւն-
ներով, հարցումներով ու խոր զգացմամբ: Լեզուն թէև կը բովանդա-
կէ արարական, յունական բառեր և յունաբան արտայայտութիւններ,
նաև հայերէն անհասկանալի բառեր, բայց ընդհանրապէս գեղեցիկ է:
Բացատրութիւնները տեղ-տեղ Սորենացին կամ Նարեկացին կը յիշե-
ցնեն. այբուբենական ներբողը նման է Նարեկացւոյ Ապարանից Սաշի
ներբողին:

ԺԲ Դ Ա Ր

ԻԳ ԳԼՈՒԽԵՍ

Ընդհանուր սեռարխան.

Թարգմանարխաններ.

Ծխաշունչ աւերակներ, ամայի դիւղեր ու քաղաքներ թողուց Սելճուզեանց տիրապետութիւնը մեր հայրենիքի մէջ. հայ ժողովուրդն ու նորա ազնուական դասակարգը հեռացաւ իր բնիկ վայրէն դէպի արեւմուտք՝ յունական տէրութեան մէջ և Կիլիկիայի բարձանքներու վրայ կեանքի ապահովութիւն գտնելու: Այստեղ կաղմուեցան նախապէս մանր հայ իշխանութիւններ և ապա քաջակորով Ռուբէնի ձեռքով 1080 թուին Ռուբինեանց իշխանութիւնը՝ որ մօտ երեք դար իր գոյութիւնը պահպանեց: Արևելեան Հայաստանի քաղաքական համագամանքներու պատճառով հայոց քարձր հոգևոր իշխանութիւնն ալ աստանդականութեան մէջ ընկաւ և մօտաւորապէս 150 տարի Հոռմկլայի մէջ մնալէ վերջը՝ ըսեն հայ ժողովրդէն հեռու, վերջապէս Կիլիկիոյ մայրաքաղաքը՝ Սիս հաստատուեցաւ: Հայ կեանքի այսպիսի պայմաններու մէջ բնականաբար կանգ առաւ նորա մտաւոր արտադրութիւնն Արևելեան Հայաստանի մէջ. մի քանի լեռնական վանքերու մէջ միայն—Հաղբատ, Սանահին, Գեշիկ—հայ գրական գործեր հրատարակ ելան: ԺԲ դարու հայ մտաւորական կեանքն առաւելապէս ծաղկեցաւ Կիլիկիայի մէջ, ուր նշանաւոր հանդիսացան Գրազարկի, Սկեւոյ, Գոների և Ակներոյ վանքերը՝ վայելելով գրասէր հայ թագաւորներու և իշխաններու հովանաւորութիւնը:

Նախընթաց դարերու համեմատութեամբ ԺԲ դարը հարուստ է գրական երկերով և իրաւամբ կոչուած է Արծաթեայ դար: Տիրապետող է դարձեալ գաւանարանական—կրօնական ճիւղը՝ և շատ բնականօրէն. այս դարու մէջ յուզուեցաւ հայ և յոյն, հայ և լատին եկեղեցիներու միութեան խնդիրը և այս առթիւ բազմաթիւ թղթեր փոխանակուեցան, որոնք պատճառ դարձան և ներքին խռովութեան, այդ պատճառով ալ այդ թղթերը վիճական բնաւորութիւն ունին: Բայց միւս կողմանէ ալ ուշադրաւ է այն երևոյթը, որ կեանքի նոր պահանջները, Արևմտեան ազգերու և արաբացւոց հետ եղած մերձաւոր շփումը նոր գրական արդիւնքներ առաջ բերին, ինչպէս են բժշկական ու Օրէնսդրական գրուածներ: Հայ բանաստեղծութիւնն ալ այս դարու մէջ նոր փայլք ու որոշ կերպարանք ստացաւ և այնուհետև անընդհատ յաջորդականութեամբ շարունակուեցաւ: Նոր նիւթերու

պատճառով այս դարու մէջ վերջապէս հայ գրական լեզուն աւելի ու աւելի մօտեցաւ ժողովրդական լեզուին և մինչև իսկ վերջինս մի քանի գրուածներու մէջ տիրապետող դարձաւ:—Գալով կատարուած թարգմանութեանց՝ պէտք է ասել թէ թուով շատ չեն: Շնորհալոյ ձեռքով թարգմանուած են. ս. Սարգսի, Տարագոսի և Պոռոսի, Պարսամ ճգնաւորի վարքը, Ռսկերբերանի ներբողը Լուսաւորչի վրայ և ասորի եկեղեցւոյ հայր Յակովբ Սրնեցւոյ (7521) մէկ ճառը. այս հօր միւս ճառերը հաւանօրէն թարգմանուած են ժ.Ա. դարուն մէջ, ինչպէս կերևի Այլակերպութեան ճառէն՝ թարգմանուած 1023 թուին:—Սոյն դարու միւս թարգմանիչ կը հանգիստանայ Ներսէս Լամբրոնացի, որ թարգմանեց 1. Անդրէաս Կրետացւոյ՝ Յովնանու Յայտնութեան մեկնութիւնը. 2. Նեղոսի՝ վասն պատրիարքական աթոռոց. 3. Բենեդիկտոսի՝ սահմանը կրօնաւորաց. 4. Գրիգոր Ա պապի (540—604) վասն քաղաքավարութեան հարցն որ յիտալիա փայլեցին: Գէորգ Սկեռացւոյ կարգաւորած Հարանց վարքի մէջ ալ՝ Սրաաք ճգնաւորաց: Այս գործերէն զատ՝ Լամբրոնացին թարգմանած է նաև իր ժամանակի պէտքին համեմատ Բիզանդական օրէնագիրը, Չինտորական օրէնը և թագաւորօրէնէք: Մխիթար Գոշի դատաստանագրքէն անկախ գործ է Լամբրոնացւոյ թարգմանութիւնը, որ կատարուած է 1156 թուին: Այս գործը հաւաքումն է Կոստանդիանոսի, Թէոդոսի, Լեոնի և ուրիշ թագաւորաց օրէնքներուն: Յիշատակարանին մէջ թարգմանիչը կը բացատրէ այն շարժառիթը, որ առիթ տուած է իրեն սոյն գործին ձեռնարկելու (Չարք. թրգմ. նախ կր. 750—755):—Վերջապէս Լամբրոնացին եղաւ հայ և լատին եկեղեցւոյ մէջ փոխանակուած թղթերու թարգմանիչ:

ԻԴ. ԳԼՈՒԽ

1. ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Եկեղեցական գրականութիւնն իբրև դաւանաբանութիւն կամ մեկնութիւն, ճառ կամ հովուական թուղթ ժ.Բ. դ. մէջ շատ զարգացաւ այն պայմաններու շնորհիւ, որոնց մէջ կը գտնուէր հայ եկեղեցին: Հայոց հայրապետութիւնը հեռացած էր հայ ժողովրդէն և ստիպուած էր թղթերու միջոցով յարաբերութիւն ունենալ այս կամ այն վանական հաստատութեան ու անձի հետ: Այս դարու մէջ յունաց կողմանէ զարթեցաւ եկեղեցիներու միութեան ծանր խնդիրը. հայ եկեղեցին ստիպուեցաւ ժողովներ գումարել, բանակցութեան մէջ մտնել ոչ միայն յունաց, այլ և ասորւոց ու լատինաց հետ: Եկեղեցիներու դաւանական

միութեան խնդիրը և Արևմտեայց յարաբերութիւնն առաջ բերին հայ եկեղեցւոյ բարեկարգութեան ու բարեղարգութեան հարցերը, որոնք հայ եկեղեցականներու երկպառակման պատճառ դարձան, և կազմուեցան Արևմտասէր ու Պահպանողական կուսակցութիւններ: Այս էական խնդիրներէն գտա՝ ժողովրդի մէջ ալ դարթած էին կրօնական այլ և այլ հարցեր—դրախտի և ուրիշ դաւանական կէտերու վերաբերմամբ և թոնդրական խլրտումն ալ դեռ կը շարունակուէր. և ժԲ դարու հայ եկեղեցական գրականութիւնը կոչուած էր այս խնդիրները պարզաբանելու և լուծելու:

Եկեղեցական մատենագիրներէն ժամանակի կարգով առաջինը կը հանդիսանայ 1. Յովնաննէս սարկաւազ վարդապետ, որ Արցախի Փառխոս գիւղէն էր: Հայրը քահանայ էր, որ հոգ տարաւ իր որդու լաւ դաստիարակութեան և այդ նպատակով ալ նրան ուղարկեց Հաղբատ: Յովնաննէս անդուլ աշխատանքով հմտացաւ տոմարական գիտութեան ու գաւառաբանութեան, որ կերևի իր գրուածներէն. հմուտ էր նաև հին յունական առասպելաբանութեան՝ ունենալով միանգամայն բանաստեղծական տաղանդ: Իր ունեցած մեծ իմաստ պիտութեամբ՝ Սարկաւազ վարդապետը փառաւորեց Հաղբատի անունը: Նա ոչ միայն հայերէն, այլ և վրացիներէն մեծ յարգանք կը վայելէր: Վախճանեցաւ 1129 թուին. թաղուած է Հաղբատի մէջ. տապանը մինչև այսօր ալ կայ: Ունեցաւ սշակերտներ, որոնք նոյնպէս յայտնի դարձան հայ գրականութեան մէջ: Յովնաննէս սարկաւազ վարդապետը բազմաթիւ գործեր թողած է, որոնցմէն շատ քիչ բան տպուած է: Երկերն ըստ բովանդակութեան են. կրօնական, Տոմարապիտական, Քերթողական և Պատմական: Սարկաւազի կրօնական գրուածներն են. 1. Վասն մասանց պատուոյ եւ պատկերաց ընդունելութեան. 2. Ընդդէմ այնոցիկ, որք վասն շաժակին մոլին. 3. Յաղագս նշանակութեան հաւատոյն նիկիական. 4. Յաղագս քաղկեդոնականաց. 5. Յաղագս քահանայութեան եւ 6. Աղօթք: Այս գործերէն տպուած է միայն վերջին երկուսը: Նշանաւոր է Յաղագս քաղկեդոնականաց աշխատութիւնը, որուն մէջ Առսրովիկ հռետորի հետևողութեամբ կը մաքառի երկու բնութեան վարդապետութեան դէմ:—Յաղագս քահանայութեան ճատի մէջ ցոյց կուտայ, թէ ինչ կոչուին ունի քահանայութիւնը իբրև դաստիարակ, իբրև հայր, իբրև քարոզիչ և այլն և կը ցաւի, որ իր ժամանակ առարժան մարդիկ արծաթով այդ պաշտօնը կընդունին: Այսպիսի ճառ մը պէտք էր որ աւելի պարզ լիզուով գրուած լինէր և ոչ այնպիսի մութ ոճով, ինչպէս որ է: Գիղեցիկ, պարզ լիզուով գրուած են սարկաւազի Աղօթքները՝ թուով 22 հատ՝ որոնց մէջ ներկայացնելով իր մեղսալից կեանքը՝ կը խնդրէ Գերագոյն էութենէն ներումն ու զօ-

բութիւն՝ կռուելու մեղքի գէմ և փրկուելու: Բնականաբար նոյն մտքերը նարեկացւոյ և այլոց աղօթքներու մէջ ալ կան. բայց այստեղ աւելի պարզ արտայայտուած են: Սարկաւազ վարդապետը ունեցած է նաև Ղուկասու և Յովհաննու աւետարաններու մեկնութիւնը՝ որ այժմ կորսուած է:—Նա մեծապէս աշխատած է Սաղմոսի բնագիրը վերականգնելու, որ տգէտ գաղափարոյններու պատճառով աղճատուած է եղած: Այնուհետև Սաղմոսի ամէն ընդօրինակութիւն կատարուած է Սարկաւազի գաղափարին համեմատ:

Յովհաննէս վարդապետի գեղեցիկ գործերէն մէկն ալ է Ներքողեան ի սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչն Հայոց (Ստի. Ե). խօսուած տօնի առթիւ: Համառօտակի ներկայացնելով ս. Գրիգորի կեանքն ըստ Ազաթանգեղոսի՝ սարկաւազը կը համեմատէ սորա գործունէութիւնը Մովսէսի կատարածներուն հետ:

Վերջապէս իբրև եկեղեցական գործ պէտք է յիշատակել սարկաւազի կատարած տոմարի նորոգութիւնը: Ներսէս Բ և Մովսէս կաթողիկոսներու հաստատած տոմարը շարժական էր, սարկաւազը անշարժ տոմար հաստատեց, որով հայոց եկեղեցական տօներն ուրիշ ազգերու տօներու նման միշտ միևնոյն օրը պիտի հանդիպէին: Իր հաստատած թուականի՝ Սարկաւազադիր կոչուած, սկիզբը դրաւ մարտ 21-ին 1084 թուին, որը և գործադրուեցաւ որոշ շրջանակներու մէջ՝ կը կոչուի նաև փոքր կամ Ազարիայի թուական: Տոմարական նորոգութեան համար գրած է 1. Վասն շարժման երկրի. 2. Մեկնութիւն տոմարի և յաղագս անկիւնաւոր թուոց. 3. Յաղագս ամսոց հայոց. 4. Յառաջ քան զղրութիւն իւրոյ տոմարին. 5. Տոմար ժամանակաց և թուականաց և 6. Բան յաղագս հինգհարիւրեկաց. ամէնքն ալ անտիպ:

Յովհաննէսի աշակերաններէն է Սարգիս Կունդ կոչուած վարդապետը՝ որ գրած է Ղուկասի և Յովհաննէսի աւետարաններու մեկնութիւնը՝ համառօտելով նիւթը նախընթաց մեկնիչներու գործերէն:

✠ 2. Ներսէս Շնորհալի Գրիգոր Մազխատրոսի դստեր Ապիրատ որդւոյն գաւաղն էր՝ ծնուած 1102 թուին: Իր երէց եղբօր Գրիգորի հետ նա լաւ կրօնական դաստիարակութիւն ստացաւ. Շուրբ անապատի Կարմիր վանքի մէջ Ստեփանոս վարդապետի ձեռքի տակ, որ իւր բարոյշական ձիրքով և վարդապետական հմտութեամբ մեծապէս հոչակուած էր: Այս վանքի մէջ Ներսէս լաւ ծանօթացաւ հայ և յոյն եկեղեցիներու հարց գրուածներուն, ինչ որ կերևի իւր երկասիրութեանց մէջ: Հոկտոբրական, իմաստասիրական ու քերականական գործերով նա պարապած չէ: Երբ երէց եղբայրը Գրիգոր քսանամեայ հասակին մէջ կաթողիկոս դարձաւ, Ներսէսին ալ քահանայ ձեռնադրեց և այդ օրուանէն նա կապուեցաւ հայ եկեղեցւոյ հետ՝ նուիրի-

բելով նորան իր կեանքն՝ ու գրիչը: Գործելով իրրև հպիսկոպոս և կաթուղիկոս՝ Շնորհալին վախճանեցաւ 1173 թուի օգոստոսին:

Գործերը:—Շնորհալին թողած է բազմաթիւ գործեր, որոնք թէև իրենց արտայայտութեան ձևով իրարմէ տարբեր են, բայց ամէնքն ալ ցոյց կուտան նորա մաքուր կրօնական զգացմունքն ու հմտութիւնը: Նախ կը խօսինք նորա արձակ գրուածներուն վրայ և ապա առանձին գլխով նորա քանաստեղծական երկերուն վրայ:—Շնորհալւոյ նախագոյն գործն է ա. այն ընդարձակ թուղթը, որ գրած է Ամայք դաւառի հայ քահանաներուն ու ժողովրդին: Սոցա մէջ Փրկչի չարչարանքի վերաբերմամբ դանաղան թիւր կարծիքներ տարածուած էին, ինչպէս նաև մատաղի մասին. կային քարոզողներ թէ դրախտը, որու մասին ս. Գիրքը կը խօսի, իրապէս գոյութիւն ունեցած չէ և այժմ ալ չկայ, այդ բոլը խորհրդարար պէտք է հասկանալ. թէ նիւթական եկեղեցի և խաչ ընդունիլ և նոցա օրհնել պէտք չէ և այլն: Այս կարծիքները մի առ մի կը քննէ Շնորհալին և ս. Գրքով ու հարց դրուածներով ցոյց կուտայ նոցա անստեղծութիւնը:

բ. 1165 թուին Շնորհալին կաթուղիկոս դարձաւ և այս առթիւ հրատարակեց իւր Ընդհանրական թուղթը՝ ուղղուած հայ ազգի բոլոր դատակարգներուն, նախ՝ Հաւատոյ դաւանութիւն կը գնէ և ապա կը խօսի կրօնաւորաց մասին, թէ ինչպէս պիտի լինին. շատ հետաքրքրական տեղեկութիւններ կը հաղորդուին այստեղ ժամանակի վանականներու կեանքի մասին: Երկրորդ խօսքը ուղղուած է վանահայրերուն: Երրորդ խօսքը՝ առաջնորդներուն, որոնց կը պատուիրուի պարկեշտ, մաքուր լինել և որ գլխաւորն է արծաթսիրութեամբ ահարժան մարդոց եկեղեցական կոչումն չտալ: Չորրորդ խօսքը ուղղուած է քահանաներուն՝ որոնց տրուած պատուէրները մեր ժամանակի համար ևս արժէք ունին, որովհետև նոյն թերութիւնները նոցա վրայ այժմ ալ կերկին: Այստեղ մասնաւորապէս ուշադրութեան արժանի է եկեղեցական զգեստներու մասին տրուած տեղեկութիւնը, թէ շատ հայ քահանաներ սովորական զգեստով կը պատարագեն կամ արարողութիւն կը կատարեն: Այս կէտի մասին բողոքելով Լամբրոնացին ալ կը խօսի: Բարոյականութեան լաւ դասեր կը կարդայ Շնորհալին նաև իշխաններուն, զինուորներուն, քաղաքացիներուն՝ պատուիրելով վերջիններուս տուրևառի մէջ աղնիւ լինել, կը խօսի երկրագործներուն և բոլոր ժողովրդի հետ՝ պատուիրելով մանաւանդ հետու լինել հայհոյանքէ՝ մի ախտ, որ բաւական տարածուած է հայ ժողովրդի մէջ: Վերջին խօսքը ուղղուած է կանանց, որոնց կը պատուիրէ մասնաւորապէս իրենց երեսը չայլազունել շարներով:—Ընդհանրականի հետ կապուած է և այն ատենաբանութիւնը՝ ուր Շնոր-

հալին ցոյց կուտայ իր ժամանակի հայ կեանքի դժուար կացութիւնը և հայրապետական իշխանութեան պահանջները՝ որ ինքնին կատարել անկարող է:

դ. Միութեան խնդիրը:—Շնորհալուոյ կաթուղիկոսութեան ժամանակի ամենանշանաւոր երևոյթը՝ եկեղեցիներու միութեան խնդիրն էր, որ յունաց կողմանէ յարուցուեցաւ: Այս առթիւ Շնորհալին գրած է յունաց հինգ թուղթ, որոնց մէջ նա կը պարզէ նոցա հայոց դաւանութեան էութիւնը և մտքերը կը շտկէ՝ յայտնելով միանգամայն, թէ եկեղեցիներու միութեան դադարարն իր սրտին ալ մօտ է. բայց, կաւելցնէ, ճշմարտութեան հիմունք ս. Գիրքը պիտի լինի և ոչ թէ իշխանական սաստը:

դ. Այս թղթերէն զատ Շնորհալին գրած է և ուրիշները՝ որոնցմէն պէտք է յիշատակել Յաղագս Արևուրդեացն դարձի: Սոքա արև և բարտի ծառ կը սլաշտէին և մնացորդ էին հին հեթանոս հայութեան: Այժմ կը կարծուի, թէ արևորդիք Հայաստան ապաւինած կրակապաշտ պարսիկներ են կղած, որոնք և Շնորհալուոյ ժամանակ հայ եկեղեցւոյ ծոցն ընդունուեցան:

Շնորհալին ունի և մեկնական գրուածներ—1. Մեկնութիւն բարձրացուցեաց, այն է՝ Գաւիթ Անյաղթի Սաչի ճառի բացատրութիւնը. 2. Հրեշտակաց ներքող՝ հեռուողութեամբ Գիոն. Աշխապապցւոյն. 3. Մեկնութիւն կաթուղիկեայց եւ 4. Մեկնութիւն Մատթէի՝ թերի: Վերջին գործերու մէջ նա կը հետեի եկեղեցւոյ մէջ ընդունուած հայրերու մեկնութեան:

3. Իգնատիոս վարդապետը Շնորհալուոյն աշակերտակիցն էր, որ Կարմիր վանքի մէջ ուսումը կատարելէն վերջը՝ առանձնացաւ Սև լերան Շափիրին անապատը: Գրիգորիս Պահլաւունի կաթուղիկոսի առաջարկութեամբ Իգնատիոս գրեց 1146 թուերուն Ղուկասի Աւետարանի մեկնութիւնը՝ չափաւոր ընդարձակութեամբ և ընտիր լեզուով: Տպուած է երկու անգամ:

4. Սարգիս Շնորհալին Ղուկասի և այլոց աշակերտակիցն էր. դարձեալ կըթուած Կարմիր վանքի մէջ Ստեփանոս վարդապետի ձեռքի տակ: Քարաշիթու վանքի առանձնութեան մէջ գրեց Եօթն կաթուղիկեայց թղթերու մեկնութիւնը նախ ընդարձակ՝ 1156 թուին, և ապա համառօտ՝ 1166 թուին: Գրուածքիս վրայ մեծապէս կիրևնայ Ռսկերբերանի ազգեցութիւնը և շատ մասերու մէջ՝ բառացի:

5. Ներսէս Լավրրոնացի (1154—1199): Լամբրոնի Օշին իշխանի որդին էր՝ մանուկ հասարակէն Աստուծոյ սպասաւորութեան նուիրուած: Տասնութ տարեկան հասակին Շնորհալիէն կուսակրօն քահանայ ձեռնադրուեցաւ և հօր ցանկութեան համեմատ՝ Սկևոյ վանքի

վանահայր պիտի կարգուէր. բայց նա առանձնութիւն սիրելով՝ Սաղրու վանքը քաշուեցաւ: Քսաներեք տարեկան՝ Ներսէս Տարսոնի եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ և միանգամայն Սկևռայ վանքի վանահայր եղաւ. բայց և այնպէս նա դարձեալ կը սիրէր առանձնանալ և իւր իզէալ Գրիգոր Նարեկացւոյն նման առանձնախօսութեամբ պարապիլ Աստուծոյ հետ և գրաւոր գործեր հեղինակիլ: Լամբրոնացին հմուտ էր յունարէն, լատիներէն, ասորերէն լեզուներուն. կարգացած եկեղեցւոյ հարց գրուածները, ճշմարտապէս բրիստոնեայ, խորապէս տողորուած բրիստոնէութեան սիրոյ, հղբայրութեան, գթութեան դաղափարներով, որոնց մէջ կը գտնէր և մարդկութեան փրկութիւնը: Քրիստոնէական եկեղեցին ազգութենէ անջատ նկատելով՝ Լամբրոնացին ժամանակակիցներէն շատերուն իրեն դէմ հանեց:

Գործերը:—Լամբրոնացին իր քառասնամեայ կեանքի մէջ բաւական գրական գործեր թողած է՝ բոլորն ալ կրօնական: Սոցա մէջ ամենանշանաւորն է ա. Ատենաբանութիւնը, որ նա խօսեցաւ 1196 թուի Տարսոնի ժողովի մէջ, որ գումարուած էր դարձեալ Ապիրատ կաթողիկոսի նախագահութեամբ հայ և յոյն եկեղեցիներու միութեան համար: Լամբրոնացւոյ ատենաբանութիւնը մի դաւանաբանական ճառ է, թէև մանրամասնութիւններ չի շօշափեր: Կը քարոզէ, թէ բրիստոնէական եկեղեցւոյ հիմքը սէրն է, թէ հայը պէտք չէ խուսափի յոյնի հետ դաւանական յարաբերութիւն ունենալէ, թէ յունաց դաւանութիւնն ալ ճշմարիտ է. թէ ծիսական ու տօնական տարբերութիւններու վրայ կառչած մնալու չէ, թէ պէտք է յունաց հետիւլ, մանաւանդ որ այդ միութենէն քաղաքական բարիքներ ևս կարող են հայ ժողովրդի համար առաջ գալ: Ծառը գրուած է խոր զգացմունքով ու գեղեցիկ լեզուով: Ատենաբանութեան հետ իր ներքին իմաստով կապուած է բ. Թողթ առ թագաւորն հայոց Լեւոն, ուր Լամբրոնացին կը ջանայ պաշտպանել իր անձը Արևելեան վարդապետներու յարձակմունքներէն՝ շեշտելով միանգամայն իր մատուցած ծառայութիւնները հայ եկեղեցւոյն: Պատմական տեսակէտով այս թուղթը շատ կարևոր վաւերագիր է:

գ. Լամբրոնացին ունի բազմաթիւ մեկնողական գրուածներ՝ ինչպէս օր. Պատարագի մեկնութիւնը, որ շարադրած է 24 տարեկան հասակին, և կը համարուի հեղինակի լաւագոյն երկասիրութիւնը: Ս. Գրքէն մեկնած է Ծննդոց, Առակաց, Ժողովողի, Իմաստութեան, Երգոց Երգոյն, Երկոտասան մարգարէից եւ Սաղմոսաց գրքերը՝ աշխատելով աւելի նոցա խորհրդական, այլաբանական իմաստը բացատրել:

դ. Լամբրոնացին յայտնի է և իբրև եկեղեցական բեմբասաց: Նա

ունի ճառեր ի Համբարձումն Տեսանն եւ ի Գալուստ Հոգւոյն սրբոյ: Այս երկու ճառերն ալ լի են հսկողական ձևերով՝ բացազանչութիւններով, տրամախօսութեամբ, զիմանութեամբ՝ մանաւանդ Համբարձման ներբողը:

6. Գրիգոր Տղայ Շնորհալուոյն Վասիլ եղբօր որդին էր, որ և կաթողիկոսական իշխանութիւն վարեց 1163—1193 թիւը: Տղայի կաթողիկոսութեան ժամանակ դարձեալ շարունակուեցաւ հայ և յոյն եկեղեցիներու միութեան խնդիրը, որ Շնորհալուոյն մահուամբ առկա էր մնացած: Միութեան խնդրի առթիւ Գրիգոր Տղան թողած է հետեւեալ դաւանական ու բանակութեան թղթերը. ա. Առ թագաւորն Տոռոմոց Մանուէլ, ուր Տղան կը յայտնէ, թէ փափագող է միութեան գործը գլուխ բերելու, միայն կը խնդրէ, որ եղած ինն ստաջարկութիւնները կրճատուին՝ յոյս տածելով, թէ միանգամ որ եկեղեցիներու մէջ սէր ու խաղաղութիւն հաստատուի, այնուհետև հետզհետէ ամէն հակառակութիւն կը վերանայ: բ. Պատասխանի թղթոյն թագաւորին Տոռոմոց Մանուէլի: Կայսեր ընդարձակ դաւանական թղթին՝ ուր երկու եկեղեցիներու միութեան համար կառաջարկուէր խնդիրը միայն նրկու բնութեան վրայ կեդրոնացնել, Տղան հայ եկեղեցականներու ժողովով կը պատասխանէ, թէ հայ եկեղեցին կը դաւանի երկու կատարեալ բնութիւններէն մի բնութիւն անշփոթ միաւորուած:— գ. Ծիշգ այս իմաստով կը պատասխանէ Գրիգոր նաև յունաց Միքայէլ պատրիարքին (տպ. Ընդհ. էջմ. եր. 229—276):

Հայ և յոյն եկեղեցիներու միաւորութեան առթիւ Գրիգոր Տղան թղթակցութիւն ունեցաւ նաև Արևելեան վարդապետներու հետ՝ յայտնելով նոցա գործի էութիւնը: Մեծ Հայաստանի մէջ ժԲ դարուն մտաւորական կենդրոն էին Հաղբատ ու Սանահին վանքերը, որոնց միաբանները զլիաւորապէս և հակառակ էին միութեան գաղափարին: Ծանօթանալով եղած թղթակցութեանց՝ Հիւսիսային վարդապետները կը շարունակեն Գրիգոր կաթողիկոսին յունաց հետ դաւանական որ և է յարաբերութիւն ունենալէ (Ընդհ. էջմ. եր. 426): Այս առթիւ ահա Գրիգոր Տղան գրեց իր ընդարձակ թուղթը առ վարդապետս Հիւսիսոյ, ուր գեղեցիկ տրամաբանութեամբ կը բացատրէ միութեան գործի ծագումն ու կարևորութիւնը Կիլիկիան հայ ժողովրդի համար և կը յորդորէ անպատճառ գումարուելիք ժողովին ներկայ լինել (Նմկ. եր. 53). Սոյն ոգւով, բայց աւելի կծու լեզուով գրուած է Տղայի թուղթը առ Գրիգոր վարդ. Տուտէորդի:

7. Վարդան Հաղբատեցի ժԲ դարու նշանաւոր վարդապետներէն մէկը՝ վախճանած 1191 թուին: Մասնակցած է ժամանակի բոլոր կրօնական խնդիրներուն՝ հակառակ հանդիսանալով յունաց հետ միա-

բանելու գաղափարին: Մօտ բարեկամ էր Ներս. Շնորհալուսին, որմէն
և օգտուած է իւր դիտութիւնն ընդարձակելու: Յատկապէս նորա ա-
նունով գրուածք չի յիշատակուիր, կարծեօք միայն այս կամ այն
գիրքը նորա հեղինակութիւն կը համարուի. բայց անշուշտ ունեցած
է հրկասիրութիւններ (Ա.կին. Հնգ. 1908 եր. 232):

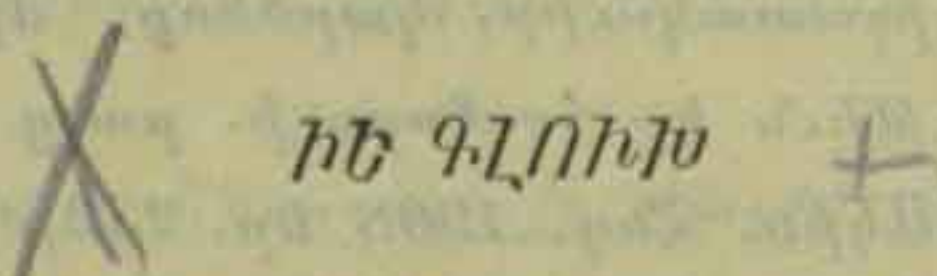
8. Բազմաբեղուն և հմուտ հեղինակ կը հանդիսանայ Վարդանի
աշակերտ Դաւիթ վարդ. Բորայրեցին՝ 1205 թուէն վերջը վախճա-
նած: Նա մամնակեցեցաւ ժամանակի կրօնական խնդրոց՝ հակառակ
հանդիսանալով միութեան խնդրին: Դաւիթ թողած է բազմաթիւ գոր-
ծեր՝ բոլորն ալ մեկնական. Մեկնութիւն Յովրայ, Եսայեայ: Աւելի
նշանաւոր է՝ Լուծմունք եւ պատճառք Գրիգորի Աստուածաբանի ճա-
ռից, ինչպէս նաև եկեղեցւոյ ուրիշ հայրերու գրուածոց: Հեղինակը
կը բացատրէ ամէն մի ճառի գրութեան շարժառիթը և կը մեկնէ նորա
դժուարիմաց մասերը:

Դաւիթի գործն է նաև ի սրանչելի վկայն Յովսէփ պատանի գե-
ղեցիկ ներբողեանը (Ա.կին. Հնգ. 1908 եր. 139):

9. Սոցա ժամանակակից ու գաղափարակից է Գրիգոր Տուաէ-
որդին Հաղբատի վանականներէն՝ որ ամէնէն աւելի կոտեցաւ հայ ե
յոյն եկեղեցիներու միութեան գաղափարի գէժ և այս պատճառով ալ
Արևմտասէրներէն չափազանց անարդուեցաւ: Տուաէորդին կոտեցաւ
նաև Չաքարէ սպասարարի ձգտումներուն գէժ, որ հայ եկեղեցւոյ մէջ
ինչ ինչ փոփոխութիւններ մտցնել կը ջանար վրաց թշնամութեան
առաջն առնելու համար և այս պատճառով ալ բանդարկուեցաւ:
Եղած է նա փառահեղ անձն և իր ժամանակակիցներէն մեծապէս յար-
գուած: Վախճանած կը թուի ԺԳ դարու առաջին քառորդի մէջ: Տու-
աէորդւոյն անունով մնացած է երկու թուղթ առ Գրիգոր Տղայ, ուր
կը բարձրէ սպանալիօք սորա միարարական ձգտումներուն գէժ (Արբտ.
1893, եր. 321):

X 10. Մխիթար Գոշ:—Այս նշանաւոր անձի անունը կը յիշատա-
կենք այստեղ իբրև զուտ եկեղեցական մատենագիր: Սա գրած է Երե-
միա մարգարէի մեկնութիւնը սակաւաբան ոճով, ինչպէս ինքը կասէ,
որ սովորական եղանակով կատարուած գործ է: Ունի աղօթքներ պա-
տարագի ժամանակ ասուելու համար. վերջապէս մի ընդարձակ թուղթ
—Յայտարարութիւն ուղղափառ հաւատոյ (ապ. Արբտ. 1900 եր.
497): Այս գրութեան մէջ—վրաց կաթողիկոսին ուղղուած՝ Մխիթար
կը պաշտպանէ հայոց եկեղեցին վրաց գէժ, որոնք ԺԲ դարուն մէջ
յոյներէն ոչ պակաս թշնամութեամբ կը վարուէին հայոց հետ և մի-
անգամայն կը խնդրէ Չաքարէ և Իւանէ հայ իշխաններուն՝ Չաստ-
կացեալ պատերազմն հայհոյութեան շիջուցանել խմստութեամբ և հա-

մողել բանիւ: Այս թուղթը մեր եկեղեցւոյ պատմութեան համար շատ կարևոր նիւթեր կը պարունակէ:

Ընդհանուր Տեսութիւն հայ բանաստեղծութեան վրայ

Ինչպէս ասացինք, ԺԲ դարէն սկսած մեր բանաստեղծական գրականութիւնը նոր փայլք ստացաւ և այնուհետև անընդհատ յաջորդականութեամբ առաջ գնաց: Այժմ անհրաժեշտ է՝ մի յետահայեաց ակնարկ ձգել հայ բանաստեղծութեան զարգացման ընթացքի վրայ՝ ցոյց տալով նորա յատկանիշ կողմերն ու նշանաւոր հեղինակները:

Քրիստոնէութիւնն իր բարոյական աշխարհահայեցողութեամբ, իր քարոզած սկզբունքներով բոլորովին նոր ուղղութիւն մտցուց հայ մտքի մէջ, և հայ գրականութիւնն՝ իր սկզբնաւորութեան օրէն, բոլոր ուժով ծառայեց այդ նոր սկզբունքներուն համեմատ հայ կեանքը կերպարանափոխելու: Ինչպէս տեսանք, նա մաքառեցաւ այն ամէնի դէմ, ինչ որ հեթանոսութիւնը կը յիշեցնէր՝ իր հաւատալիքներով, սովորութիւններով ու կենցաղով: Այդ բոլորին հակառակ՝ քրիստոնէութիւնը բարոզեց «Նոր Տարգու» գաղափարը, որ ոչ թէ ըստ մարջմնոյ պիտի ապրէր, այլ պիտի ձգտէր հողուով զգործս մարմնոյ սպանանել և կեալ (Հոռմ Ը. 13): Այս խիստ հայեցակէտի անհրաժեշտ հետեանքն էր՝ բնական զգացումներու մեռուցումն երկնային թագաւորութեան քաղաքացի լինելու համար. ապրել ոչ այս աշխարհին, այլ միայն անանցին ու յաւիտեանականին համար: Այս գաղափարները յեղեղուեցան մեր եկեղեցական գրական գործերու մէջ և նոյները արձագանգ գտան նաև մեր քրիստոնէական բանաստեղծութեան մէջ: Հայի ստեղծագործող հանճարը քրիստոնէութեան ազդեցութեան տակ սրբուեցաւ իր նախկին մեղսալից հեթանոս բովանդակութենէն և ստացաւ մի միայն զուտ կրօնական ուղղութիւն, և այն՝ ոչ միայն անհատական կամ գրաւորական, այլ և ժողովրդական ստեղծումներու մէջ: Արդէն իսկ ինքնին կրօնն ամէն ժամանակ եղած է բանաստեղծութեան աղբիւր ամէն ազգերու մէջ. այժմ ալ քրիստոնէութիւնն իր հրաշալեան տարերքներով, իր նահատակուող սրբերով ու խստակեաց ճգնաւորներով նոր աղբիւր էր ժողովրդի երևակայութեան համար, նոր նիւթ ինչպէս վիպական պէսպէս զրոյցներու, լիգենատներու, այսպէս ալ քնարական զեղմունքներու համար:— Ժողովրդական սրբազան զրոյցներու առաջին հերոս կը հանդիսանայ ինքնին Գրիգոր Լուսաւորիչ՝ որու մասին կը պատմուի, թէ ինչպէս հարցաքննած է հրեշտակը

մեղաւոր ու արդար հոգիներու մասին, թէ ինչպէս հրեշտակի սպասաւորութիւնը կընդունէր և այլն:

Տրդատ թագաւորն ալ զրոյցներու նիւթ է եղած. նորա խողակերպ լինելը, Մասիս լեռնէն քարեր բերելը վկայարաններու շինութեան համար ժողովրդական ստեղծումներ են: Նոյն ժողովրդի երեակայութեան արդիւնք են և բազմաթիւ խաչերու պատմութիւնները— Վարազայ, Հացունեաց, Ծեծուան և այլն, որոնք իբրև ստոյգ իրողութիւններ ևս արձանագրուած են:

Ժողովրդական ստեղծումներէն աւելի՛ շատ են գրաւոր քնարական բանաստեղծութիւններ՝ ամէնքն ալ կրօնական երանգով: Սոքա հետևալ տեսակները կը ներկայացնեն. 1. Շարական կամ հոգեւոր երգեր, 2. Տաղ և 3. Գանձ:—Շարական ասելով սովորաբար կը հասկանանք այն կրօնական բանաստեղծութիւնը, որ կը դրուատէ որ և է սրբի յիշատակ կամ Փրկչի այս ու այն տնօրէնութիւնը, և կամ մարդկային մեղանշականութեան գիտակցութիւնը կարտայայտէ: Շարականներէն ոմանք գուտ քնարական են, ոմանք ալ վիպական տարբերքներով խառն—քնարախառն վիպերգութիւն:—Տաղ ասելովս ովորաբար կը հասկացուի այն եկեղեցական բանաստեղծութիւնը, որ կը դրուատէ որ և է բարձրր նուիրական սրբութիւն՝ խաչ, եկեղեցի և այլն: Վերջապէս Գանձ ասելով պէտք է հասկանալ տխրական զգացմունքներ ու մտքեր բովանդակող ստեղծումները: Տրուած սահմանները մերձաւորապէս են և ոչ ճշգորէն:—Հոգեւոր բանաստեղծութեան և մասնաւորապէս շարականներու սկզնական հեղինակներու մասին ճշգորէն կարող չենք ոչինչ ասել: Գործածուող շարականներու լեզուն կարող չէ նոցա հնութիւնը հանել մինչև հայ գրականութեան սկզբնական ժամանակները: Շարականներու մասին ասեալին հիմնական ուսումնասիրութիւն կատարուած չէ և ոչ ալ հին շարականներն ամբողջապէս հրատարակուած: Ի նկատի առնելով այն պարագան, որ Սահակ Պարթև և Մեսրոպ-Մաշտոց հայ եկեղեցական պաշտամունքը կարգաւորեցին և արդէն ասորական և յունական եկեղեցիներու մէջ հոգեւոր բանաստեղծութիւնն ընդունուած էր իբրև միջոց բրիտանական գաղափարներ տարածելու՝ բնականաբար աւանդութեան համեմատ պէտք է ընդունինք, թէ այդ երկու խոշոր մարդիկ ինչպէս ընդհանրապէս հայ գրականութեան, այսպէս ալ նաև հոգեւոր բանաստեղծութեան առաջին հեղինակներ դարձան ինքնագիր յօրինմամբ կամ թարգմանութեամբ: Ինչպէս հայ, այնպէս ալ նաև օտարներու կրօնական բանաստեղծութեան վրայ մեծապէս ազդած են Դաւթի Սաղմոսները և Հին Կտակարանի օրհնութիւնները, որոնցմէն պատկերներ, նոյն իսկ բառական փոխառութիւններ շատ յաճախ կը

պատահին: Այս ընդհանուր աղբիւրով պէտք է բացատրել նաև հայ և օտար կրօնական երգերու նմանութիւնները:

Ինչպէս ասացինք, աւանդութիւնը կը վերագրէ Սահակ Պարթևին Ղազարու յարութեան և Աւագ շաբաթու շարականները՝ Պարգևատուն և այլն: Առաջինի մէջ կը դրուատի Փրկչի կատարած մեծ գործերէն մէկը, իսկ երկրորդի մէջ կը պատկերացուի արարածներու սև ապերախութիւնը դէպի սիրոյ աղբիւրը. հակադրութիւնները մեծապէս կը շեշտեն բանաստեղծի զգացման խորութիւնը:

Մեսրոպ Մաշտոցին կը վերագրուին ապաշխարութեան շարականներու մի մասը, որոնք լիովին համապատշաճ են նորա կեանքին: Աշխարհի հրապոյրներից զղուած՝ նա անապատ քաշուեցաւ՝ աղօթական կեանքով Աստուծոյ հետ միանալու համար, ապրելու համար և նոյն նպատակին ձգտեցաւ կրկին աշխարհ մտնելով: Ապաշխարութեան շարականներու վրայ մեծապէս կերևնայ Սաղմոսներու և Եփրեմ Ասորու կացուրդներու ազդեցութիւնը: Նոքա համառօտ, կրկնութիւններով, բայց խորապէս զգացուած տողեր են, որոնց մէջ այն գաղափարը կիշխէ, թէ մեղսալից մարդը փրկուելու համար կը կարօտի Աստուծոյ օգնութեան, թէ աշխարհս ալ բոլոր հաճոյքներով մեղքերու ընկուղոյ ծով մ'է:

Ինչպէս յայտնի է, հկեղեցական ժամակարգութիւնը նոր ծէսերով ու տօնախմբութիւններով հետզհետէ ճոխացաւ և ըստ այնմ ևս զրուեցան նոր նոր շարականներ: Սոցա զրութեան ամենանշանաւոր ժամանակաշրջան պէտք է համարինք Զ և Է դարերը, երբ քերթող վարդապետներ յաճախ կը յիշատակուին և հայ աղգային եկեղեցին իբրև ինքնուրոյն կազմակերպուած միութիւն առաջ կուղայ յունական և այլ եկեղեցիներու հանդէպ: Է դարու նշանաւոր քերթող կը հանդիսանայ տ. Կոմիտաս կաթողիկոսը (614—628), որ ս. Հովհաննէսի տաճարը նորոգեց և այդ առթիւ գրեց Անձինք նուիրեալը շարականը՝ հայկական տաղաչափութեամբ: Այս ներբողի մէջ բերուած են կուսանաց պատմութեան էական մասերը. բայց առաւելապէս կիշխեն բանաստեղծի հիացական զգացմունքները: Գեղեցիկ են մանաւանդ հետևեալ տողերը. Թուլացան կորովիք... Ծնան կուսանք: Է դարու առաջին մասի միւս երգասացն է Մովսէս քերթող (Սորենացի), որուն կը վերագրուին—Աւետեաց Ուրախացիքը, Տեանընդառաջի կանոնը, Ծննդեան՝ Սորհուրդ մեծը, և Մեծացուսցէներու մի մասը, որոնք կը յիշեցնեն մեղ Պետրոս Սիւնեաց կաթողիկոսի Ծննդեան մասին խօսած ճառը: Յարութեան շարականներն ալ ոմանք Մովսէսին կը վերագրեն, իսկ այլք՝ Անանիա Շիրակացուն: Յարութեան շարականներուն մէջ

աւելի ոգևորութիւն, կայծ կայ, բան թէ վերոյիշեալներու մէջ: Փրկիչն իր ամենազօր բազուկը խաչի վրայ կը տարածէ և Նորա փառքի ահէն երկիրը կը սասանի, դժոխքը կը սարսի, մահը կը լուծուի և գերեալ ոգիներն ազատութիւն կը գտնեն:

Նոյն է դարու երգասաց է Սահակ Չորափորեցի կաթողիկոսը (677—703): Այդ դարուն մեր երկիրը աւերմունքներու ենթարկուեցաւ մահմէտականներու կողմանէ և այս հալածանքի առթիւ ինքնաջօժար ու բռնական հաւատուրացութեան դէպքեր կատարուեցան: Բնականաբար հայ եկեղեցականները պէտք է այսպիսի դէպքերու առաջնաունէին և ժողովրդին իր սրբութիւններով ոգևորէին: Է դարուն հաստատուեցան Եկեղեցւոյ և Սաչի աօները, որոնց շարականը կը վերագրուի Սահակ կաթողիկոսին: Սաչն ու եկեղեցին կը ներկայացունին իրրև պարիսպ ամրութեան, աշտարակ հօօր, դէն անպարտելի, ով որ խաչին կապաւինի, ամօթապարտ չի մնալ երբեք:

Ը դարու քերթողներէն է Ստեփանոս Սիւնեաց եպիսկոպոսը (†735), որ գրած է Յարութեան աւագ օրհնութիւնները: Հին ժամանակներն առաւօտեան ժամերգութեան ժամանակ փոխառփոխ օրհնութեան սաղմոսները կասուէին. Սիւնեցին առնելով այդ օրհնութիւններու բովանդակութիւնը և յարմարելով Փրկչի կեանքին՝ իր շարականներն յօրինած է՝ 7 ձայն: Ամէն մի շարական երեք տնէ կազմուած է, առաջինը՝ երրորդութեան և կամ նորա մէկ անձնաւորութեան նուիրուած է, երկրորդ տունը՝ Սաչին, իսկ երրորդ տունը՝ Աստուածածնին: Մեծ ոգևորութիւն կերևնայ Ստեփանոսի շարականներու մէջ: Մինչդեռ ուրիշ երգասացներ Փրկչին կը ներկայացնեն իրրև լոյս, կեանք, անմահութիւն և այլն, Սիւնեցին կը պատկերացնէ Նորան իրրև հօօր զօրութիւն, որ իր աստուածութեան կրակով դժոխքի դռները կայրէ: Նա նեառնի, որ թշնամու արիւնը պիտի խմէ, Նա ձիաւորած է ոչ միայն ըսւարեր արմատի (խաչի) վրայ, այլ և Քրովրէական կառօք ստորիջեալ ի դժոխս՝ կէնագործէ հօօրեղապէս զերամս արդարոց: Նա իր հրացեալ ձեռները աստղերուն դէմ կը բարձրացնէ և խաւարասէր իշխանի վրայ կը յարձակի, իր սրամտութեան բոցով Նա մոխիր կը դարձնէ բանասարկութիւն: Այսպէս Քրիստոս անգաղար յաղթական պատերազմի մէջ է: Հեղինակի լիոնական ոգին ամէն տողի մէջ կը ցայտի: Լեզուն կը բովանդակէ շատ անսովոր, խորթ ու բաղմաւանկ բառեր, բայց և այնպէս հաճութեամբ կը կարգացուի՝ բաղմաթիւ գեղեցիկ պատկերաւոր արտայայտութիւններուն պատճառով, որոնց շատը Սաղմոսէն առնուած են:

Պետրոս Գետաղարձ կաթողիկոսն ևս (†1058), որ այնքան

ախուր յիշատակ է թողած մեր պատմութեան մէջ, երգասաց կը համարուի և նորան կը վերագրուին Հանգստեան ու Մանկունք կոչուած շարականները: Բայց շատ հաւանական չէ այս կարծիքը, զի այդ մասին մեր մատենագիրներու ցուցումները շատ կը տարբերին:

Յովհաննէս սարկաւազ վարդապետը յայտնի է նաև իբրև շարականասաց: Նորա գրածն է Ղևոնդեանց Պայծառացիը շարականը, գուցէ ունի և այլ շարականներ: Սարկաւազի գրածն է նաև Երզի սարեակն, որ ըստ երևութին այլաբանական է, երևի սարեակը կրօնաւորի անձնաւորացումն է, որ պարտք կը սեպէ մարդկանց իրենց նախնի փառքը յիշեցնելու: Գրուած է հայկական կոչուած տաղաչափութեամբ, անյանգ է: Այս գրուածքը միանգամայն կը ցուցնէ, թէ հայ բանաստեղծութեան նիւթերու շրջանակն արդէն սկսած է ընդլայնիլ ժԲ դարէն:

ժԲ դարու ամենամեծ բանաստեղծ կը հանդիսանայ Սերսէս Ծնորհալին, որ մեր եկեղեցական ժամակարգութիւնը ճոխացուց երգերով և զրեց բազմաթիւ շարականներ, որոնք մինչև այսօր ալ կերպուին պատշաճաւոր օրերուն: Նորա յօրինած շարականներէն յիշենք Նորահրաշք՝ Վարդանանց յիշատակին նուիրուած, որուն ամէն մի տողը մի հերոսի է յատկացուած: Գրուած է հայկական տաղաչափութեամբ: Այսօր անճառը Փրկչի շարչարանաց նկարագիրն է այբուբենի կարգով գեղեցիկ են մանաւանդ վերջին տողերը: Բայց Ծնորհալոյ բանաստեղծական տաղանդն աւելի կը փայլի իւր տաղերու և խոշոր գրուածներու մէջ: Ունի բազմաթիւ տաղեր, որոնց նիւթը կը կազմեն Փրկչի տնօրէնութիւնները, երբեմն ալ ազգային սրբեր՝ ս. Լուսաւորիչ, Տըրգատ, Ներսէս, Հովիտիմէ և այլն: Տաղերու մէջ շատ անգամ Ծնորհալին տաղաչափանական խաղեր կանէ. շատերու սկզբնատառերը կը յօդեն Սերսէս, Սերսիսի է երգս. մէկ տողի վերջին բառը յաջորդ տողի առաջին բառը կը կազմէ և այլն: Այսպիսի խաղեր բնականաբար ազատ ու ճշմարիտ ստեղծման հակառակ են: Բայց տաղերու մէջ մէկ քանին շատ զգացմամբ գրուած են. այսպէս՝ 1. Մեծի ուրբաթին, ուր կը նկարագրուի Փրկչի դժոխք իջնելն ու գերեալներուն աւետիք տալը. 2. ի Խաչելութիւն Տեսուն և 3. Ի ս. Կոյսն Հովիտիմէ՝ իննտան հափով, որ ներդաշնակ արտայայտութեամբ, գեղեցիկ նամանութիւններով ու կրկնութիւններով շատ հաճոյական տպաւորութիւն կը թողու:

Ծնորհալին ունի ընդարձակ բանաստեղծական գործեր. 1. Ողբերգութիւն վիպասանական՝ մօտ 4000 տող և երեք զրբի բաժնուած: Այս գրուածքն աւելի յայտնի է Յիսուս որդի անունով՝ այդ բառերով

սկսուած լինելուն համար: Գրուածքիս հիմնական միտքը մարդկային մեղանշականութեան գաղափարն է: Շնորհալին միառմի առաջ կը բերէ Հին և Նոր Կտակարանէն մեղաւոր մարդոց անուններ, որոնք Աստուծոյ ներման արժանացած են՝ խնդրելով որ իրեն ալ ներման արժանացնէ: Այս քերթուածի ամենագեղեցիկ կտորը վերջին դատաստանի նկարագրութիւնն է (եր. 143): Ամբողջը գրուած է ին յանգով: Յիշատակարանին մէջ հեղինակը կը բացատրէ իր գրութեան նպատակը և թէ ինչու չափաւոր է. Զի եթէ սուտն որ ձեանայ, սովաւ անքան գիղեցկանայ, քանի՜ արգիօք վայելչանայ ճշմարտութեան բանս որ ի սմա:

2. Բանն հաւատոյ 1335 տողերէ կազմուած դաւանարանութիւն է՝ խառն յանգերով:—3. Ներքողեան կենսատու ս. Խաչին՝ ան և եսլ յանգով, 594 տող:—4. Մաղթանք սո ս. Հրեշտակսն՝ զգացմունքով գրուած. կան ակնարկութիւններ ժամանակակից դէպքերու նկատմամբ: Կը խնդրէ, որ հրեշտակներն օգնութեան ձեռք կարկառեն ամէն մի մարդու:—5. Յաղագս երկնից եւ զարդուց Նորա. գրած է Շնորհալին Մխիթար Հերացի բժշկապետի խնդրով: Այստեղ երկնքի կողմանէ հեղինակը կը ներկայացնէ իր ունեցած աստեղագիտական հմտութիւնը: Բժշկի համար աստեղագիտութիւնն այդ դարերու մէջ շատ կարևոր կը համարուէր. կը կարծուէր, թէ երկնային մարմինները մեծ ազդեցութիւն ունին չորս նիւթերու վրայ, որոնցմէն մարդս կազմուած է. նոքա են շատ հիւանդութեան պատճառ:—Շնորհալուոյ գրուածներու մէջ նշանաւոր են նաև Այբբենական գրուածները, որ երեք մասի կը կը բաժնուին և որոնց մէջ ի դիմաց հայկական տառից նա կը քարոզէ մանուկներուն հաւատոյ, բարոյականութեան սկզբունքներ և կուտայ կենցաղօգուտ խրատներ:

Առաջին անգամ Շնորհալին պատմական իրողութիւններ ևս նիւթ կը դարձնէ բանաստեղծութեան, այսպէս են՝ վիպասանութիւնը տաղաչափուած Հայոց պատմութիւն, և Ողբ Եղեւիոյ. վերջինս նորա ամենանշանաւոր գրուածն է:

Շնորհալիէն առաջ Ողբի առաջին հեղինակ կը հանդիսանայ Դաւթակ երգիչը, որ կապրէր է դարու մէջ և որ ողբացել է Զուանչիւր իշխանի մահը, որ դարանակալ թշնամու ձեռքով սպանուեցաւ: Դաւթակը, որու մասին պատմիչը կը յայտնի է, թէ ննարագիտական վարժիւքն յաջողակ էր, այս դէպքի առթիւ այբուբենական ողբ մը յօրինեց: Հեղինակը յոյն բանաստեղծներու նման կը դիմէ նախ ստեղծիչ ոգուն՝ խնդրելով իմաստներ տալ տխուր դէպքն ողբալու. Աստուածային բանին արուեստաւոր ոգի, յօրինեա իմաստս ի տխրական երգմունս: Խոր զգացմունքով կողբայ Դաւթակ քաջի մահը,

Սիրով քո այրին սիրելիք բային,
Եւ զսէր քո անմտաց ի մտի ունին,
Ո՛հ թէ խունկ անուշութեան
Բուրեալ լինէաք քո զերեզմանին:

Նա տեղեակ է յունաց գրականութեան ու զիցարանութեան. բաջ հմուտ է ս. Գրքին և իր պատկերաւոր արտայայտութիւններէն շատերը կառնու Սաղմոսէն, Դատաւորաց գրքէն, Եղիշէէն և այլն:

Իսկ Ներսէս Շնորհալուոյ ողբը գրուած է Եղեսիա քաղաքի ամման ու կործանման առթիւ, որ եղաւ 1144 թուին Ջանգի ամիրայի ձեռքով: Ողբալով Եղեսիոյ կործանումը՝ Շնորհալին միանգամայն կողբայ Հայաստանի անցեալ վառքն ու ներկայ տխուր հայութիւնը:

Ողբը զիմաստարար գրուած է. Եղեսիան՝ իբրև սգաւոր կին, հրաւէր կը կարգայ նշանաւոր քաղաքներուն գալ ու իրեն հետ արտատուել իր թշուառութիւնները.

Կացէք, լացէք բարձր ի ձայնէ,
Ջիս ողբացէք կողկողալի,
Եղեսիէ—Ուռհա քաղաք,
Որդեկորոյս, սրբ և այրի:

Թուելով մի առ մի իր բովանդակ պարծանքները՝ Եղեսիան մանրամասն կը նկարագրէ իր բոլոր մասերու աւերմունքը: Ողբը կը վերջանայ գառնագին անէծքով Ջանգիի գլխուն—Արդ քեզ ելցէ կարճ ի յօրեր—և այն յուսատու խօսքերով, թէ Աստուած Արևմուտքէն պիտի գարթեցնէ Քրանդներուն, որոնց զօրութեան առաջ մահմէտականներուն ուժը պիտի խորտակուի և բրիստոնէական եկեղեցին պիտի պայծառանայ:—Ամբողջ ողբը գրուած է ի, ին, երբեմն ալ ան յանգով: Լեզուն շատ պարզ է, խառն ժԲ դարու աշխարհաբարբի ձևերով՝ գետեր, գայլեր, ցրուած, ջղած, յամէն բարեաց, զամէն երկրէ և այլն:

Շնորհալու գրուածներու մէջ նշանաւոր տեղ կը բռնեն նորահանելուկները 120 հատ՝ ընդհանրապէս սուակ կոչուած: Հանելուկներն արևելեան ազգերու սիրած ստեղծագործութիւն եղած են, որոնք սրամտութիւն կը զարգացնեն և միևնոյն ժամանակ մտքի հնարագիտութեան չափ են: Շնորհալին հանելուկներու միջոցով կաշխատի ծանօթացնել հայ ժողովրդին զանազան պատմական անձանց ու բնութեան երևոյթներու հետ: Գրուած են տասնութնեան չափով, ու պէսպէս յանգերով: Մէկ մասը գրուած է մաքուր գրարար լեզուով, մէկ

մասն ալ ժԲ դարու ժողովրդական լիզուով: Գործածուած են նոյն իսկ
օտար բառեր—Ֆոնոն, սիմիոն և այլն: Բոլոր հանելուկները բնականա-
բար միապէս գեղեցիկ չեն. մէկ քանին սիրուն են. օրինակ.

Որպէս տիկին յուշիկ գնայ,
Պարան յետեն ի քարշ կուգայ.
Բազմի յոսկի բարձի վերայ,
Որսիկ առնէ քան դրազայ:

Շնորհալուոյ ոճը բոլոր գրուածներուն մէջ միակերպ չէ: Բուն եկեղե-
ցական—դաւանական գրութիւններու և շարականներու մէջ նա կաշ-
խատի պարզ ու կանոնաւոր գրարարով իր մաքերն արտայայտել, իսկ
ժողովրդի համար գրուածներուն մէջ կը բանեցնէ ժԲ դարու աշխար-
հաբարը. այնպէս որ Շնորհալին կը հանդիսանայ առաջին աշխարհա-
բար գրող մատենագիրը:

Գ Ր Ի Գ Ո Ր Գ Տ Ղ Ա Յ

Շնորհալուոյ Եղիսիոյ ողբը օրինակ դարձաւ յաջորդ ողբասացնե-
րուն և առաջին նմանութիւնը տուեց նորա յաջորդ Գրիգոր Տղայ կա-
թողիկոսը, որ բացի եկեղեցիներու միութեան առթիւ գրած թղթե-
րէն՝ ունի և մի բանաստեղծական գրուածք—Բան ողբերգական վասն
առևան Երուսաղէմի:

1189 թուին Երուսաղէմը կրկին անցաւ Սալահատինի ձեռքը և
նորահաստատ քրիստոնէական թագաւորութիւնը կործանուեցաւ: Այս
դէպքը ծանր ապաւորութիւն թողուց քրիստոնեաներուն վրայ և այդ
տխուր ապաւորութեան արձագանք եղաւ Գրիգոր Տղան: Ողբը գրուած
է Եղիսիոյ ողբի նման դիմառնաբար. չափը ութօտեան է, բաղկացած
2395 տողերէ, ամէնքն ալ՝ սակաւ բացառութեամբ, ին յանգով: Երու-
սաղէմը կը դիմէ քրիստոնեաներուն և նշանաւոր քաղաքներուն՝ ող-
բակից վնեղու իրեն.

Գուք լսեցէք աղէտին,
Քորք և հղբարք ի միասին,
Որդիք մեծի մօր Սիովնին
Հարսունք վերնումըն Խորանին:

Նա կը թուէ իր բոլոր պարծանքներն ու սրբավայրերը և Երեմիա
մարգարէին կը հրաւիրէ իր վիճակը ողբալու.

Ո՛հ թէ բխէր ակն աղբիւրին
 Ան ի գլխոյս վտակ ջրին,
 Քանզի ի տուէ և գիշերին
 Նստեալ լայի գանլուելին:

Խօսքը դարձընելով իր վրայ՝ այսպէս կողբայ.

Տարագրեցար, Երուսաղէմ
 Այրի եղեր, Երուսաղէմ
 Ի սուգ նստար, Երուսաղէմ
 Դու աշտանակ, Երուսաղէմ
 Եօթնաջահան, Երուսաղէմ...

և այսպէս շարունակ կը կրկնէ Երուսաղէմ բառը:

Ողբալով հանդերձ՝ Երուսաղէմը այն ակնկալութիւնն ունի, թէ պիտի կանգնի դարձեալ և Յորդանանին ու Բեթղէհէմի հանդէսները պիտի նսրոգութիւն: Ողբի մէջ կը յիշատակուի նաև Լևոն Բ-ի պատե-
 րազմն ու յաղթութիւնը:

Բանաստեղծական արժէքի տեսակէտով այս գործը Եղեսիոյ ող-
 բէն վար է, չունենալով նորա զգացմունքներու խորութիւնն ու պատ-
 կերաւոր արտայայտութիւնը:—Լեզուի մէջ գործածուած են օտար բա-
 սեր—սենեկալ, ուլն և այլն, և աշխարհաբարի ձևեր—Ես ձայնեցի
 ս. Յակովբին և այլն:—ԺԲ. դարու տաղասացներէն են՝ 1. Ներսէս Լամ-
 բրանացին, որուն կը վերագրուին Զատիի, Համբարձման շարական-
 ները. բայց այս հաւանական չէ. նոր կիւրակէի՝ Նսրոգեալ Կղզիք և
 Հոգեգալստեան Զ և է օրերու շարականները: Ասոնց մէջ բանաստեղ-
 ծական ողի կը պակսի: 2. Թաշատուր Վ. Տարօնեցի՝ Հաղարծնի վանքի
 առաջնորդը, որու յօրինած Խորհուրդ խորին շարականը մինչև այժմ
 ալ կերպուի եկեղեցւոյ մէջ: 3 Վարդան Հայկազն, որուն անձին մա-
 սին ոչ մի տեղեկութիւն չունինք: Սորա գործն է՝ Տաղ գերեզմանա-
 կան վասն փոխման... Գրիգորի Վկայասիրի: Գրուած է աւելի ժԲ.
 դարու աշխարհաբարով, քան թէ գրաբարով: Վերջապէս պէտք է յիշել
 Մխիթար Գոշ վարդապետին իբրև առակախօս, որ յայտնի է նաև իբրև
 օրէնագիտական գործի հեղինակ:

Գ. ՕՐԷՆՍԳՐԱԿԱՆ

ԻՉ ԳՂՈՒԽ

ՄԽԻԹԱՐ Վ. ԳՈՇ

Կեանքը. — Գոշ Մխիթար ծնուած է Գանձակ քաղաքի մէջ ԺԲ դարու առաջին կիսուն: Մանկութեան հասակին որոշ չափով կրթութիւն ստանալէն ետքը՝ կուսակրօն եկեղեցական դարձաւ. բայց զգաւով իւր կրթութեան պակասութիւնը և ցանկալով աւելի հմուտ լինես. Գրոց՝ նա տեղէ տեղ թափառեցաւ գիտնական վարդապետներու մօտ աշակերտելու համար և վերջապէս վարդապետ կոչումն ստացաւ: Բայց իր ունեցած գիտութիւնը դարձեալ բաւական չհամարելով՝ նալ Կիլիկիոյ կողմերը գնաց Սև լեռան վարդապետներուն աշակերտելու: Վերադառնալով Մեծ Հայաստան՝ նա հաստատուեցաւ Գեաիկ կոչուած վանքը Աղստե գետի մօտ: Այս վանքի երկրաշարժով քանդուելէն՝ յետոյ Իւանէ սպառաւար իշխանի թոյլտուութեամբ Տանձուտայ ձոր կոչուած տեղը Մխիթար մէկ նոր վանք հիմնարկեց (1193 թ.), որ նոր Գեաիկ կոչուեցաւ և որուն՝ ժամանակի նշանաւոր հայ իշխաններն ու իշխանուհիք մեծամեծ պարզկներ տուին: Այստեղ ալ Մխիթար վախճանեցաւ 1213 թուին ու թաղուեցաւ: Մխիթար ԺԲ դարուն յուզուած կրօնական խնդիրներուն մէջ շատ մեծ դեր խաղաց, մանաւանդ վրահայոց խնդրի մէջ. նա մեծ հեղինակութիւն էր ինչպէս հոգևորականներու, այսպէս ալ աշխարհականներու համար:

Գործերը. — Մխիթար Գոշի կրօնական գրուածներու մասին արդէն յիշած ենք. այստեղ պիտի խօսինք նորա գլխաւոր երկասիրութեան՝ Գատաստանագրքի ու Առակներու մասին:

Միակ իրաւարանական գրուածքը մեր ամբողջ մատենագրութեան մէջ Մխիթարի գատաստանագիրքն է՝ գրուած 1184 թուին և կազմուած հրեք մասերէ. 1. Նախադրութիւն, 2. Եկեղեցական կանոնք և 3. Աշխարհական օրէնք: Մխիթարի մտաւոր զարգացումն ու զարգացումները հասկնալու տեսակէտով ամենակարեւորը նախադրութիւնն է՝ բաժնուած 10 գլուխներու, որոնց մէջ նա կը պարզէ գիրքը գրելու շարժառիթը, թէ ինչպէս պէտք է լինի դատակազմութիւնն ու դատավարութիւնը, և թէ ինչ աղբիւրներէ կօգտուի: Մեծապէս վշտանալով այն յանդիմանութիւններէն, թէ քրիստոնեաներն օրէնք ու դատաստան չունին, թէ քրիստոնեաներն անհաւատներուն դատարանին կը դիմեն՝ Մխիթար կը մտածէ գատաստանագիրք մը յօրինել՝ պատճառաբանելով իր մտադրութիւնը 12 կէտերով: Գործի իրագործման յոր-

դորիչ կը հանդիսանայ նաև Աղուանից Ստեփանոս Բ. կաթողիկոսը: Այս ընդհանուր խնդիրները շօշափելէ յետոյ՝ Մխիթար կըսկսի խօսիլ դատաւորներու և դատաստանի մասին. նա այն կարծիքը կը յայտնէ, թէ վիճակաւոր եպիսկոպոսները պէտք է դատաւոր լինին, բայց նոքա օգնականներ պէտք է ունենան հողեւորականներէն կամ աշխարհականներէն, որոնք և պէտք է վարձատրուին: Մխիթար մարդկային բոլոր գործերը երեք կարգի կը բաժնէ՝ բարի, չար և միջակ. կը յայտնէ թէ միայն միջակ գործողութիւններն ենթակայ են դատի. համարելով թէ չար գործերն ինքնին առանց քննութեան ալ արդէն կը դատուին: Նա կը շեշտէ, որ դատաստանը հրապարակական լինի. կը մերժէ ընդունիլ դատի ժամանակ ատենախօս ճարտասան մարդ, այսինքն՝ փաստաբան. կը պահանջէ որ դատաստանը լինի արագ և ոչ դանդաղ: կը խօսի երկարօրէն թէ ոյք վկայ կարող են լինել: Նա կը մերժէ կանանց վկայ լինելու իրաւունքէն ընդհանրապէս. նոցա վկայութիւնը կընդունի այն դէպքերու մէջ միայն, երբ ուրիշ վկայ չկայ և կամ գործը կանանց մէջ պատահած է. նոքա վկայութիւն կարող են տալ միայն իրենց տան մէջ, այլ ոչ դատարանի մէջ: Երդումն վկայութեան ժամանակ թոյլ կը տրուի: Վերջապէս Մխիթար ցոյց կուտայ իր գործի աղբիւրները: Մխիթարէն առաջ հայոց մէջ Օրէնսգիրք եղած չէ, ինչպէս ցաւելով կը շեշտէ նա. նորան ժամանակակից Ներսէս Լամբրոնացին ալ իւր թարգմանած (1196 թ.) Օրէնք թագաւորաց գրուածքի յիշատակարանին մէջ նոյն միտքը կը հաստատէ (Հնդ. 1908 եր 39): Ասորա—Հոռովմէական կոչուած Օրէնսգրքի թարգմանիչ դարձեալ Լամբրոնացին կը հանդիսանայ: Հետևաբար հայերն իրենց նախնի կեանքի մէջ առաջնորդուել են սովորութեան իրաւունքով, կանոնական կարգադրութիւններով և այս ու այն թագաւորներու հրովարտակներով: Քաղաքական ինքնուրոյն կեանքի կորուստը զգալի դարձուց հայ Օրինագրքի մը պէտքը, զոր լրացուց մէկ կողմէն թարգմանութեամբ Ն. Լամբրոնացին և միւս կողմէն Մխ. Գոշ:—Դատաստանագրքի աղբիւրներն են. 1. Բնական կամ բնաւորական օրէնք. 2. Քրիստոնեայ ազգերու սովորութեան օրէնքներ, ինչ որ ինքը տեսել կամ լսել է. 3. Մահմէտական իրաւունք. 4. Մովսէսական օրէնք և 5. կանոնական իրաւունք՝ հայ կամ այլ ազգերու եկեղեցական ժողովներով սահմանուած: Պարզ է՝ որ Մխիթար օգտուած է նաև հայ ժողովրդի սովորութեան օրէնքներէն, ինչպէս քանի մը անգամ կը յիշատակէ: Այսպէս այլ և այլ աղբիւրներէ խմբագրելով իւր գործը՝ Մխիթար ինքն ալ կը զգայ անոր թիրութիւնները, ուստի և իրաւունք կուտայ իր յաջորդներուն՝ ժամանակի պահանջին համեմատ ամբողջացնել կամ

փոփոխել՝ միայն «ուղիղ տեսութեամբ և բարեհաճոյ դատմամբ»: Ընդհանրապէս դատելով՝ Գոշի գործը անկատար է և թերութիւններով լի. յօդուածներու սահմանն ու դասաւորութիւնը խառնակ, շատ կարեւոր խնդիրներ չշօշափած և այլն. բայց այս պակասութիւնները բնաւ չեն կարող նսեմացնել գործի մեծ արժէքը՝ յիշելով որ լիակատար գործ հրապարակ հանելու համար կարևոր էր նախ մասնաւորապէս իրաւաբանական կրթութիւն և քանի մը անհատներու գործակցութիւն: Գոշի դատաստանագիրքը նշանակութիւն ստացաւ իր կենդանութեան ժամանակ՝ գործադրութեան մտնելով Կիլիկիայի և ապա Լեհաստանի մէջ: Լեզուն անհարթ է, աշխարհաբարի ձևերով և ասոր պատճառ թերևս ձեռագրական աղաւաղումներն են:

Գատաստանագրքի հոյակապ ուսումնասիրութիւնը կատարած է նախ հանգ. Վահ. Վ. Բաստամեանց, այս ուսումնասիրութեան ընդլայնումը կը կազմէ Խաչ. Սամուէլիանի գործը: Գեղեցիկ է և Կարստի գրուածքը:

Անցնինք այժմ Գոշի Առակներուն, որոնց թիւը 190 է: Դրական փաստեր չկան, թէ Մխիթար առակներ գրած է. բայց ընդունուած կարծիքը հերքող փաստեր ալ չկան:—Առակներ Մխիթարէն առաջ ալ եղած են հայ գրականութեան մէջ. արդէն յիշած ենք Եզովբեան առակները, որոնց մի մասի մշակութիւնը յայտնի է Ողիմպիանի անունով (15 հատ), իսկ մնացեալները ցրուած են այլ և այլ ժողովածուներու մէջ: Մխիթար առաջինը կը հանդիսանայ իրրև ինքնագիր հայ առակախօս: Նա իր նիւթը երբեմն կառնու Բարուախօսէն և կամ Եզովբէն, բայց շատ մասերու մէջ ինքնուրոյն է: Նիւթի զարգացումն ընդհանրապէս լիամասն չէ, երբեմն քանի մը բառերով միայն. խրատական մասը՝ շատ անգամ աւելի ընդարձակ: Այս իհարկէ ստեղծագործութեան պակասութիւն է և այս կողմանէ Գոշ կարող չէ նշանաւոր առակախօսներու հետ համեմատուիլ: Բայց նորա առակները ուրիշ կողմանէ մեզ համար նշանակութիւն ունին: Իր առակներուն մէջ Գոշ կը պատկերացնէ մեզ ժամանակի հայ կեանքի պակասութիւնները: Նա ի նկատի ունի հայ ժողովրդի բոլոր յասակարգերը՝ իշխաններ, տգէտ հոգևորականներ, գեղջուկներ: 120-րդ առակը ցոյց կուտայ անպաշտօն ամուսնութիւններու փլուսը, որ քաղաքական տեսակէտներով ընդունուած սովորութիւն է եղած իշխաններու մէջ: 98-րդ առակը ցոյց կուտայ թէ ինչպէս տգէտ մարդիկ խարէութեամբ քահանայ կը դառնան:—Առակներու լեզուն գրաբար է. բայց անհարթ, գեղջումներով, որոնց պատճառով և իմաստի մթութիւն առաջ կուգայ: Աշխարհաբարի ձևեր սակաւ կը պատահին:

Գ. Բ Ժ Շ Կ Ա Կ Ա Ն Ք

ԻՆ ԳԼՈՒԽ

ՄԽԻԹԱՐ ՀԵՐԱՑԻ

Կեանքը.—Մխիթար ծնած է Պարսկաստանի Հեր քաղաքը: Ոչ ծննդեան և ոչ մահուան թուականներն են յայտնի. բայց նա մտերիմ բարեկամ էր Ներսէս Շնորհալուոյն և Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսին, ապա ժԲ դարու հեղինակ էր: Իր գլխաւոր գործը՝ *Ջերմանց մխիթարութիւն*—նա հրատարակած է 1184 թուին և կարծիք կայ, թէ այս թուականէն ալ բաւական վերջը ապրած լինի:—Մանկութեան հասակէն նա հետամուտ եղած է բժշկականութեան ու փիլիսոփայութեան, ուսած է Արարացոց, Պարսից և Հելլէնացոց լեզուները. տեղեակ էր նաև աստեղագիտութեան, որ հին ժամանակներու կարծիքով բժշկանութեան հետ մեծ կապ ունէր: Հերացին իր կեանքը Կիլիկիայի մէջ անցուցած է և այստեղ ալ գրաւոր գործերով պարապած:

Գործերը.—Շնորհալուոյն հետ առաջին աշխարհաբար մատենագիր կը հանդիսանայ Մխիթար Հերացին, որ գրաբար գիտնալով հանդերձ՝ իր գործերը գեղջուկ եւ արձակ բարբառով կը յօրինէ, որոնք անմիջաբար հայ ժողովրդի կեանքի պէտքերուն վերաբերութիւն ունէին:

Մխիթարի առաջին գործը *Ջերմանց մխիթարութիւն* կոչուած գիրքն է: Բժշկականութիւնը հայոց մէջ սիրուած գիտութիւն եղած է և Մխիթար ինքն ալ կը յիշատակէ, թէ իրմէն առաջ եղած են հայոց մէջ բժշկական գրուածներ, բայց նոքա բովանդակած չեն հիւանդութեանց նախագիտութիւնը (диагностика), այլ լոկ ստածումը, դարմանումը: Մխիթար իր գրուածի նիւթ միմիայն *Ջերմ հիւանդութիւնը* կընարէ, իբրև ամէնէն աւելի տարածուած հիւանդութիւն և միանգամայն ուրիշներու պատճառ: Մխիթարի գրուածը հաւաքածոյ խմբագրութիւն է հոռոմ, արաբ և պարսիկ գրուածներէ, տեղտեղ նաև թարգմանուած: 46 գլուխներու բաժնած է նա իր գործը և ջերմերու ամէն մի տեսակի մասին առանձին առանձին կը խօսի՝ ցոյց տալով միանգամայն ամէն մէկի ստածման միջոցները, գեղերը:

Գիտութեան տեսակէտով Մխիթարի գրուածը կարևոր աշխատութիւն է, որովհետև կընկերկայացնէ ժԲ դարու գիտութեան վիճակը և միանգամայն կը բովանդակէ շատ յոյն և արաբացի բժիշկներու կարծիքներ, որոնց գրուածքը այժմ կորած է: Հայ ժողովրդի համար ալ կարևոր էր այդ գրուածքը, որովհետև միջոց կուտար նորան Հայ-

աստանի մէջ շատ տարածուած հիւանդութիւնէ մը բժշկուելու:— Ինչպէս ասացինք, Ջերմանց մխիթարութիւնը գրուած է ժողովրդական բարբառով. բայց դժբախտաբար խառն արարական բառերով: Գրուած է 1184 թուին Գրիգոր Տղայ կաթուղիկոսի յորդորանօք:

Ամենայն հաւանականութեամբ Մխիթար ուրիշ բժշկական գործեր ալ ունեցած է, որոնք այժմ կորած են: Մեր գրականութեան մէջ պահուած է մի գեղեցիկ գրութիւն, որ Գիրք վաստակոց կամ աւելի ճիշդ Երկրավաստակը կը կոչուի, որ նպատակ ունի երկրագործական, պարտիզպանական տեղեկութիւններ հաղորդել իր ընթերցողներուն: Այս գրքի բնագիրը յունարէն եղած է, բայց հայերէնը թարգմանուած է արաբերէնէն: Ո՞վ է արդեօք թարգմանիչը: Հ. Ղև. Ալիշանի և Հ. Ղ. Յովնանի հետազոտութիւնները խնդիրը բաց կը թողուն. բայց հ. Անդրիկեանը (Բզմ. 1906 եր. 435) Ջերմանց մխիթարութեան և վաստակոց գրքի լեզուական համեմատութիւնէն և ուրիշ պարագաներէն այն եզրակացութեան կը հասնի, թէ հայ ժողովրդի պէտքին կարևոր մի այդպիսի գործի թարգմանութիւն դարձեալ հոգացած է Մխիթար Հերացին:

Ե. Պ Ա Տ Մ Ա Գ Ի Ր Ն Ե Ր

ԻԸ ԳԼՈՒԽ

1. ՄԱՏԹԷՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ

Կեանքը:— ԺԲ դարը հարուստ չէ պատմագիրներով: Ճիշտն ասելով այս դարու հեղինակները պատմիչներ ալ չեն, այլ տարնգիր ու ժամանակագիր: Իբրև տարեգիր առաջինը կը հանդիսանայ Մատթէոս Ուռհայեցի, որ Եգեսիոյ (Ուռհա) մօտ գտնուած վանքի մը վանական եղած է: Ոչ ծննդեան թուականն յայտնի է և ոչ ալ մահուանը, հաւանօրէն վախճանած կերևնայ Քեսուհի մէջ 1137 թուին, որովհետև մինչև այդ թուականը կը հասցնէ իր տարեգրութիւնը:— Երկու յատկութիւն մասնաւորապէս աչքի կը զարնէ Մատթէոսի բնաւորութեան մէջ— հայրենասիրութիւն և յունատեցութիւն: ԺԲ և նախընթաց դարու մէջ հայի կրած տառապանքները բնականաբար ամէն մի զգայուն հայի սիրտ պիտի մորմոքէին մի կողմանէ և միանգամայն ատելութեամբ պիտի լեցնէին դէպի յոյները, որոնք հայի դժբախտութեան պատճառներէն էին. և Մատթէոս իր ժամանակակիցներուն նման յոյն տնունը յիշած ժամանակ անշուշտ մի ստորացուցիչ բառ մը կաւելցնէ՝ (տես մուգ եր. 135 էջմ. տպ.):

Գործը:—Տասնևհինգ տարի ընդհատումներով աշխատած է Մատթէոս իր տարեգրութիւնը գրելու համար, որ երեք մասի կը բաժնուի. Ա մասը կըսկսի 952 թուէն և կը հասնի 1052 թուականը՝ Գազիկ Ա-ի գահակալութեամբ և Գազիկ Բ-ի գահընկէցութեամբ: Բ մասը կըսկսի 1052 թուէն և կը հասնի 1102 թուականը՝ Գազիկ Բ-ի պանդխտութեան օրերէն մինչև Թորոսի իշխանութեան սկիզբները: Իսկ Գ մասը կը բովանդակէ ժամանակակից անցքեր 1103—1136 թուականը: — Տարեգրութիւնը գրելու համար Մատթէոս օգտուած է իրմէն առաջ եղող պատմիչներու գործերէն, որոնց անունը դժբախտաբար չի յիշատակեր, և ծերերու աւանդութիւններէ (եր. 113, 277). կօգտուի նաև դիւանական գրութիւններէ, բայց շատ բան ալ կը պատմէ իբրև ականատես:

Մատթէոսի տարեգրութիւնն ընդհանուր բնաւորութիւն ունի. նա ոչ միայն հայ աշխարհի դէպքերը կը պատմէ, այլ և թուրքերու, Բիւզանդական կայսերութեան և խաչակրաց մասին կը խօսի՝ այն ալ բաւական մանրամասն ու ճշտօրէն. այս իսկ պատճառով ալ գնահատուած է Եւրոպացի պատմաբաններէն: Նշանակելով որ և է թուական՝ իսկոյն կը պատմէ այդ ժամանակի անցքը՝ հայ կամ օտար աշխարհի մէջ կատարուած՝ երբեմն մի-երկու խօսքով, երբեմն ալ մանրամասնօրէն: Մատթէոսի պատմութեան մէջ աչքի կը զարնէ և բնութեան երեւոյթներու նկարագրութիւնը—արևի խաւարումն, գիսաւորի երևումն, կարմիր ձիւն և այլն, որ հեղինակի կողմանէ կը համարուի սաստուածային բարկութեան նշան հայ ժողովրդի մեղքերուն համար: — Գրութեան լեզուն ցոյց կուտայ գրաբարի անկածութիւնը. աշխարհաբարի ձևեր— եղալ, տեսալ և այլն— բառեր ու դասաւորութիւն յաճախ կը պատահին: Անցման ժամանակի լեզու է:

Մատթէոսի տարեգրութիւնը շարայարել է Գրիգոր Երեց, որ տարեգրութիւնը կը հասցնէ մինչև 1162 թուականը: Պատմելու եղանակն ու լեզուն նման է Մատթէոսի գրութեան: Թէ Ուռհայեցիի և թէ Գրիգոր Երեցի գրութեան մէջ նշանաւոր են՝

Յովհաննէս Զմշկիկ կայսեր թուղթը, Գրիգոր Վկայասէրի նամակը Ուսհայեցւոյ ուղղած և Քեսունի Բալդուին իշխանի մահուան առթիւ Բարսեղ վարդապետի գրած դամբանական նամակը (եբ. 375) գեղեցիկ թէ բովանդակութեամբ և թէ լեզուով և միակը մեր հին գրականութեան մէջ:

2. ՍԱՄՈՒԷԼ ԱՆԵՑԻ

Ուսհայեցւոյն ժամանակակից է Անույ կաթուղիկէի Սամուէլ բահանան, որուն կեանքի տեղութիւնն ու այլ պարագաներ մեզ անյայտ են: ԺԲ դարու մէջ Սամուէլներ կը յիշատակուին, բայց ճշգորէն դոցա նոյնացնել ձեռնհաս չենք: Իր ժամանակագրութիւնը կը հասցնէ նա մինչև 1179 թիւը, ապա ուրեմն այդ ժամանակին կամ աւելի ուշ հանդիպած է նորա վախճանը: — Սամուէլ Անեցոյ միակ գրուածքը Ժառանգակազրուրիւնն է (Հարախուրնի ի գրոց պատմագրաց), որ գրած է Գրիգոր կաթուղիկոսի (1173—1193) առաջարկութեամբ: — Սամուէլի նպատակը չէ կապակցեալ հայ պատմութիւն գրել, այլ տիեզերական ու հայ պատմութեան դէպքերը ժամանակագրական կարգով համառօտակի ներկայացնել՝ հին պատմութեան համար իրեն առաջնորդ ընտրելով Եւսեբիոս Կեսարացւոյ գործը և Խորենացւոյ պատմութիւնը: Ժամանակագրութիւնը կը սկսի Ադամէն և կը հասնի մինչև 1179 թուականը և այս բոլորը համեմատական թուականներով կամ լոկ բրիտաննէական թուականով: Ժամանակագրական սխալներ բնականաբար կան. ժամանակակից Ռուբինեանց գործերու վերաբերմամբ Սամուէլ հաւաստի պատմիչ է: Անշուշտ սխալներու մի մասը վերագրելու է արտագրողներու անհմտութեան և գրուածքի կերպին, որ առիթ կուտար ներմուծումներ անելու:

Սամուէլի գրութեան լեզուն, չնայելով անհարթութեան՝ համեմատաբար լաւ է, մանաւանդ որ կօզտուի մեր հին մատենագիրներէն: — Ուսհայեցւոյն նման Սամուէլն ալ ունի իր գրութիւնը շարայարողներ, որոնք ժամանակագրութիւնը

1179 թուէն կը հասցնեն մինչև 1665 թուականը:
Գրած է պատմութիւն և Յովհաննէս սարկաւազ վարդապետը,
բայց նորա պատմական գործը կորած է:

Ժ Գ Դ Ա Ր.

ԻՍԹ ԳԼՈՒԽ

X Ա. ՄԵԿԵԱԿԱՆ-ՎԱՐԴԱՊԵՏԱԿԱՆ

ԺԳ դարը հարուստ է ընդհանրապէս եկեղեցական գրականութեամբ և այս երևոյթի պատճառ ինչպէս մի կողմանէ հայ գրականութեան յատուկ բնաւորութիւնն է, միւս կողմանէ ալ հայ և կաթողիկ եկեղեցիներու միութեան խնդիրը, որ քաղաքական տեսակէտներով արծարծուեցաւ Կիլիկիայի մէջ և կուսակցութիւններ առաջ բերու: Այս դարու առաջին մասին ազիր կը հանդիսանայ 1. Կոստանդին Ա կաթողիկոս (1220—1267), որ մեծապէս հոգ տարաւ հայ եկեղեցոյ բարեկարգութեան՝ գումարելով Սսի երկրորդ ժողովը 1243 թուին, ուր սահմանուեցան 24 կանոններ: Կոստանդին յարարեցութիւն ունէր կաթողիկ եկեղեցոյ հետ և այս առթիւ գրուեցան դաւանական թղթեր: Այդպիսի թուղթ մը Կոստանդինի կողմանէ գրեց (1248 թուին) պատմիչ Վարդան վարդապետը, որ 15 հատուածներով կը հերքէ լատին եկեղեցոյ դաւանութիւնը և կը յորդորէ Հեթում թագաւորին նոր քարոզիչներէն չխարուիլ: Թուղթը գրուած է խառն լիզուով՝ մասամբ պարզ գրաբար, մասամբ ալ ժամանակի աշխարհաբարով (Թղթ. գիրք եր. 502):

2. Մխիթար Գոշի աշակերտն էր Յովհաննէս Տաւուշեցի վարդապետը, որ հասարակօրէն յայտնի է Վանական անունով: ԺԳ դարու առաջին կիսուն Արևելեան Հայոց մէջ ամէնէն գիտուն ու հռչակուած անձն է, մանաւանդ վարքովը, այս պատճառով ալ շատ աշակերտներ ունեցաւ: Կապրէր իր աշակերտներով քարայրի մէջ: Թաթարաց առաջին արշաւանքի ժամանակ (1236 թ.) գերի ընկաւ, վաճառուեցաւ ու գնուեցաւ: Գարձաւ իր շինած Խորանաշատ վանքը, ուր և վախճանեցաւ 1251 թուի մարտի 18-ին:—Վանական բաւական թուով աշխատութիւններ ունի. ա. Մեկնութիւն Յովքայ, որ ծաղկաքաղ հաւաքմունք է ուրիշներու գրուածներէն, որոնց անուններն իսկ յիշուած են. սակաւարան բայց ընտիր գրուածք է: բ. Ուրախացիր պսակ կուսից շարականի մեկնութիւնը: գ. Համեմատութիւն Հին և

Նոր կտակարանաց: դ. Հարցմունք եւ սլառասխանիք այլ և այլ նիւթոց վրայ: Հայոց ամիսներու մասին: և. Պատճառք վասն Առաջաւորաց պահոց: Վերջապէս պէտք է յիշատակել ս. Հոգւոյ բխման մասին գրած ճառը Կոստանդին կաթողիկոսի խնդրով, որ բաւական մութ գրուած է: Վանական ունեցել է նաև երկու պատմական գործեր— Լօսիի և Անուոյ ժողովներու և Թաթարաց արշաւանքի պատմութիւնը, որոնք դժբախտաբար կորած են:

X 3. Վարդան Այգեկցին ալ Վանականի նման իր բազմաթիւ գործերով հռչակուած էր Կիլիկիոյ կողմերը: Ծնած է Հալէբի մօտերքը Մարաթա գիւղը և ուսած Արքակաղնի վանքի մէջ: Բառնալով կուսակրօն քահանայ՝ նա հաստատուեցաւ նախ Տլուքի և ապա Ամիդի մէջ և հռչակուեցաւ իբրև ընտիր բարոզիչ: Բայց նորա համարձակախօս բարոզները թշնամութիւն առաջ բերին նորա անձի դէմ և Վարդան ստիպուեցաւ հեռանալ: Իր բարեկամ Պաղղին (Բալդուին) իշխանի միջոցով նա հաստատուեցաւ (1212 թուին) Սև լիբան վրայ եղած Այգեկ անապատը: Թէ երբ մեռաւ Վարդան, յայտնի չէ. հաւանօրէն մեռած պիտի լինի 1240 թուերուն.— Բազմաթիւ են Վարդանի գործերը՝ ամէնքն ալ խրատական բնաւորութեամբ: ա. Քսանեկերկու ճառ՝ գրուած Բաղղին իշխանին: բ. Հարցմունք Միքայէլի Անտիոքայ եպիսկոպոսի՝ 1. եթէ սրպիսի օրինակաւ մարդ է պատկեր Աստուծոյ. 2. եթէ ոգիք մարդկան այժմ սրպէս կան և սէր են կայանք նոցա. 3. գինչ է աղօթքն. 4. եթէ զիարդ երևին սուրբքն և թէ կարեն գալ առ մեզ. 5. եթէ սր է մահը չափ մեղքն: գ. Ճառք առ միանձուես Սորին անապատի. դ. Սրառք ոգեշահք առ մանկագոյն կրօնաւորս՝ երեք հատ: և. Վասն Վանական կենաց. զ. Սրառ յԱստուածաշունչ գրոց. է. Սրառ ամենայն քահանայից և ժողովրդոց. ը. Վասն բաւութեան. թ. Վասն անբուն որդանց և այլն: Այգեկցին իր կեանքի նպատակ գրած էր և այլոց ևս կուսուցանէր, թէ Գրեցէք, կարդացէք, և ասով պէտք է բացատրել նորա գործերու բազմութիւնը: Իր բոլոր գրուածներուն մէջ Այգեկցին կը հանդիսանայ խստակրօն անձն, որու համար աշխարհս իր վայելքներով մեղքերու ծով է, որմէն կարելի է փրկուիլ առաքինութիւններով ու ճգնասուն կեանքով: Իր բոլոր հոգեշահ գրուածներուն ու խրատականներուն մէջ Վարդան մէկ նորութիւն կը մտցնէ, ինչ որ իրմէն առաջ ոչ ոք արած չէր, այն է իր միտքն ունկնդիրներուն հասկանալի դարձընելու համար կը ստեղծէ առակներ կամ նմանութիւններ, և ասոր համար նա մեր գրականութեան մէջ յայտնի է առակագիր անունով: Վարդանի անունով առակներու բազմաթիւ ժողովածուներ կան, որոնց բոլորի մանրակըր-

կիտ ու հայակապ ուսումնասիրութիւնը կատարած է պրօֆ. Մառ՝ ցոյց տալով Վարդանի բուն առակները, որոնց թիւը 33-ի կը հասնի: Այս առակներու նպատակը ոչ թէ գուարճացնել է, այլ ունկնդիրներուն տալ որ և է բարոյական խրատ: Ճիշտն ասելով Վարդան իր առակներուն նիւթը կառնու Բարուախօսէն ու Եղովրոսէն փոքրիշատէ փոփոխելով և անպատճառ հոգեփրկիչ խրատ մը աւելցնելով:

Ինչպէս քարոզները, այսպէս նաև առակները գրուած են գրարար—նորա լիզուի մէջ կը պատահին ուսմակարանութիւններ—բառական կամ դասաւորութեան կողմանէ, բայց ընդհանրապէս հին լիզուն կը ախրէ, թէև շատ պարզ արտայայտութեամբ:

4. Այգեկցուն ժամանակակից էր Վարդան վարդապետ՝ Արեւելցի կոչուած՝ երևի առաջինէն որոշուելու համար (†1271): Գրած է՝ բացի պատմութենէն, ա. Մեկնութիւն Դանիէլի. բ. Մեկնութիւն Սաղմոսի. գ. Մեկնութիւն Հնգամատենին և Երգոց Երգոյն: Այս գրուածներուն մէջ բնականաբար ինքնուրոյն չէ Վարդան, այլ հետևող նախընթաց մեկնիչներու՝ միայն աւելի համառօտախօս է ու պարզաբան: Այս մեկնական գործերը գրած է իր ժամանակակիցներու խնդրով, որ ցոյց կուտայ, թէ ինչ համարմունք կը վայելէր: Գրած է նաև Կոստանաին կաթողիկոսի կողմանէ թուղթ առ Հեթում թագաւոր, Անթառամ՝ ծաղիկ շարականի մեկնութիւնը, Ներբող ի ս. Լուսաւորիչն, ի ս. Խաչն և շարականներ՝ Որ նախիմաց, Ի յանասնման ծովէն, Որը զարդարեցին, և Ամենասուրբ՝ Երրորդութեան, որոնց մէջ սակայն առանձին բանաստեղծական շնորհք չերևնար:

5. Գրիգոր Սկեռացի՝ Ներսէս Լամբրոնացւոյ մտերիմը: Շատ դրուածներ չունի. ա. Ներբողեան ի Ներսէս Լամբրոնացի, ի ս. Կոյսն բ. ճառ ի յարութիւնն Բրիստոսի գ. Մեկնութիւն Եսայի մարգարէի Տէր, թ հաւատաց հատուածին: Ունի նաև գրած աղօթքներ ու Արեգական արդարութեան շարականը:

6. Գէորգ Սկեռացի՝ ծնուած Լամբրոն գղեակի մէջ, այդ պատճառով ալ Լամբրոնացի կոչուած: Սիրող լինելով դիտութեան՝ պատանեկութեան ժամանակ (1266—67 թուին) ճանապարհորդեց Մեծ Հայաստանի ուսումնական վայրերը ինչպէս կը պատմէ իր մէկ յիշատակարանին մէջ (Արրտ 1896 եր. 336) և Կիլիկիա դառնալով Սկեռավանքի միաբան դարձաւ: Հոչակուեցաւ նա իր հետնորդական տաղանդով, ս. Գրքի հմտութեամբ ու Գրչութեան արուեստով. ունեցաւ շատ աշակերտներ: Վախճանեցաւ 1301 թուի յունուարի 11-ին: Գէորգ Սկեռացւոյ սրբազան դիտութեան հմտութիւնը ցոյց կուտան այն ցանկերն ու նախադրութիւնները, որ հայ Աստուածաշնչի մէջ կը գրա-

նուին: Նախադրութիւններու մէջ կերկնայ նորա մատենագրական հմտութիւնը, որ նա պարտական է մասամբ իրեն ժամանակակից Արասու որդի Գրիգոր վարդապետին (+1221):—Հեթում թագաւորի առաջարկութեամբ Գէորգ Ակեռացին զբաժ է ա. Յասյեայ մարզա-րէութեան մեկնութիւն՝ (1295 թ.) նպատակ գնելով Եփրեմի, Ոսկե-բերանի և Կիւրեղ Աղեքսանդրացւոյ մեկնութեանց միջին ճանա-պարհը բռնել: Բ. Համառօտ մեկնութիւն Գործոց առաքելոց Հեթում Ա.-ի եղբայր Յովհաննէս կախիկոպոսի խնդրով: Ունի նաև ներբողեան-ներ ու գանձեր, որոնք անտիպ են:

7. Գրիգոր է Անաւարզեցի կամ Մեծբարեցի (+1307) կաթու-ղիկօսը ժամանակի կրթուած եկեղեցականներէն մէկն էր՝ հմուտ յոյն և լատին լեզուներուն և հոգևոր գրականութեան: Կիլիկիայի խախուտ թագաւորական իշխանութեան զօրացման համար նա Հեթումի աղ-դեցութեամբ յանձն առաւ հայ եկեղեցւոյ մէջ քանի մը փոփոխու-թիւններ մտցնել, այս պատճառով ալ Արևելեան եկեղեցականներէն մեծ հակառակութիւններ կրեց: Նորա միութիւնասէր ձգտման արդիւնք են. ա. Յայսմաուրբի նոր կարգադրութիւն, ուր մտցուած են նաև յունաց և լատինաց սրբերը. Բ. քսանկերկու հատ շարական, որոնց մեծ մասի սկզբնատառերը իր, Հեթում և Կոստանդին թագաւորներու ա-նունները կը յօդեն: Գրած է առանձին շարական ծննդեան և առան-ձին Յայսմութեան, շարական ի պատիւ Լևոն պապի, է ժողովոց և այլն, ամէնքն ալ ցամաք ոճով:

8. Ստեփանոս Ուռպելեան Սիւնեաց կախիկոպոսը (+1305) Արևելեան հայ եկեղեցականներու գլուխ հանդիսացաւ՝ կուռելով Անա-ւարզեցւոյ միարարական ձգտումներուն դէմ: Սա գումարեց ժողով ու գրեց իր նշանաւոր թուղթը, յօրինեց և (1302 թ.) Հակաճառութիւն ընդդէմ երկարնակաց գրուածքը, որ տպուած է Պոլիս:

9. Մխիթար Ակեռացի վարդապետը կապրէր ԺԳ դարու վեր-ջին քառորդին, որ Հեթում թագաւորի հետ Մանգու խանին տեսութեան գնաց: Երբ 1262 թուին Հոովմի կողմէն դեսպան եկաւ եկեղեցիներու միութեան համար՝ վիճարանութեան համար ուղարկուեցաւ Մխի-թար, որ պաշտպանեց հայ եկեղեցւոյ անկախութիւնը իբրև առաքե-լական, և ունեցած վիճարանութիւնը գրի անցընելով կազմեց Համա-պատուութիւն ԺԲ առաքելոց կոչուած գեղեցիկ գիրքը:

X 10. Յովհան Երզնկացին ԺԳ դարու վերջին և ԺԴ-ի առաջին քառորդի հեղինակ է՝ ծնած Երզնկայի Արկա գիւղին մէջ 1250 թուե-րուն: Իր ուսումը Սեպուհի ս. Մինաս վանքին մէջ առնելէն վերջը՝ աշակերտած է պատմիչ վարդան վարդապետին՝ դառնալով կուսակրօն

երէց: Երզնկացին շարունակ շրջադաշութեան մէջ եղած է. 1281 թուին Երուսաղէմէն դառնալով քանի մը տարի Հոռոմկայի մէջ մնաց քերականութիւն դասախօսելով. 1284 թուին Տփլիս եկաւ ու այստեղ գրեց Յաղագս երկնային շարժմանց քերթուածը: 1287 թուին Երզնկայի երկրաշարժի ժամանակ Յովհաննէս Սեպուհ լեռան վանքերէն մէկուն մէջ էր, ուր աւարտեց իր քերականութիւնը: 1293 թուին Երզնկացին Արտազի Ս. Թաղէսս առաքեալի վանքն էր, ուր մնաց մինչ 1316 թիւը, երբ կրկին անգամ Կիլիկիա գնաց և ապա նորէն Արտազ դարձաւ: Այս ատեններն արդէն լատին քարոզիչները կը գործէին Նախիջևանի կողմերը, որոնց հետ մտերմացաւ Երզնկացին և թարգմանեց թովմա Ազուինացւոյ Եօթն խորհրդոց գիրքը (1323 թուին): Մահը հաւանօրէն տեղի ունեցաւ 1332 թուին Երզնկայի մէջ: Կը կոչուի նաև Պլուզ, Ժորժորեցի: Երզնկացին արդասաւոր հեղինակ է. կը ներկայանայ իբրև մեկնիչ և իբրև քերթող: Նրա մեկնական գործերն են. ա. Մեկնութիւն Դանիէլի՝ հետևակ գրութիւն՝ կատարուած 1316 թուին Արտազի մէջ: բ. Մեկնութիւն Մատթէի, որ Շնորհալոյ կիսատ թողած գործին աւարտումն է՝ գրուած 1316 թուին: գ. Շատր կամ քարոզը՝ 20 հատ, ուր ս. Գրքէն առնուած զանազան բնարաններ կը բացատրուին: դ. Խրատը հասարակաց՝ պարզ ու հասարակ լեզուով խրատներ: ե. Ներքող ի ս. Լուսատրիչն և ուրիշ գործեր:

1. ԳԼՈՒԽ

Բ. Քերթողական գրուածներ

1. Ստեփանոս Ուորէլեանը իբրև քերթող յայտնի է Ողբ ի ս. Կաթողիկէն գրուածքով, որ յօրինած է Սաչատուր Վ. Կեչառուեցւոյ խնդրով 1299 թուին: Այստեղ ալ նոյն ծրագիրն է ինչ որ Շնորհալոյ Եղիսիոյ Ողբին մէջ: Բարձրագուժ ու ահագին ձայն կը լսուի Արարատեան դաշտի մէջ, որմէն շատերը կը սարսափին ու կարտասուին. կը փութան Արարատեան դաշտը: Կը տեսնեն որ արտասուողը Հայոց լուսոյ Մայրն է՝ թշուառ վիճակի մէջ: Եղած հարցման.

«Այս ո՛ւստ, այս ո՛ւստ ճիշտ ահագին
Գոչիւնս ահեղ նման ամպին
Այս ո՛ւվ, այս ո՛ւվ ի բազմոցին
Նման մեծի արքայուհոյն,
Այս ի՛նչ, այս ի՛նչ սուգ անհնարին,
Որ ոչ եղեալ և ոչ լինին...»

Սրտի դառն կսկիծով կը պատասխանէ թաղուհին.

Այս ես, այս ես, էջք Միածնին
Իմ կուսածին թագաւորին:
Որ հարսնացեալս էի նմին
Երբեմն էի որպէս զերկին
Հիմ հաւասար եմ գոհին...

Այնուհետեւ կաթուղիկէն միառմի կը պատմէ քաղաքական ու հոգևոր իշխանութեան անցեալ փառքն ու նոցա կորուստը: Ողբալով հանդերձ անցեալ փառքը՝ կաթուղիկէն կաւելցնէ.

Յուսահատել չէ պարտ բնաւին
Մեզ ի յուսոյ Անմահ Բանին.
Առնէ վախճան սպոյս խորին,
Կանգնէ զաթոռ թագաւորին
Եւ զգաւազան պատրիարքին:

2. Ստեփանոս կախկոտոսը հին դպրոցի բանաստեղծ է: Անցման շրջանի բանաստեղծ, երբ հին նիւթերու հետ նոր նիւթեր հրապարակ դուրս կուգան, կը հանդիսանայ առաջինը Յովհանն Երզնկացին՝ իր բազմատեսակ քնարերգութիւններով ու քերթուածով: Բայց այս գրութիւններու մէջ դարձեալ գերակշռողը հինն է. նորը՝ շատ թոյլ անդրադարձած է, որ ԺԴ դարու մէջ հետզհետէ զօրանալով՝ յաջորդ դարերու մէջ իր գեղեցիկ պտուղները կուտայ:—Յովհաննէս Երզնկացին գրած է բազմաթիւ շարականներ ու գանձեր: Շարականներէն ամենայայտնին է Լիրինք ամենայն՝ նուիրուած ս. Կուսաւորչի նշխարաց գիւտին, ուր կան գեղեցիկ, զգացալից տողեր: Բացի շարականներէն՝ Յովհաննէս ունի և բազմաթիւ տաղեր ու գանձեր, որոնց առաջին տառերը իր անունը կը յօդեն. ասոնք առանձին արժէք մը չունին, նոյն հին սրբազան նիւթերը՝ հին լեզուով բացատրուած: Բայց նա ունի ժողովրդական բարբառով քերթուածներ—Աղամ նստել դուռն ի դրախտին, Երկուսն ի մէկ տեղ բերած և այլք—որոնց մէջ կերեւոյնայ կենդանի ոգի, խոր զգացմունք՝ կենդանի ու պատկերաւոր բարբառով արտայայտած: Բովանդակութեամբ խրատական են, իսկ խրատները կեանքի երևոյթներու արձագանգ: Գեղեցիկ է մանաւանդ՝ Երկուսն ի մէկ տեղ բերած (Անհտ. 1906 եր. 138) և Աղամ նստեալի հետեւալ տողը.

Ա՛հ, կու յիշեմ զձեզ, ծաղկունք,

Անուշահամ աղբերակունք.
 Ա՛հ կույիշեմ զձեզ, թռչունք
 Քաղցրաբարբառ ու անասունք.
 Որք ըզդրախտըն վայելէք
 Չեր թագաւորն եկայք լացէք: (Բզմ. 1910 հր. 504):

Երզնկացւոյ ընդարձակ գրուածներէն է՝ Յաղագս երկնային շարժ-
 վանց հազարտողեան քերթուածը՝ ան յանգով ու գրարար, գրուած
 1289 թուին Տփղիսի մէջ: Երզնկացին մեծ մասամբ հետևող է Անա-
 նիա Շիրակացւոյ յայտնած գաղափարներուն:

Այս դարու մէջ թարգմանուած է նաև Յովասափի ու Բարդաւմ
 ճգնաւորի վարքը, որ վէպ է և կը պատկերացնէ Բուզդհայի կեանքը
 (†543 Ն. Ք.): Վէպի նպատակն է ցոյց տալ բրիտանէական կրօնի
 գերազանցութիւնը: Կը գտնուի շատ լիզուներով, ինչպէս և Ռուսե-
 րէն: Հայերէն կը գտնուի համառօտ և ընդարձակ թարգմանութեամբ:
 Հաւանօրէն նախ ԺԳ դարուն կատարուած է համառօտ թարգմանու-
 թիւնը Ասատ կրօնաւորի ձեռքով, և ապա ընդարձակը նոյն դարու
 վերջերը:

ԼԱ ԳԼՈՒԽ

Գ. Գիտական գրուածներ

1. ԺԳ դարու հայ գիտական գրականութիւնը կը ներկայացնէ
 Բժշկականութիւն, Քերականութիւն, Օրէնսդիտութիւն և Մատենա-
 գրութեան պատմութեան փորձ մը, որ նորութիւն է: Այս վերջինի հե-
 ղինակ կը հանդիսանայ 1. Արասի որդի Գրիգոր վարդապետը, որ
 Սանահնի վանքի առաջնորդ եղած է և վախճանած 1221 թուերուն:
 Ժամանակակիցներէն կը յիշատակուի մեծ գովեստներով: Նորա գրուած-
 քը կը կոչուի՝ Պատճառ լայն և նուրբ զրեանց, լայն գաղափարին
 տակ ըմբռնելով ս. Գրքի մասերը, իսկ նուրբ գաղափարին տակ՝ Եկե-
 ղեցւոյ հայրերու իմաստասիրական ոճով մթին, խորհրդական գրած-
 ները: Գրիգոր իր գործը կը սկսի Ծննդոց գրքէն և կը հասցնէ մինչև
 Յուդա առաքեալի թուղթը՝ տալով ամէն մի գրքի գրութեան շարժա-
 ութը (պատճառը), նորա դժուարիմաց մտահրու բացատրութիւնը,
 հեղինակի կեանքի մասին ծանօթութիւններ և այլն: Իր տեղեկու-
 թիւնները կ'ամ անձնական են և կ'ամ այլոց գաղափարներու ամփո-
 փումն: Ծիշդ այս եղանակով կը խօսուի նաև Եկեղեցւոյ հարց գրուած-
 ներու մասին՝ ցոյց տալով հեղինակի անձը, գրութեան շարժաութը,

թիւն ու արժէքը, այսպէս կը յիշուին Փիլոնի, Արիսպագացւոյ, Նիւսացւոյ, Աստուածարանի, Եւազրի և այլոց գործերը: Գրիգոր վարդապետի գործը ինքնին հետաքրքրական լինելէ զատ՝ կարևոր է նաև մեր թարգմանական գրականութեան ուսումնասիրութեան համար: (Տ. Ա. Կ. Հնդ. 1907 եր. 132 և այլն):

2. Սմբատ Գունդատապար (1208—1276) Մխիթար Գոշէն վերջը կը հանդիսանայ օրինադրքի թարգմանիչ ու հեղինակ: Սա է միանգամայն առաջին անձը, որ գրաբարէն աշխարհաբար գիրք կը թարգմանէ: Սմբատ երկու օրինամատեան ունի, մէկը կը կոչուի Անսիզը Անտիոքայ, իսկ միւսը՝ Օրէնք յաղթող թագաւորաց: Առաջինը թարգմանուած է Ֆրանսերէնէ: Խաչակրաց Արևելք հաստատուելովը՝ Արևմտեան ընկերական յարաբերութիւնը հաստատուած էին և ըստ այնմ նոր-նոր կարգեր ու օրէնքներ մշակուած: Մերձաւոր յարաբերութեան ու խնամութեան պատճառով նոր սովորութիւններ ու կարգեր կիլիկիոյ հայոց արքունիքի մէջ ևս հաստատուած էին: Ահա այդ կարգերու համեմատ ապրելու և դատաստան կարելու համար Սմբատ հարկ տեսաւ Անտիոքի դքսութեան օրէնսդիրքը (Անսիզքը) հայերէն թարգմանելու, որուն առաջին ժէ գլուխները կը խօսին Ֆէոտալներու կամ պարոններու և սոցա հպատակներու կամ լիճ (lige) ճորտերու յարաբերութեանց վրայ: Միւս ԻՍ. գլուխները կը խօսին քաղաքականաց և վաճառականներու մասին: Թարգմանութիւնը կատարուած է աշխարհաբար լեզուով, ուր բաղմաթիւ են ոչ միայն պարսիկ, այլ և Ֆրանսիական բառեր:—Օրէնք յաղթող թագաւորացը ուրիշ բան չէ, բայց եթէ Մխիթար Գոշի դատաստանադրքի աշխարհաբար թարգմանութիւնն ու համառօտութիւնը: Գրուածքի յառաջաբանի մէջ Սմբատ կը պարզէ, թէ ինչու է թարգմանուած: Ես Սմբատ... բազում աշխատեցայ իսախի հին և յանհասկանալի բառից և փոխիցի ի մեր հեշտալուր և ի սովորական բառս՝ ի թուականութեանս հայոց ՉԺԴ (=1265): Սմբատ՝ Գոշի նախադրութիւնները յապաւած է, յօդուածները տեղափոխած, համառօտած կամ ընդլայնած՝ որով օրէնսդիրքի գործածութիւնը գլորացուցած: Ահա թարգմանութեանէն օրինակ մը. եթէ շինեսցես տուն նորաշէն, արասցես պսակ շուրջ դտանեօքն, և մի սպանումն գործեսցես ի տան քում, զի մի անկանիցի, որ անկանելոցն իցէ ի նմանէ:— Կու հրամայէ օրէնքս՝ որ ով նոր տուն շինէ, նա բոլոր ցրեցն պսակ գնէ, որ մարդ ընդ տան երդն ի վայր չընկնի ու մեռնի, թէ չէ՝ արևան տէր է և դամէն գինքն վճարէ: (Տ. Ղ. Յով. Հնդ. 1889 եր. 212):

3. Մխիթար Հերացիէն ետքը այս դարուս մէջ ուրիշ հայ բժշկի անուան չենք հանդիպեր, միայն արտագրութիւններ: Բայց այս դա-

բուն թարգմանուած է արարերէնէ աշխարհիկ լեզուով Գրաստու ըծըշ-
կարան Հերթում Ա. թագաւորի առաջարկութեամբ Սանտիանոս Սար-
կաւազի ձեռքով: Այդ ընդարձակ գործէն հազիւ մի քանի պատասիկ-
ներ են հասած, որ տպուած են Բագմ. մէջ (1908 եր. 275):

4. Վերջապէս պէտք է խօսիլ Քերականութեան մասին, որ էական
դիտութիւններէն մէկը կը համարուէր հին ժամանակները: Այս դի-
տութեան մասին խօսողը Յովհ. Երզնկացին է, որ իր յառաջարանին
մէջ կը բացատրէ միանգամայն, թէ ինչ շարժառիթներէ գրգռուած
ձեռնարկած է իւր Քերականի մեկնութեան (Զարբհ. եր. 759): Քե-
րականութիւնը հին ժամանակները լոկ լեզուի ուսմունք չէր, այլ և
տրամաբանութիւն ու ոճագիտութիւն: Այս նիւթերու մասին Գաւիթ
Անյաղթէն վերջը գրած էր Գրիգոր Մագիստրոս, բայց երկուքի
գրուածն ալ՝ իրենց մութ բացատրութեան պատճառով, դասաւորու-
թեան յարմար չէին: Այս հարկէն ու բազմաթիւ խնդրողներու պա-
հանջէն տոխուում՝ Յով. Երզնկացին գրած է իր Քերականի մեկ-
նութիւնն աւելի պարզ լեզուով:

ԼԲ ԳԼՈՒԽ

Գ. ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1. ՄԽԻԹԱՐ ԱՆԵՑԻ

ԺԳ դարու պատմիչ է Մխիթար Անեցին: Ճշգորէն որոշել նորա
կեանքի ժամանակը շատ դժուար է. քանի որ Վարդան պատմիչ
(Գ1271) նորումէն կօզտուի, և քանի որ կը հասցնէ իր պատմութիւնը
մինչև 1193 թուականը, ապա ժԳ դարու առաջին կէսի մէջ կապրէր:
Բայց Մխիթարի պատմութեան մէջ հայ կաթողիկոսներու ցանկը հաս-
ցուցած է մինչև Գրիգոր Անաւարդեցի (1292—1307). անշուշտ այս
արտադրողներու յաւելուածն է. հեղինակը ցանկը հասուցած է եղած
մինչև Գրիգոր Ե Քարապէտ (1193—1194), իսկ ժԳ դարու սկիզբները
արտագրող մը մնացեալ կաթողիկոսներու անունները շարած է: 1357
թուին ոմն Մխիթար Անեցի կարի յոյժ իմն ծեր արտագրած է
Աւետարան. ընականաբար այս անձը մեր պատմիչի հետ, որ և է կապ
չունի:

Ինչպէս կերևնայ՝ Մխիթար ունեցել է քանի մը պատմա-
կան գործեր, որոնցմէն հասած է մեզ միայն Հանդէսի բանից

աշխարհագրական գրուցաց գրութեան մի մասը միայն, իսկ միւսները կորած են: Գրուած է Հառիճոյ վանքի վանահայր Գրիգոր վարդապետի խնդրանօր: Ամբողջ գրուածքը հեղինակը բաժնած է երեք պրակ ըստ ս. Երրորդութեան: Հստորական կանոններու համաձայն կազմած յառաջաբանի մը մէջ ցոյց կուտայ, թէ պիտի գրէ «թեացեալ յԱղամայ հետէ մինչ ի բնաւին վերջի ամանակս՝ յաւուրս Յովաննիսի թագաւորի, և անտի լայն և տարած բանիւք յընդարձակեալ մինչ ի Ոխժ (= 1193) թուականս»: Սկզբի մի քանի գլուխները ազգաբանական ու յաջորդական ցուցակներ են՝ Եւսերիոս Կեսարացւոյ և Սամուէլ Անեցւոյ հետևողութեամբ կազմած: Պարոյրէն սկըսած մինչև Արշակունեաց թագաւորութեան երկու բաժնուիլը՝ Յորենացւոյ պատմութեան համառօտութիւնն է. հարկ եղած տեղը միշտ կը շեշտուին Բագրատունի իշխաններու կատարած գործերը. այսպէս նաև Արշակունի թագաւորութեան կործանումէն անմիջապէս ետքը հեղինակը կը յիշէ Սմբատ Բագրատունւոյ պատմութիւնը Սերէոսի հետևողութեամբ: Ապա բաւական մանրամասն և նոր տեղեկութիւններով կը խօսի Մահմէտի և նորա յաջորդներու մասին: Ասով կը վերջանայ Անեցւոյ պատմութիւնը. մնացեալ մասերը կորած են: Որքան ալ բուն հայ պատմութեան վերաբերեալ մասը նշանակութենէ գուրկ է, վերջին մասը իբրև ժամանակակիցի գործ անշուշտ շատ կարևոր տեղեկութիւններ կը բովանդակէր, և այս մասէն օգտուած են մեր միւս պատմիչները:

2. ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Կեանքը: Վանական վարդապետի աշակերտներէն էր Վարդան, սովորաբար Արևելցի կոչուած: Ուսումը առած է Յորանաշատ վանքի մէջ: Թաթարաց առաջին արշաւանքի ժամանակ նա գերի բնկաւ, որով իմօտոյ ծանօթացաւ նոցա կեանքին: Աղատուելէն վերջը՝ 1240 թուրուն՝ նա Երուսաղէմ գնաց և վերադարձին Կիլիկիա մնաց՝ սիրելի լինելով թէ Հեթում թագաւորին և թէ Կոստանդին կաթողիկոսին (1220—1268): Նա ներկայ էր Սսի 1243 թուի ժողովին, որուն կա-

նոսները 1246 թուին տարաւ Արևելեան հայոց մօտ և ապա կրկին
կիլիկիա դարձաւ: Մինչև 1248 թուականը նա այստեղ մնաց, այս ժա-
մանակ սատարեց Միքայէլ Ասորի պատրիարքի Պատմութեան թարգ-
մանութեան կամ համառօտութեան, որ կատարեց ասորի Յեսու քա-
հանան: Այնուհետև Վարդան Արևելք դարձաւ և վանքէ վանք շրջելով
աշակերտներ կուսուցանէր: 1264 թուին Հուլաղու խօնը նորան տե-
սութեան կոչեց: Այս տեսակցութենէն վերջը Վարդան այլ ևս ապրե-
ցաւ 7 տարի և վախճանեցաւ 1271 թուին: Թաղուած է Հաղբատի մէջ:

Գործերը: — Ինչպէս տեսանք, Վարդան շատ գրական գոր-
ծեր թողած է. այժմ խօսինք նորա պատմական երկասիրութեան
մասին, որ կը կոչուի Պատմութիւն սիեզերական: Այս մեծա-
դորդ անունը անով կարգարանայ, որ Վարդան իր պատմու-
թեան մէջ կը յիշատակէ բոլոր արևելեան ազգաց, ինչպէս և
Ֆրանգներու գործերը: Վարդանի պատմութիւնն արտաքին բա-
ժանումներ չունի: Կը սկսի արարչագործութենէն և կը հասնի
մինչև 1268 թուականը՝ Կոստանդին կաթողիկոսի մահը, հե-
հեռաբար այդ ընդարձակ ժամանակաշրջանի դէպքերը շատ
համառօտ կը ներկայացնէ, երբեմն լսկ անուններ կը թուէ:
Պատմութեան հին մասերու մէջ Վարդան շատ քիչ նորութիւն
կը ներկայացնէ, այլ կը քաղէ ուրիշ պատմիչներէ, նաև աւան-
դութիւններէ. վերջին մասերուն մէջ՝ ուր կը խօսուի թաթար-
ներու և ֆրանգներու վրայ, Վարդան ինքնուրոյն է և ծառայած
է ուրիշներուն իբրև աղբիւր: Կը պատմէ տարեգրական եղա-
նակով, համառօտ, կցկտուր, նոյն իսկ վերջին մասերուն մէջ
ուր աւելի մանրամասնութիւններու մէջ կը մտնի, նա չոր ու
ցամաք է: Դէպքերու բացատրութիւնը հայ ժողովրդի մեղքի
մէջ կը վնասէ. թաթարներու—նեստորներու հրատարակ գալը
մեծն Ներսէսի գուշակութեան կատարումը կը համարի: Պատ-
մութեան կարևոր էջերէն է Հուլաղու թանի հետ ունեցած
տեսակցութիւնը, ուր հետաքրքրական տեղեկութիւններ կը հա-
ղորդէ թաթարաց նիստ ու կացի, ինչպէս և արխաուսի կոչուած
քրիստոնեաներու մասին, որոնք քաղկեդոնիկ հայեր կը կար-
ծուին (Ն. Մառ):

Վարդանի լեզուն պարզ գրաբար է. միայն Հուլաղու խանի

հետ ունեցած տեսակցութիւնը գրած է ժամանակի Կիլիկեան աշխարհարար լեզուով. բայց այստեղ առաջին անգամ կը հանդիպինք արևելեան բարբառի ում ձևին. բեզի աղօթք եւն առևուռ, փոխանակ Կիլիկեաց կոչ առևևն ձևին:

3. ԿԻՐԱԿՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԳԱՆՁԱԿԵՅԻ

Կեանքը:—Վարդանի աշակերտակից էր Կիրակոս Գանձակեցին՝ ծնուած մօտաւորապէս 1203 թուին: Բոլոր ժամանակը նա չհեռացաւ իր ուսուցիչ վանական վարդապետէն և նորա հետ ալ գերի ընկաւ: Պատմութիւնը, որ սկսած է 1262-ին, կը հասցնէ մինչև 1269 թուականը: Այնուհետև ապրած է այլևս երկու տարի և մեռած է Վարդան պատմիչի հետ նոյն տարին՝ 1271 թուին, ինչպէս կը նշանակէ Մաղաբխա արեգան (տպ. Պետր. եր. 52):

Գործը:—Կիրակոս յայտնի է միայն իր պատմական գործով, որուն յառաջաբանի մէջ այն միտքը կը յայտնէ, թէ բնական է մարդոց՝ ինտանտի ինտի իրաց ինչ անցեցոց եւ կամ ի հասկերանտան ինտեց. թէ պատմագրելու ցանկութիւնը յանդրհանութիւն թող չհամարուի՝ Զի հարկանեն զմեզ միտք մեր՝ ոչ տալ լուծեան գայտպէս աղէտ տարակուսանացն, զոր լուար ականջօք մերովք և տեսաք: Նա մի քանի անգամ կը շեշտէ, թէ ականատես է պատմած իրերուն և կամ ականջալուր: Կիրակոսի պատմութիւնը կարելի է երկու մասի բաժնել. առաջին տասը գլուխներու մէջ համառօտակի կը պատմէ ս. Գրիգորի և նորա յաջորդաց գործերը խառնելով տեղանց և բազաբական անցքեր. պատմութեան այս մասը՝ երկօք աշխատարեան հաւաստեալէ: Երկրորդ մասը 68 տարուայ պատմութիւն է և ընդարձակ. նախ կը խօսի Լևոն Բ-ի, Զաքարէ և Իւանէ սպասարներու մասին՝ և ապա կը պատմէ գրեթէ միմիայն թաթարներու մասին՝ ցոյց տալով նոցա ծագումը, գէմքի նկարագրութիւնը, տարուտար, լեզուն. նոցա գործած աւերմունքն ու նուաճումները, Կիլիկիոյ թագաւորներու յարաբերութիւնը նոցա հետ և այլն: Թողնելով հայոց վերաբերեալ կարևոր տեղեկութիւնները՝ Կիրակոսի հազորգածները թաթարաց մասին շատ հետաքրքրական են և օտար գիտնականներէն մեծապէս

զնահատուած: Իբրև հայ եկեղեցական՝ ջերմ պաշտպան է նա մայրենի եկեղեցւոյն քաղկեդոնականներուն դէմ: — Կիրակոսի լեզուն իր ժամանակակիցներու լեզունն համեմատութեամբ ընտիր է. հին և ընտիր արտայայտութիւններու հետ ունի նաև աշխարհաբարի բառեր ու դասաւորութիւն:

4. ՍՄԲԱՏ ԳՈՒՆԴՍՍԱՊԼ

Կեանքը: — Հիթում Ս. Թագաւորի երէց եղբայր Սմբատը ծնուած է 1208 թուին: Նա կարգուել է հայոց զօրքի սպարապետ, նոյն ժամանակուայ բառով գունդստապլ (...Comes Stabulis), և իւր քաջութիւններով պաշտպանած է Կիլիկիոյ Թագաւորութիւնը: 1248 թուին Սըմբատ զնացած է Թաթարստան՝ հայ և Թաթար տէրութեանց մէջ դաշնագրութիւն հաստատելու համար, և դարձած է 1250 թուին: 1275 թուի Եգիպտացոց արշաւանքի ժամանակ Սմբատ ձիէն ընկնելով չարաչար կը մնասուի և 1276 թուին ալ կը մեռնի:

Գործերը: — Մենք խօսեցանք Սմբատի միւս գրաւոր գործերու մասին. այժմ պէտք է խօսինք նորա տարեգրութեան մասին: Տարեգիրքը կըսկսի հայոց Ն (= 951) թուականէն և կը հասնի մինչև 22 (= 1331) թուականը, և որովհետև Սմբատ 1276 թուին վախճանած է, ապա այդ թուականէն վերջը եղած դէպքերու յիշատակութիւնն ուրիշ հեղինակի գործ է: Նախընթաց տարիներու դէպքերը՝ Ն թուականէն մինչև ՌԺԱ (951—1162) Սմբատ Մաթթէոս Ուռհայեցիէն կառնու, իսկ 1162 թուականէն մինչև 1210՝ կառնու Ռուբինեանց Անանուն պատմիչի գրուածէն. մնացեալ ժամանակի դէպքերը շատ համառօտ կարճանագրէ իբրև ականատես ու գործակից, որոնք ուրիշ աղբիւրներէ ևս ծանօթ են: Այս տեսակէտով Սմբատի Տարեգրութիւնն իբրև պատմական գործ մեծ արժէք չունի: — Քաղուած մասերու մէջ Սմբատ իր գրաբար բնագիրը աշխարհաբար կը Թարգմանէ՝ խառն գրաբարի ձևերով, իսկ ինքնագիր մասը՝ աշխարհաբար կը գրէ: Կիլիկեան աշխարհաբարով գրուած է նաև Տարեգրութեան շարունակութիւնը:

5. ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՅԵՂԱՅ

Կեանքը:—Թաթարաց պատմիչ է և Մաղաքիա արեղան, որուն մահուան թուականը մեզ անծանօթ է. այսքան յայտնի է իր տարեգրութենէն, որ աշակերտած է հոչակաւոր Վանական վարդապետին (եր. 7 և 21), ապա ժԳ դարու պատմիչ է:

Գործը: - Մաղաքիայի գրուածքը կը կոչուի Պատմութիւն վասն ազգին նեւտղաց և կը բովանդակէ 44 տարուայ անցքեր՝ 1230 թուերէն սկսեալ մինչև 1274 թուականը՝ Լևոն Գ-ի շորրոց տարին: Իբրև ժամանակակից ու խորագրաց մարդ՝ Մաղաքիա մանրամասն կը պատմէ թաթարաց նուաճումները, կոտորածն ու աւերը ու հայ ժողովրդի վիճակը: Կը նկարագրէ նոցա կերպարանքը, ծագումը, կրօնքը, հարկահանութեան տեսակներն ու եղանակը և այս առթիւ կը գործածէ թաթարերէն բառեր, մէկ քանին մեկնելով: Մաղաքիան ղէպքերը կը պատմէ շատ սրտառուչ ու կենդանի կերպով, ինչպէս օրինակ Հեթումի սուգը իր որդոց վրայ, նորա խօսակցութիւնը իշխաններուն հետ և մխիթարական ճառը: — Գէպքերու բացատրութեան մէջ հետևող է ընդհանուր եկեղեցական հայեցակէտին, թէ հայ ժողովրդի մեղքի պատճառով Աստուած այդ գաղանաղէմ ազգը ուղարկեց: — Մաղաքիայի լեզուն խառնակ է. կանոնաւոր գրաբարի մօտ կը պատահին կիլիկեան աշխարհաբարի ձևեր՝ Չակց աղ կու ծեծեկ, Ղակիկ սիրսկի շաւացար ի նեւ իեզ, ի վեր է ի գալ և այլն:

~~X~~ 6. ՄՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԷՂԵԱՆ

Կեանքը:—Ստեփանոս՝ Սիւնեաց Տարսայիճ իշխանի երկրորդ որդին էր: Աշակերտեցաւ Հայրապետ եպիսկոպոսին և մանուկ հասակէն նուիրուեցաւ Եկեղեցւոյ սպասուորութեան: 1281 թուին՝ տակաւին երիտասարդ՝ նա կուսակրօն քահանայ դարձաւ, իսկ Հայրապետ եպիսկոպոսի մահուանէն վերջը 1286 թուին Սիւնեաց եպիսկոպոսնիւրու հաւանութեամբ կիլիկիա գնաց եպիսկոպոս օժուելու և նոյն թուականի ապրիլ ամսին եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ Կոստանդին Պրօնագործ կաթողիկոսէն: Ստեփանոս իշխանական բնաւորութեամբ, խստա-

պահանջ անձն էր. անշուշտ այս պատճառով Սիւնեաց եպիսկոպոս-
ներէն շատերը նորան հակառակեցան և վշտացուցին նորան: 17 տա-
րի նա մետրապոլիտ եղաւ. շատ նորոգութիւններ կատարեց. ջերմա-
պէս պաշտպանեց հայ եկեղեցին կիլիկեան հայ եկեղեցականներու
միարարական ձգտումներուն դէմ և այդ ոգին ալ ներշնչեց իր աշա-
կերաններուն մէջ, որոնցմէն նշանաւոր եղաւ ԺԳ դարու մէջ Յովհան-
նէս եպս. Օրբէլեան: Ստեփանոս մեռաւ 1305 թուին:

Գործերը: Արդէն յիշել ենք Ստեփանոսի կրօնական և քեր-
թոզական գործերը: Բայց նա աւելի հռչակուած է իր Պատ-
մոտքիս և սակն Սիսական աշխատութեամբ, որ աւարտեց 1299
թուին: Պատմութեան յառաջարանի մէջ Ստեփանոս ցոյց կու-
տայ իր ձեռնարկութեան շարժառիթը՝ Սիւնեաց նահանգի մարմ-
նաւոր ու հոգևոր իշխաններու կատարած գործերը անջինջ
պահել և միանգամայն եկեղեցական կայուածները կորստէ ա-
զատել: Այս նպատակին հասնելու համար նա նիւթեր կը հա-
ւարէ ոչ միայն հին հայ պատմիչներէն, այլ և աւանդութիւն-
ներէ, նամակներէ, կոնդակներէ, գրքերու յիշատակարաններէ
և արձանագրութիւններէ: Ահա այսպիսի բազմազան աղբիւր-
ներու նիւթերը մշակելով կամ առաջ բերելով՝ Ստեփանոս կաղ-
մած է Սիւնեաց պատմութիւնը՝ հնագոյն ժամանակներէն սկը-
սած մինչև իր թշուառ օրերը: Ամբողջը 73 գլխէ կը բաղկա-
նայ. 74-րդ գլուխը պարզաբար ուրիշէ մը յաւելուած է, որով-
հետև ԺԶ դարու դէպքեր կը յիշատակէ: Ստեփանոս կը սկսի
Սիսակէն՝ առաջ տանելով Սիւնեաց նախարարներու ազգաբա-
նութիւնը և կը վերջացնէ Սիւնեաց իշխանութեան վերաց-
մամբ: — Օրբէլեանի պատմութեան արժանիքներն են նախ՝ ժա-
մանակագրական ճշդութիւնը՝ պատմուած իրողութիւններու
ճիշդ ժամանակը որոշել, երկրորդ՝ տեղագրական ճշդութիւն,
ամէն մի իրողութեան տեղը որոշել: Բայց իբրև տոհմական
պատմիչ՝ Ստեփանոս կաշխատի Սիւնեաց տոհմը միշտ փառա-
ւոր ներկայացնել և միջամուխ հայութեան բոլոր գործերուն:
Այսպիսի ոգևով առաջնորդուած՝ նա կը ձգտի մինչև իսկ մեղ-
մացնել Վասակի յանցանքը՝ նորա ուրացութիւնը յուսահատու-
թեան հետեանք համարելով: — Օրբէլեանի լեզուն խառնակ

գրաբար է, բառերու դասաւորութիւնը, քերականական ձեւերու
գործածութիւնն անկանոն. ունի նաև աշխարհաբար բառեր:

Վերջապէս ժԳ դարու պատմական գրականութեան կը վերաբե-
րի Կոնիկոսի իշխանն Հեթումի (ապա կաթողիկ վանական հայր եղբ.
Յովհաննէս) ժամանակագրութիւնը Փրկչի 1076 թուականէն մինչև
1307 թուականը: Շատ համառօտ գործ է՝ սամկախառն գրաբարով.
առանձին արժէք ալ չունի: — Լեոն Ա-ի ատենագրայիը էր Վահրամ բա-
րունին, որ գրած է մի քանի կրօնական ճառեր և Ռուբինեանց պատ-
մութիւնը ստանաւորով՝ Լեոնի հրամանով: Վահրամ կը սկսի այն տե-
ղէն, ուր գաղթած էր Շնորհալին և կը հասցնէ մինչև իր ժամանակը.
ամբողջը գրուած է նալ յանգով (Չարբհ. եր. 791):

Ժ Դ Դ Ա Ր

ԼԳ ԳԼՈՒԽ

Ընդհանուր տեսութիւն

1. Զարմանալի գուգադիպութեամբ չորեքտասաներորդ դարու
առաջին քառորդի մէջ թէ Արևմտեան Եւրոպայի՝ յատկապէս Իտա-
լիայի և թէ Հայաստանի մէջ գրական յեղաշրջում մը առաջ եկաւ.
երկու կողմն ալ՝ նոյն ժամանակին ապրող եկեղեցական մատենագիր-
ներու ձեռքով գրականութեան աշխարհականացումն եղաւ. Արևմտքի
գրական աշխարհականացումն յայտնի է Հումանիզմ անուանով՝ որ ձըգ-
տեցաւ կեանքը երկրի հետ կապել և մարդկային բնական զգացում-
ներու արտայայտութեան ազատութիւն տալ: Մեր գրականութիւնն
ալ կը ձգտի եկեղեցական խնդիրներէ դուրս մտածողութեան ու զգաց-
ման համար նոր նիւթեր գտնել կեանքի մէջ. մարդկային բնական
զգացումները խեղդելու փոխարէն լիօրէն արտայայտել, և այն՝ ոչ
թէ մեռած, այլ կենդանի, բնական լեզուով: Աշխարհականացումն թէ
ըստ բովանդակութեան և թէ ըստ լեզուի: Հայ գրականութեան այս յե-
ղաշրջման պատճառները պէտք է մեր քաղաքական կացութեան մէջ
որոնենք: ԺԱ դարու առաջի մասին մէջ Պարսկաստանին մէջ կազմա-
կերպուեցաւ Սելճուքեան իշխանութիւնը, որ հետզհետէ ընդարձա-
կուելով՝ տիրեց նաև շրջակայ երկիրներուն. Բագրատունեաց հայ
թագաւորութիւնն ևս ընդհանուրին քախտակից եղաւ և ամբողջ Հայ-
աստանն անցաւ Տուղրիլի և նորա յաջորդ Ալփասլանի ու Մելիք շահի

ձեռքը: Որքան և աւերիչ իրենց զինուորական ուժով՝ սելճուք արապեաները միևնոյն ժամանակ գիտութեան, ճարտարութեան ու անտրի պաշտպան հանդիսացան, մանաւանդ բանաստեղծութեան. այս ժամանակներէն սկիզբն առաւ շարք մը պարսիկ հոյակապ բանաստեղծներու՝ Ֆիրաուսի (+1020), Օմար Խայկամ (+1120), Նիզամի (+1180), Աթթար (+1226), Ճելլալէդդին Ռումի (+1273), Սաատի (+1263), Շէմսէդդին (Հաֆիզ +1389) և ուրիշները, որոնք պարսիկ ժողովրդին սիրելին դարձան և իրենց հայրենիքի սահմաններէն դուրս ալ հռչակուեցան: Նորա ոչ միայն ինքնուրոյն մասձող էին, այլ և անդրադարձնող այն իմաստասիրական հոսանքներու, որոնք մահմէտական կրօնի կաշկանդումներու տակ խլրտած՝ կը ձգաէին մաքեր յեղաշրջել, կեանքի կարգերու դէմ ըմբոստանալ ու բարեփոխութեան ձգտիլ. մէկը սոփիական վարդապետութեամբ տոգորուած՝ միասիբ հոգեգմայլ յամիշտակութեան մէջ ինքնամոռացում կը քարոզէր Գերագունին հետ միանալու, Անոր մէջ անէանալու համար՝ անտարբեր աշխարհիս ցաւերուն և ուրախութեան, միւսը՝ բողոք երկնքի դէմ տիրող անարդարութիւններու պատճառով, կամ կեանքի հաճոյքներու լիովին պաշտում (Անահիտ, 1904 եր. 38): Ահա ինչպիսի դաղափարներով ու զգացումներով տոգորուած ժողովրդի մը հետ սերտիւ կապրէր արևելեան հայը ոչ միայն լոկ իրրև հպատակ, այլ և ենթարկուած նորա մտաւորական ազդեցութեան, հայ ժողովրդական լեզուն լցուեցաւ պարսիկ ու թուրք բառերով. հայ անունները պարսկացան (Հասան, Ջալալ և այլն). հայ բժիշկներն իրենց գիտութիւնը կը բաղին պարսիկ ազբիւրներէ. հայ ժողովրդի ականջին ընտելացաւ պարսիկ երաժշտութիւնն ու բանաստեղծութիւնը: Երկու ազգերու մտերիմ յարաբերութիւնն այն աստիճանին հասած էր, որ մինչև իսկ թուրքեր հայ մանուկներու կնքահայր կը դառնային, ինչպէս կը յայանէ Շնորհալին: Որքան և խորշէր հայ գրականագէտ հոգևորականութիւնը պարսկական այս ազդեցութենէն, բայց և այնպէս այդ ազդեցութենէն, բայց և այնպէս այդ ազդեցութիւնն անզգալապէս կանդրադառնար. ոչ ապաքէն նորա ալ ժողովրդի ծնունդ էին, իրենց մանուկ հասակէն ընտելացած պարսից վարք ու բարքին, նոցա երգերուն ու զգացմունքներուն: Ինք Լամբրոնացին կը մեղադրէր արևելեան հայ եկեղեցականներուն, որ զինեսէր, կթղայրնկեր են թրքաց: 1222 թուին Շիրակուանցի Առաքել վարդապետ մը արարներէնէ կը թարգմանէ Երուզանն և Պղնձէ բաղաբին պատմութիւնը, արևելեան վէպ մը, որ այնքան սիրուել է մեր ժողովրդէն: Այս բոլոր պարագաները ցոյց կուտան խորին ազդեցութիւն մը, որ հայ գրականութեան մէջ աւելի

պարզորոշ երեցաւ ժԳ և յաջորդ դարերու մէջ: Այդ ժամանակներէն կրօնական նախկին նիւթերու հետ բանաստեղծութեան մէջ կանդրադառնան իրատական վճիռներ իբրև կեանքի փիլիսոփայութիւն. դիւցազներգութիւն, կնոջական սէր, վարդի ու բլբուլի այլաբանութեամբ կամ բաց արտայայտութեամբ, ու կեանքի հանոյքներ, Ողբ եւ Բողոք, Բնութեան նկարագրութիւններ և Զուարճական իրեր, և այս ամէնն արտայայտուած նոյն տաղաչափութեամբ, նոյն պատկերներով ինչ որ յատուկ է պարսիկ բանաստեղծութեան:

2. Որքան ալ ժամանակի բերմամբ հայ գրականութիւնն աշխարհականանալ սկսաւ, բայց և այնպէս պահպանեց նա դարձեալ իր նախկին կրօնական ուղղութիւնը՝ մանաւանդ թէ աւելի ևս զօրացաւ, և այն՝ նոյն ժամանակի պահանջին համեմատ: ԺԳ դարը Արևմտեան կրօնական գրականութեան ամենազարգացած շրջանն է. այդ ժամանակ կապրէին Թովմա Ա. քուինացին (1225—1274), Ալբերդ Մեծը (1193—1280) և ուրիշները, որոնք հեղինակեցին ստուար հատորներ և մտքի սքոլաստիկ ուղղութեան հաստատուն սիւներ դարձան: Արևմտքի սքոլաստիկ մտածողութիւնն ու կրօնական գրականութիւնն անդրադարձաւ նաև հայ գրականութեան մէջ այն լատին քարոզիչներու ձեռքով, որոնք ժԳ դարու սկիզբները՝ 1319 թուին, ոտք կոխեցին Հայաստան՝ կաթողիկէ կեղեցեոյ հետևողներ վասակելու համար. նոքա գործեցին թէ բանաւոր քարոզութեամբ և թէ գրական աշխատանքներով. ունեցան բազմաթիւ հետևողներ, և պատմութեան մէջ յայտնի են Ունիթոսներ անուանով: Բայց նոքա ոչ միայն Արևմտքի կրօնական գաղափարները տարածեցին, այլ և կերպարանափոխեցին, աղճատեցին գրաբար լիզուն լատիններէնի համաձայնութեամբ. այսպէս՝ անխտիր ամէն նախագաս ածական համաձայնեցնել իր գոյականին հետ, Ստորագասական և դանակի անցեալ անկատար, ածականներու գերագրական աստիճան—ողորմածագունեղ, լատինական բառակազմութիւն, տարօրինակ ներգոյական հոլովներ—ընթղթում, ներմերում խօսում, ըննչմարտում և նուղղում ճանապարհոջ և այլն:

Արևմտքի մտաւորական հոսանքը և ունեցած յաջողութիւնը հակադարձ գրական գործունէութիւն առաջ բերաւ հայ հոգևորականներու մէջ և կազմուեցան Գլաձորի ու Տաթևեան դպրոցները, որոնց աշակերտները խօսքով ու գործով մաքառեցան Ունիթոսներու գործունէութեան դէմ. սոքա ալ թողին բազմաթիւ մեկնութիւններ, ճառեր, քարոզներ, բայց ոչ այն աղճատ լատինահայ լիզուով, ինչ որ Ունիթոսները կը գործածէին:

Ա. ՎԱՐԳԱՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐՈՒԱԾՆԵՐ

ԼԴ. ԳԼՈՒԽ

Ունիքոուական գրականութիւնն եւ Տարեկան դպրոց

1. Ինչպէս ասացինք՝ Բարթուղիմէոս եպիսկոպոսը և միւս ունիթոս քարոզիչները ոչ միայն բանաւոր քարոզութեամբ զբաղեցան, այլ և գրաւոր գործեր ևս հրատարակ հանեցին, այսպէս՝ ա. Մեկնութիւն Վեցօրէից՝ հարց ու պատասխանով, Բարթուղիմէոսի աշխատութիւնը (թարգմ. 1330), բ. Քարոզգիրք՝ նոյն Բարթուղիմէոսի (թարգմ. 1331), գ. Առաքինութեանց և Մոլութեանց գիրք (թրգմ. 1339), դ. Քարոզը Եօթն մահացու մեղաց վրայ (թրգմ. 1334), ե. Իրաւանց գիրք (թրգմ. 1360 թ.) և այլն: Ինչպէս այս անունները ցոյց կուտան, թարգմանուած գրքերը շատ արժէքաւոր բաներ չէին, բայց յօրինուած էին ժամանակի տրամաբանական ոճով:

2. Ունիթոսներու հակազգային ընթացքը նոցա դէմ վինեց հայ եկեղեցականութիւնը, որ գրաւոր գործերով ևս կուռեցաւ: Երկու վանական գալրոցներու մէջ այդ ժամանակները կեդրոնացած էր հայի մտաւոր կեանքը. ա. Գլխ ձորի Աղբերց վանքը. և բ. Տաթևի վանքը: Գլխ ձորի անունը հռչակուեցաւ տակաւին ԺԲ. դարու մէջ իբրև երկրորդ Աթէնք, իբրև համալսարան. այնտեղ նշանաւոր ուսուցիչ եղաւ Ներսէս վ. Մշեցին (+1284), որ նշանաւոր աշակերտներ ունեցաւ, ինչպէս Մխիթար ու Եսայի Սասնեցի վարդապետները:

ա. Մխիթար վ. Սասնեցին (+1330), Ներսէս վ. Մշեցու համբաւը լսելով՝ նախ էջմիածին եկաւ և ապա Գլխ ձոր գնաց նորան աշակերտելու: Այնուհետև նա ուսուցեց Եսայի Նշեցի վարդապետի մօտ և ապա հաստատուեցաւ Մեծոփայ վանքը, ուր շատ աշակերտներ կրթեց: Յայտնի էր մասնաւորապէս զբնութեան արուեստով և գրքերու ծաղկազարդ նկարակերտութեամբ: Թողած է 15 ճառ, որոնց մէջ կը խօսի այլ և այլ կրօնական խնդիրներու մասին և մասնաւորապէս ունիթոսներու դէմ (բ. ճառ): Գրած է նաև Լ'նդդէմ տումարին Լեւոնի և Յովհաննու Կաթողիկեայ թղթերու և Հանգստեան մեկնութիւնը:

բ. Եսայի վ. Նշեցին կամ Սասնեցին (+1339) իբրև ուսուցիչ աւելի հռչակուած է: Մշեցի Ներսէս վարդապետի մահուանէն ետքը նա Գլխ ձորի մէջ ուսուցիչ դարձաւ 55 տարի և բազմաթիւ աշակերտներ ունեցաւ, որոնք այլ և այլ կողմեր ցրուեցան: Իր ժամանակակիցներէն Եսային կոչուած է Եռամեծ փիլիսոփայ, Անյաղթ հոկոսոր, Եսային յայտնի եղած է իբրև մեկնիչ ս. Գրքի խրթին ու դժուարի-

մայ մասերու: Ունի Մեկնութիւն Եզեկիէլի՝ քաղուածոյ գրուածք.
2. Թուղթը կրօնական խնդիրներու վրայ և վիճաբանութիւնը, որոնց
մէջ կը պաշտպանէ հայ եկեղեցւոյ դաւանութիւնը: Ունի նաև Մեկ-
նութիւն քերականի:

դ. Եսայիի աշակերտներէն մասնաւորապէս հոչակուեցաւ Յովնան
Որոտնեցին, որ Տաթևեան դպրոցի հիմնադիր եղաւ:

Յովհաննէս վարդապետ Որոտն գաւառի Վաղանդ գիւղէն էր,
Իւանէ իշխանի որդին: Ուսաւ Եսայի Նչեցւոյն մօտ և 1376 թուին
հաստատուեցաւ Տաթևի վանքը, ուր շատ աշակերտներ ունեցաւ. յատ-
կապէս նշանաւոր եղան Մաղաքիա Խրիմեցին, Գրիգոր Խլաթեցին՝
Ծերենց կոչուած, և Գրիգոր Տաթևեցին: Ունիթոռներու գէմ աւելի
յաջողութեամբ կուուելու համար նա հաստատուեցաւ Ապրակունեաց
վանքը Երնջակ գաւառի մէջ, որ հայ լատիններու գլխաւոր կեդրոնն
էր: Վախճանած է 1388 թուին: Յովհան Որոտնեցին նորոգեց իր
դպրոցի մէջ Արիստատէլի և Պորփիրի իմաստասիրութեանց ուսում-
նասիրութիւնը, ինչ որ նոյն դարուն եռանդով կուսումնասիրուէր նաև
Արևմտքի մէջ: Որոտնեցին թողած է քարոզներ, Յովհաննու Աւետա-
րանի մեկնութիւն, Պօղոսի չորեքտասան թղթոց մեկնութիւն և այլն:

դ. Տաթևեան դպրոցի փառքը և ԺԳ դարու ամենանշանաւոր վար-
դապետն է Գրիգոր Տաթևացին: Սա բնիկ Արձիշեցի էր, ծնած
1340 թուին: Աշակերտեցաւ Յովհան Որոտնեցուն և նորա մահուանէն
ետքը ուսուցիչ ու քարոզիչ դարձաւ՝ կուուելով յատկապէս Ունիթոռ-
ներու գէմ: Սկզբնապէս կուսուցանէր Ապրակունեաց վանքի մէջ, ապա
1387 թուին Տաթև հաստատուեցաւ: Տաթևացին մասնաւորապէս ու-
սումնասիրած էր Արիստատէլի գործերը և Պորփիրի ներածութիւնը՝
ունիթոռներու գէմ նոյն գէնքերով կուուելու համար: Ունի շատ գրա-
կան գործեր, որոնց մէջ նշանաւոր տեղ կը բռնեն. ա. Հատոր Հարց-
մանց՝ Մեծ և Փոքր. վերջինս յօրինուած է 1389 թուին, իսկ առա-
ջինը՝ 1399 թուին: Հարցմանց զրբի մէջ կերևնայ Տաթևացւոյ լայն
հմտութիւնը եկեղեցական գրականութեան, ատանդութեան և փիլիսո-
փայական խնդիրներու: Մի քանի գլուխներու մէջ կը խօսի Մանիքե-
ցիներու, Հրէից և առհասարակ հերետիկոսներու գէմ, ինչպէս նաև
մարդու կազմութեան ու արարածներու մասին. իսկ վերջին գլուխ-
ներու մէջ կը քննէ այն բոլոր առարկութիւնները, որ ունիթոռները
կանէին հայ եկեղեցւոյ դաւանութեան ու ձէսերու վերաբերմամբ:
Բնականաբար շատ բանի մասին կը խօսի ժամանակի գիտութեան ու
աւանդութեան համեմատ, որոնք պատմութիւնը այժմ այլապէս կը
բացատրէ: Բարոզգիրը՝ բաժնուած Ամառան ու Չմեռան հատոր-

ներու՝ մօտ 200 քարոզ այլ և այլ նիւթերու վրայ: Սոցա մէջ պարզ կերևի ժամանակի սքոլաստիկ ուղղութիւնը. խորհրդական քաշքշուկ մեկնութիւններ ու համեմատութիւններ, գաղափարներու աւելորդ ու մանր բաժանումներ, վկայութիւններու խճողում և այլն, այսպիսի հիւժ գատողութիւններու պատճառով քարոզները զուրկ են զգացմունքէ ու ոգևորութիւնէ. բայց ժամանակի հայ կեանքի ուսումնասիրութեան համար կարող են առատ նիւթ տալ, ինչպէս Վասն պսակին, Վասն դիւաց և այլն քարոզները:

դ. Լուծմունք արտաքնոց, այն է՝ Պորփիրի, Արիստոտէլի, Դաւիթ Անյաղթի գրուածներուն համառօտ բացատրութիւնը դ. Ունի նաև ս. Գրքի գանազան մասերու մեկնութիւն և այլն:

Բ. ՀԱՅ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆԸ

1. ԽԱՉԱՏՈՒՐ Վ. ԿԵՉԱՌՈՒԵՑԻ

1. Խաչատուր՝ Կեչառուք մենաստանի վարդապետներէն էր. կապրէր ժԳ դարու վերջերը և ժԳ դարու սկիզբը. 1341 թ. ձեռագիր մը նորա տաղերը մէջ բերէ: Նա Հաղբակենց կամ Վարդանանց, որ և Պոռհանց նշանաւոր տոհմէն էր, որ ժԳ դարու մէջ մեծ անուն հանեց: Բաւական կարգացած անձն հղած է, մինչև իսկ ծանօթ Պատմութիւն տրամախօսութեանց հայ թարգմանութեան:—Կեչառուեցին յայտնի է իբրև խրատարան քերթող, իր թողած սակաւ ստանաւորներու մէջ ցոյց կուտայ աշխարհիս ունայնութիւնը, կանանց հասուցած չարիքները և ընթերցողներուն կը զգուշացնէ այդ վտանգներէն՝ իրենց հօգին փրկելու համար (Նոր ժողով. Գ. 9. 10): Այս խրատախօս ուղղութիւնը կը պահպանէ նաև Աղեքսանդր Մակեդոնացւոյ կաֆաներու մէջ: Վերջինիս անունը չափազանց հոշակուած էր իբրև քաջարի զինուոր. Ֆիրդուսին Շահնամէի մէջ նորա մասին կերպէ. Գանձակեցի Նիզամին (+1180) գրած է Իսքանդէրնամէ գրուատական քերթուածը: Այս ընդհանուր պաշտումի հետեանք է անշուշտ և այն պարագան, որ ժԳ դարու վերջերը Խաչատուր Կեչառուեցին գանկով Աղեքսանդրի վարուց հին հայ թարգմանութիւնը մաշուած ու հնցած՝ արտագրեց և այդ հեթանոսական անվայելուչ գրուածքը սիրելի դարձնելու համար գրեց յառաջարան ու վերջարան: Այստեղ նա իր հիացմունքը կը յայտնէ Աղեքսանդրի վրայ, և այդ հիացմունքն այն ստիճանին կը հասնի, որ մինչև իսկ նորա կատարած գործերը Քրիստոսի կատարածներուն հետ կը համեմատէ: Նա կը պատկերացնէ Աղեքսանդրի կեանքը իբրև քաջու-

թիան, իմաստութիան ու հանճարեղութիան օրինակէ ներկայացնելով հին հայ թարգմանութիւնը՝ Յաչատուր Կեչառուեցին պատշաճ համարած կտորներու վրայ իր քերթողական շնորհքն ալ ցոյց կուտայ՝ գրելով հատուածներ նոյնայանգ սաղազափութեամբ ու խրատական բովանդակութեամբ, որոնք կափայ կը կոչուին: Այսպիսի քերթողական փորձեր Աղեքսանգրի պատմութեան վերաբերմամբ վերջերը կատարած են նաև Գրիգոր Աղթամարցի և Զաքարիա Կախա:—Կեչառուեցին թողած է և Ողբ վասն աւերման տանա արեւելեան, ուր կը նկարագրէ թաթարաց գործած անգթութիւնները՝ համարելով թէ այդ ամէնի պատճառ հայ ժողովրդի մեղքն է: Ունի և կրօնական տաղեր:—Ընդհանրապէս շնորհքէ զուրկ քերթող է: Կեզուն նոյնպէս խեղճ՝ խառն սամիկ ու գրաբար ձևերով:

2. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԵՐԶՆԿԱՅԻ

Կեանքը:—Շատ սակաւ ծանօթութիւն ունինք այս նշանաւոր բանաստեղծի կեանքի մասին, որ մեր գրականութեան նոր սեղողութիւն տուաւ: Ծնած է Երզնկայի մէջ մօտաւորապէս 1250—60 թուերուն. կրթուած է Երզնկայի շուրջը գտնուող վանքերէն մէկուն մէջ, ստանալով ս. Գրքի և եկեղեցական հայրերու գրութեանց հմտութիւն: Բայց նա այս կողմով իր դաւանարանական կամ մեկնական գրուածքով չի ներկայանար մեր գրականութեան մէջ, այլ իբրև բանաստեղծական տաղանդ, որ նա փայլեցուցած է 15 տարեկան հասակէն և աղով իր շրջապատողներու հիացմունքն ու նախանձը շարժած: Գառնալով կուսակրօն քահանայ՝ Կոստանդին իր տաղանդը չխղդեց, այլ իբրև ներշնչեալ խառնուածք երգեց իր սրտի բերմամբ կամ եղբայրներու խնդրով, և այն՝ ոչ միայն այնպիսի նիւթեր, որ իր սքեմին համապատշաճ էին, այլ և կիտներ սէրը, բնութեան հաճոյքը. անշուշտ նորա այս աշխարհասիրութեան համար և մասամբ ալ նախանձէ ու տգիտութենէ դրդուած՝ սմանք հալածեցին նորան, որ այնպէս յուզիչ տողերով կը պատկերացնէ (է և ժթ քերթ.):

Ես չունիմ հանգստութիւն, ուրախութեան ինձ չկայ ճար,
 Որ մի պահ հանգիստ առնում կամ դուրանայ կեանքս դրժար...
 Ով սրտով էր սիրելի, եղաւ հեռի յիսնէ օտար.
 Նա օտրին ինչ մեղ դընեմ երբոր լինիմ յիրմէն ազար:

Կոստանդինի մահուան թուականը յայտնի չէ: մեծած կը համարուի 1330 թուերուն կամ փոքր ինչ ս.ա.Ձ: Նորա գրուածներուն ամենահին ժողովածուն 1336 թուականն ունի:

Քերթուածները: Շատ բան թողած չէ Կոստանդին՝ ընդամենը 24 կտոր բանաստեղծութիւն: Նորա քերթուածներու նիւթը կը կազմեն՝ կնոջական սէրն ու գեղեցկութիւն, վարդի ու սոխակի սիրաբանութիւն, ծաղիկներու, բնութեան գարնանային զարթնում, վիշտ անձնական ու հանրական տառապանքներու պատճառով, մարդկային կեանքի ու երջանկութեան ունայնութիւն և կենցաղավարական խրատներ: Վերջին նիւթերը հին են, բայց առաջիններն այն տեսակներէն են, որ առաջին անգամ մեր գրականութեան մէջ կարտայայտուին և ազոնց մէջ է Կոստանդինի նշանակութիւնը:—Բնութեան կեանքի զարթման գմայլելի նկարագիր կուտայ Կոստանդին Գարունն ոտանաւորներուն մէջ, երբ ամբողջ բնութիւնը սէր կերզէ ու սիրով կապրի:

Սէր է ծառն ու սէր ծաղիկն ու սէր հաւուն ձայնն ի ծառին,
 Սէր է վարդն ու սէր բլրունն, սիրով նստել վրայ վարդին (քերթ. ԺԱ):

Այս սէրը միմիայն մարմնական մաքով չհասկացուելու համար՝ բանաստեղծը կը փութայ խորհրդական բացատրութիւններ ևս ներկայացնել, ինչպէս սովորութիւն էր Երզնկացի սիրատուներ տողերը հասկանալ, բայց այդ այլարանական տողերը քաշքշուկ են և խանդէ ու զգացմունքէ զուրկ:—Պատկերացնել Աստուծուն իբրև սէր և բնութեան սէրն ու գեղեցկութիւնը իբրև մասնակաւ աստուածային սիրոյ ու գեղեցկութեան՝ Կոստանդին կը ներկայացնէ նաև Զարթիք և Անազիշերս էանց ոտանաւորներու մէջ, ուր կը դրուատուի սէրը իբրև մարդկային կեանքի հիմունքը:

Ընդունելով սէրը համայն բնութեան իբրև հիմունք՝ բնականաբար Կոստանդին կնոջական սէրն ու գեղեցկութիւնն ալ պէտք է դրուատէր: Այս նիւթին նուիրուած են նորա Ի՛Ի և ԻԵ քերթուածները, ուր կը նկարագրէ սիրած կնոջ գեղեցկութիւնները, որոնք յափշտակած են նորան.

Երբոր անուշ հոտն յիս բուրեց,
 Զիս ի խելաց շուտով թափեց.
 Ի յայն պահուն սիրաս իմ եփեց,
 Երբ իւր տեսն ինձ երեցաւ:

Երգելով հանդերձ կնոջ գեղեցկութիւնը՝ Կոստանդին զգաստացած կը յիշէ իր եկեղեցական կոչումը, կը զղջայ իր զգացմունքներու բնական արտայայտութեան վրայ, ինչպէս յետոյ նոյնը կանէ և Յովհ. Թուրկուրանցին:—Կոստանդին կնոջ մէջ կուզէ տեսնել միայն ազնիւ ու բարձր յատկութիւն, ուստի և շարաշար կը յարձակուի անոնց

վրայ, որոնք այս իդէալէն հետացած են (քերթ. Ի):—Բայց կոստանդին մի միայն ուրախ ներշնչումներ չունի. նա ունի և տխուր շեշտեր, որոնք իր անձնական հալածանքները կը պատկերացնեն, կամ ընդհանրապէս մարդկային երջանկութեան անցաւորութիւնը: Այս տխուր նիւթը Սաղմոսէն սկսած հնչուած է բոլոր ազգերու քնարհիւղութեան մէջ: Կոստանդին ալ նոյնը կը շեշտէ՝—Այս կեանքս է ունայն և ժառանգ ենք մահու... Երազ է խարսզ և խայտալ անցաւոր. իր ժամանակի հայ կեանքի պատկերը կուտայ Երզնկային Դ քերթուածին մէջ՝ տխրութեամբ արտասանելով.

Չունինք մարդ կենդանի, հողով մեռած ենք հաւասար.

Ունինք տեսող աչնր, մեղօք դնանք յանլոյս խաւար

Ի մէջ ծովուս ծփինք, ոչ նաւ ունինք, ոչ նաւավար (եր. 84):

ԺԴ քերթուածի սկիզբը դրուած ծանօթութիւնը ցոյց կուտայ, որ Երզնկային ծանօթ էր Շահնամէին, անոր տաղաչափութեան, ապա դիտէր պարսկերէն. այս հանգամանքը անհետեանք չեղաւ նորա բանաստեղծութեան ուղղութեան վրայ. Շարարբերան և մի քանի այլ մակղիւրներ, բլբուլ ու վարդ՝ պարսից բանաստեղծութիւնները կը յիշեցնեն. իսկ սիրոյ պաշտումը՝ Նիզամիի մէկ ստանաւորը, Առանց սիրոյ անցած կեանք դու առոչինչ համարիր...

Գ. ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Շատ խեղճ բան է ժԴ դարու պատմագրութիւնը. իսկապէս չորս ու ցամաք ժամանակագրութիւն և ուրիշ ոչինչ: Այս դարու պատմիչ կը հանդիսանայ Մխիթար Վ. Այրիվանեցին, որ գրած է Պատմութիւն ժամանակագրական՝ աշխարհի ստեղծումէն մինչև 1328 թուականը: Ուրբան ընդարձակ է ժամանակը, այնքան ալ գործը համառօտ 69 երես՝ անուճներու ցուցակ. կը յիշուին ոչ միայն հայ, այլ և օտարազգի իշխաններու, թագաւորներու, հայրապետներու անուններ իրենց ժամանակներով: Գրուածքը ինքնին արժէք մը չունի: Այրիվանեցւոյ անունով կան մի քանի եկեղեցական տաղեր:—Անպէտք աշխատութիւն է նոյնպէս Ներսէս Պալենց ունիթոօի Գիրք քահանայապետաց Հռովմայ գրուածքը, ուր ի միջի այլոց Ռուբինեանց ժամանակներէն քանի մը յիշատակութիւններ կը լինին:

Ժ Ե Դ Ա Ր

ԼԵ ԴԼՈՒԽ

Ընդհանուր տեսարիւն

ԺԴ դարու վերջին մասի մէջ հայ ժողովրդի կեանքը ծանր տառապանքներու մէջ ընկաւ. այդ ժամանակները ոչ միայն Կիլիկիայի մէջ հայ քաղաքական կեանքը վերջնականապէս ընկաւ (1375), այլ և Մեծ Հայաստանն ենթարկուեցաւ Լէնկթիմուրի սոսկալի աւերածութեան, որոնց հետեանք եղաւ հայ ժողովրդի տարագիր ցրուիլն օտարութեան մէջ: Աւերածութիւնները շարունակուեցան նաև Լէնկթիմուրէն վերջը (+1405), երբ Հայաստանը թուրք մանր իշխանութիւններու՝ Սև ու Սպիտակ ոչխարադրօշներու կռուին ասպարէզ դարձաւ, իսկ մէջ տեղը հայ ժողովուրդը տուժեց, որ դառնութեամբ կը յիշատակեն ժամանակագիրները: Այս ժամանակ հաղիւ մի-երկու վանքի մէջ ուսման կայծը կը պլլար այն ոգևոյլ և ուղղութեամբ, ինչ որ տուած էին Որոտնեցին ու Տաթևացին. այդ կեդրոններն էին Տաթևն ու Մեծուխայ վանքը: Զարմանալի կերպով այս դարուս մէջ սակաւաթիւ է կրօնական գրականութիւնը, բայց հարուստ է բանաստեղծականը՝ իբրև ողբ ու վիպասանութիւն, և այդ բնական հետեանք էր ժամանակի քաղաքական դառն հանգամանքներուն:

X Ա. ԺԵ. դարու կրօնական գրուածները կրնիրկայացնեն բանիմը համառօտ մեկնութիւններ. միակ ուշագրութեան արժանի գրուածքը Մկրտիչ Նախաշ եպիսկոպոսի թուղթն է, որ գրեց (1438 թ.) Կոստանդին Զ Վահկացի կաթուղիկոսին Փլորենտիոյ ժողովի գումարման առթիւ: Այս թղթի մէջ հեղինակը կը պաշտպանէ հայ եկեղեցւոյ դաւանութիւնը և կը յայտնէ, թէ եկեղեցիներու միութիւնն այն ժամանակ միայն կարող է գլուխ գալ, եթէ լատին եկեղեցին մերժէ Քաղկեդոնի դաւանութիւնը և ս. Հոգւոյն եւ յՈրդւոյ բխման վարդապետութիւնը:

Բ. Պատմական գրականութիւնն ալ այս դարուս մէջ հարուստ չէ. իբրև պատմական գործ պէտք է նկատուին Յայսմաւուրքները, որոնք այս դարուն կազմուեցան, և տաղաչափեալ յիշատակարանները: Վերջին տեսակի գրողներուն մէջ առաջինն է Դրիգոր Ժերենց Խլաթեցի՝ ծնած 1350 թուերուն: Նա աշակերտած է Տաթևացւոյն հետ Յովհան Որոտնեցւոյն: Նա վանահայր դարձաւ Արծկէ քաղաքի մօտ գտնուած

Յախայ ս. Ստեփանոս վանքին և այստեղ ալ 1425 թուին քրտերէն դահատակուեցաւ: Ժամանակակիցները մեծապէս կը դովեն Ծերինցի սըրբութիւնն ու գրասիրութիւնը (Նոր վկայք Ա. հար. 170):— Գրիգոր Ծերինցի պատմական նշանակութիւն ունեցող գործն է Յիշատակարանն աղետից, ուր տաղաչափութեամբ պատկերացուցած է Հայաստանի թշուառութիւնները 1386 թուէն մինչև 1422 թուականը: Կը պատմէ իբրև ականատես Լէնկթեմուրի և նորամէն վերջը եկող բռնակալներու չարիքները: Պարզ, տեղտեղ ալ զգացալից լիզուով պատմուածք է: Յիշատակարանին հետ կապ ունի Ծերինցի միւս աշխատութիւնը՝ Յայսմաւորքը: Հին Յայսմաւորքը կարգի ձգելէն վերջը՝ Ծերինց աւելցուցած է իր ժամանակը նահատակուած հայերու յիշատակը: Պատմական նշանակութիւն ունին և [Թղթերը՝ այլ և այլ անձանց գրուած, որոնք տակաւին տպուած չեն:

2. Թովմա Մեծոփեցին ժե գարու միակ իսկական պատմիչն է՝ ծնած 1376—1379 թուերուն Բաջրերունեաց գաւառի Աղիովիտ գիւղը: Մանկութեան հասակին սովրեցաւ եկեղեցական ժամերգութիւն Մեծոփայ վանքի մէջ, որ այդ թուականներուն շինուած էր Յովհաննէս վ. Մեծոփեցւոյ ձեռքով: Այնուհետև թովմաս ուսու մինչև 1406 թիւը Սուհարայ վանքը Սորրեցի Սարգիս վարդապետի մօտ, որ Որոտնեցւոյ աշակերտներէն էր: Վերջապէս թովմաս իր կատարեալ ուսումը ստացաւ ժամանակի ամենանշանաւոր վարժապետի՝ Գրիգոր Տաթևացւոյ մօտ: 1408 թուին Տաթևացին իր աշակերտներով հաստատուեցաւ Մեծոփայ վանքը և այստեղ ալ շարունակեց դարձեալ իր մեկնարանական դասախօսութիւնը և Պորփիրի, Արիստոտէլի և այլ նուրբ կոչուած գրքերու լուծմունքը (СХОЛІЯ): 1410 թուին թովմաս Տաթևացիէն վարդապետելու իրաւունք ստացաւ և այս օրուանէն ահա նա 35 տարի ուսուցչութիւն արաւ և ինքն ալ իր կողմանէ 7 անձանց վարդապետելու գաւազան տուաւ: Բայց թովման աւելի յայտնի է Հայրապետական Աթոռի ս. Էջմիածին փոխադրելու գործով, որուն բոլոր սրտով կպաւ. նորա ցանկութիւնն էր, որ «Էջմիածինն նորոգեսցի. կաթուղիկոս և թաղաւոր նստցի յԷջմիածինն»: Այս կռանդուն վարդապետը վախճանեցաւ 1446 թ. և թաղուեցաւ Մեծոփայ վանքը: — Իբրև մատենագիր թովմաս յայտնի է երկու գործով, ա. Պատմութիւն վասն պղծոյն եւ չար գազանին Լանկթեմուրայ եւ ք. Յիշատակարանն, իսկապէս երկուսն ալ մի ամբողջ գործ կը ներկայացնեն և կամփոփեն վաթսուն տարուայ պատմութիւն՝ 1386-էն մինչև 1446 թուականը: Թովմաս կը պատմէ Լանկթեմուրի աւերածութիւնները և այն կոիւնները, որոնք կը կատարուէին թուրք իշխողներու միջև, ինչպէս և բրդերու կողսպտումները: Յիշատակարանին մէջ ալ կը պատմ

Հայրապետական Աթոռի տեղափոխութեան պարագաները: Թովմաս դէպքերը կը պատմէ խառնիխառն, աւելորդ դատողութիւններով. բայց և այնպէս պատմածները ստոյգ են, քանի որ բոլոր եղելութիւններուն ականատես հղած է մանուկ հասակէն:—Լեզուն խեղճ է: (Թ. Մեծոփ. Գ. վ. Յովսէփ):

Փե՛ դարու երկրորդ կիսուն կատարուեցաւ Բիւզանդական պետութեան անկումը, երբ Բիւզանդիոնը սուլթան Մէհէմէտի ձեռքն անցաւ (1453 թ): Այս պատմական խոշոր դէպքը բոլոր ազգերու վրայ մեծ տպաւորութիւն թողուց և ազոր արձագանգը լսուեցաւ նաև հայ դրականութեան մէջ. պատմական բովանդակութեամբ երկու ողբեր գրուեցան: Ողբասացներէն մէկն է Արրահամ Անկիւրացի, որուն մասին ոչ մի ծանօթութիւն չունինք. գիտենք որ նա առման ականատես հղած է և մանրամասնօրէն կը նկարագրէ՝ այս եղելութեան պատճառ համարելով յոյն ժողովրդի մեղքը: Գրուած է գրաբարի ու աշխարհաբարի խառնուրդով (տպ. Արրա 1895 եր. 665): Միւս ողբասացն է Առաքել Բաղիշեցի, որ Գրիգոր Ծերինցի աշակերտներէն էր: Գրած է գրաբար լեզուով մի քանի անձանց նահատակութիւնը (Նոր վկաներ) և Ողբ Պոլսոյ առման վրայ: Վերջին մասերուն մէջ կը յայտնէ, թէ հայ ազգն ալ արիական ազգի մը ձեռնտուութեամբ պիտի ազատուի (տպ. Անհա. 1901):

ԼԶ ԳԼՈՒԽ

X Գ. ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ

Ինչպէս ասացինք, փե՛ դարու մէջ քերթողներ աւելի շատ են. ժամանակի կարգով սոցա մէջ առաջինն է Առաքել Սիւնեաց եպիսկոպոսը, Գրիգոր Տաթևացւոյ քնոորդին, որ գրած է քերականութիւն և Դաւթի Սահմանաց գրքի լուծմունք, բայց աւելի յայտնի է իւր բազմաթիւ քերթողական գործերով: Սոցա մէջ ամենայայտնին է իւրև ամբողջութիւն Աղամզիրը կամ Կողզիրը կոչուած քերթուածը՝ գրուած 1401 և 1403 թուերուն: Գրուածքիս նիւթն է՝ աշխարհիս ստեղծումը և նախամարդոց անկումը, ինչ որ երկուհարիւր տարի վերջը Միլտոն երգեց: Առաքել ս. Գրքի տուած մասերը կընդարձակէ նկարագրութիւններով, խորհրդածութիւններով ու այլարանութիւններով: Որովհետև կինն եղաւ անկման պատճառ, ուստի Սիւնեցին իր քերթուածի մէջ կանանց նկատմամբ այս խօսքերը կասէ.

Կինն բնութեամբ է կողոպտող...

Այսպէս կնոջ միտքն է ցնդած,
Միշտ կուխարի յամէն դիաց:

Նկարագրութիւններու մէջ ամենապօրաւորը տասներորդ գլուխն է՝ Վասն տանջանաց դժոխոց.

Մարմինքն անանց ի մէջ հնոցին,
Եւ հուրն անշէջ ամենեին.
Որպէս ձկունք ի մէջ ծովին
Լողան ի հուրն յաւիտենին:
Անդ արտասուենքըն ծով դառնայ
Եւ եռացեալ այրէ զնոսա...

Ազամագիրքը երեք խմբագրութեամբ հրատարակած է Սիւնեցին. մէկը ընդարձակ՝ 29 գլխէ բաղկացած, իսկ միւսներն աւելի համառօտ՝ 8 և 10 գլուխներով: Ունի նաև ներբողներ ս. Աստուածածնի մասին, որոնց գլխատառերը նորա անունը կը յօդեն:

2. Իբր բանաստեղծական տաղանդով շատ աւելի բարձր է Մկրտտիչ Նաղաշ եպիսկոպոսը, որ Բաղէշի Պոռ դիւղէն էր՝ ծնած 1390 — 1400 թուերուն: Կնոջ մահուանէն վերջը Մկրտիչ իր բնական հակումով վանք մտաւ, կրօնաւոր դառնալու համար և 1418 թուին՝ նա արդէն սարկաւագ էր: 1430-ին Սսի մէջ եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ և Միջագետքի 24 գաւառներուն վրայ առաջնորդ նշանակուեցաւ իբրև կաթուղիկոսի երեսփոխան. նա կընստէր Ամիթի մէջ: Զարմանալի անձնութիւններէն էր նա կը հոգար հայ ժողովրդի պէտքերը և նորան պէսպէս վտանգներէ կազատէր այն համակրութեան շնորհիւ, որ կը վայելէր թուրք իշխողներու առաջ: 1443 թուին Նաղաշ հեռացաւ Ամիթէն դէպի Պոլիս և Թէոդոսիա և այստեղ բանի մը տարի մնալէն վերջը 1447-ին Ամիթ դարձաւ, կրկին շինութիւններով և իր հօտի հոգսերով զբաղեցաւ. 1469 թուի սոսկալի ժամտախախտ ժամանակ նա իր ժողովրդի մէջ էր. հաւանօրէն մի բանի տարիէն ալ վախճանեցաւ:

Մկրտիչ եպոս. յայտնի էր իբրև լաւ դիղագիր և ձեռագրեր նկարազարդող. նորա ճարտար մատներու զործերը մինչև այժմ ալ մնացած են: Բայց նա առաւել յայտնի է իբրև բանաստեղծ և այս կարգի երկերու մէջ կերևնայ նորա ազնիւ սիրտն ու հոգին, ինչ որ իրական կեանքի մէջ ևս բոլոր ժամանակը ցուցուց: Շատ չէ Նաղաշի բանաստեղծութիւններու թիւը. նոքա իրենց բովանդակութեամբ — խրատական են. ցոյց կուտան աշխարհիս անցաւորութիւնը, պանդխտի կեանքի դառնութիւնները և ժամանակի հայ կեանքի տխուր պատկերը: Վասն ազահութեան քերթուածին մէջ (Դ քերթ.) կը պատկերացնէ այն շարիքները, որ բովանդակ հոգևորականութիւնը կը կա-

տարէր ազահուծեան համար. բայց հեղինակը փափկանկատութեամբ
ուրիշներուն շխոցելու համար իրեն ալ նոյնպիսի մեղքերով լցուած
կը համարի: Ընդհանրապէս կը թուէ ազահի չարիքներն ասելով.

Ազահն գայլ է պատառող և ծարաւի արեան մարդկան,
Խլէ, զրկէ, յափշտակէ, ոչ յագինայ արեամբ մարդկան:

Աւելի ազդու են Նաղաշի Ղարիպութեան նուիրուած տաղերը
(ԺԱ. և ԺԲ): Նա իր աչքով կը տեսնէր, թէ ինչպէս հայ ժողովուրդը
օրըստօրէ հայրենիքէն կը հեռանար. ինքն ալ պանդխտեց, տեսաւ
պանդուխտներու կեանքն ու զգացուեցաւ.

Աւաղ զղարիպն ասեմ, որ յօտար երկիր հանդիպի,
Աչերն արատասուօք իլի, յերեսէն ի վայր կութափի.
Յորժամ ի մէջլիս նստի, յանկսկած սրտիկն արունի,
Զաչերն ի բոլոր ածէ, կարևոր և զօք նա չունի: (ԺԱ. քերթ.):

Նկարագրելով Ղարիպի կեանքի դառնութիւնները՝ Նաղաշ միան-
գամայն կը մխիթարէ, թէ Աստուած՝ կը դարձընէ նորան հայրենիք.

Ղարիպ, սիրտդ մի նեղիր, այս դիժար օրերս անցնի.
Շատ դարիպ ի տուն դարձաւ, մի վախիւր թէ քեզ չի լինի:

Այսպիսի տխուր շեշտեր կան Երազ է և Անցանէ ստանաւորնե-
րուն մէջ, ուր ցոյց կը տրուի աշխարհիս ունայնութիւնը—Օրիկ մի
խնդալ կուտայ, բայց յետոյ է դառն ու լիզի...

Աւուրք մի վերայ անցնի լուկ, մահու օրն հասանի:

Այս պատճառով երբ մարդ դիտէ, որ իր սէրը սուղի պիտի փո-
խուի, նա աշխարհը շատ սիրելու չէ, մեծութեան, հարստութեան
ձգտելու չէ, որ ցաւ չաւելնայ, այլ պէտք է քչով բաւականանայ:

Թ'ամէն աշխարհիս տիրես, քո տեղիքդ է քայլ մի գետին,
Որչափ վայելես զաշխարհս, 'տի փըտիս ներքոյ հողին:

Միմիայն մարդուս բարի գործերը պիտի մնան, ուստի և Նաղաշ
կը խրատէ.

Ընդ հոգւոյդ ժըրացիր և գործէ դու բարի

Ոչ օգնէ մեծութիւն, ոչ սէր աշխարհիս,

Զինչ բարի գործեցիր՝ նա գայն 'տի տանիս:

Նաղաշի յոռեանս ու տխուր քնարին հակադրութիւն կը կազմէ
Գարրիէլ և Մարիամ վերնագրով՝ Բլբուլն ի Ղարիպն ասաց ստանա-
ւորը՝ որ բովանդակութեամբ սիրային է: Հաւանօրէն այս բանաստեղ-
ծութիւնը Նախաշինը չէ, քանի որ կը զանազանուի միւսներէն թէ
լիզուով և թէ բովանդակութեամբ. Նախաշ օր ահամայն ամուսնացաւ

և կնոջ մահուանէն վերջն ալ երիտասարդ հասակին վանք մտաւ,
դժուար թէ այս ոտանաւորը գրէր: Ճիշդ այսպիսի վերնագրով և
սկզբնաւորութեամբ Առաքել Սիւնեցին ևս ունի այլաբանական ոտա-
նաւոր, պիւլպիւլը իբրև Գաբրիէլ հրեշտակապետն օրինակելով՝ իսկ
Վարդը՝ տիրամայր Աստուածածինը:

3. ԺՆ դարու մէջ Փրիկլ անսովոր անուշով բանաստեղծ ևս կայ,
որուն մասին կենսագրական տեղեկութիւններ չունինք: Ֆրիկէն մեա-
ցած են հինգ կտոր մանր խրատական բովանդակութեամբ ոտանաւոր-
ներ՝ գրած զուտ աշխարհաբար կամ խառն լեզուով: Ահա մի կտոր.

Կուզե՞ս որ ազիզ կենաս,
Որ ամէն մարդ զքեզ սիրէ,
Գու հոգու նման կացիր,
Որ ամէն մարդ զքեզ կոխէ:

Այս սարկացուցիչ խրատը կը յիշեցնէ Կոստ. Երզնկացւոյ խօս-
քերը.

Ու հոգ կացիր մարդկան՝ զհպարտութիւնըն մի սիրել (Թ. քերթ.):

Բայց դարմանալի կերպով այս հնազանդութիւն քարոզողը բողո-
քի ձայն կը բարձրացնէ իր Գամլզլատ ոտանաւորի մէջ, և այն՝ Աս-
տուծոյ դէմ, որ թոյլ կուտայ անարդարութիւններ աշխարհիս վրայ:
Նա կը բողոքէ այն տառապանքներուն համար, որ հայ ժողովուրդը
մահմէտականներէն կը կրէ.

Որքան տանջեն զմեզ յաշխարհի
Եւ կեղեքեն զկեանս մեր յայանի.
Եւ դու ներես յամենայնի
Ու անտես առնես զմեզ ի վշտի...
Գիտես մարմին հոք մսեղի
Գէմ արձան չեմք ինչ երկաթի...
Արդ եթէ չենք ինչ պիտանի
Նա դու ջնջէ զմեզ մէկ հետի
Որ քո բարի սիրտդ հանգչի:

Նա կը բողոքէ նաև, որ մէկի կեանքը հարիւր տարի կը տևէ,
իսկ միւսինը՝ երկու-երեք ամիս միայն, որ.

Մէկին հազար ձի և ջորի,
Մէկին ո՛չ ուլ մի, ո՛չ մաքի.
Մէկին աալաս և զըրմզի
Մէկին շապիկ մի չհասնի.
Մէկին հարամըն յաջողի

Մէկին հալալըն կորուսի.,,

Եւ այսպէս կը շարէ Ֆրիկ կեանքի բազմատեսակ հակադրութիւններն իրրև բողոք Աստուծոյ դէմ, բայց ի վերջոյ մեղայի կուգայ՝ համարելով թէ այդ ամէնը Նորա կամքի հետեանք են:

ԺԵ դարու երգասացներէն է Առաքել Բաղիշեցին՝ Գրիգոր Ծերինցի աշակերտը, որուն մէկ գործը յիշեցինք: Թողած է բաւական թուով տաղեր և մի ներբողեան իր ուսուցչի մահուան վրայ: Բաղիշեցւոյ գործերը հաւաքուած չեն և շփոթուած՝ Սիւնեցւոյ և ուրիշ Առաքելներու գործերուն հետ:

Գ. ԲԺՇԿԱԿԱՆ

ԺԵ ցամաք դարու մէջ իր հմուտ գործերով նշանաւոր տեղ կը բռնէ Ամասիացի բժիշկ Ամիրտովլաթը, որ հմուտ լինելով պարսիկ, արաբ և յոյն լեզուներուն՝ ուսումնասիրած է սոցա բժշկական գիտութիւնը և իր ժամանակի անուանի հայ բժիշկներէն մէկն է կղած: Ամիրտովլաթ իր կեանքին մէջ շատ նեղութիւններ կրած է բնական լինելէ և վերջերը 1478 թուին Պոլիս կուգայ, ուր և կը վախճանի 1497-ին: — Երկու ընդարձակ գործ թողած է Ամիրտովլաթ, որոնք Մխիթար Հերացւոյ Ջերմանց մխիթարութենէն վերջը հայ գրականութեան նշանաւոր արգիւնքներն են. 1. Օգուտ բժշկութեան, գրուած 1466 թուին, և հետևեալ մասերէն կազմուած. ա. Մարդակազմութիւն. բ. Առողջապահութիւն, կամ իր բառով՝ Թպտիր առողջութեան. գ. Ախտաբանութիւն և դ. Դեղագործութիւն, կամ սովորական բառով՝ Ախրապատին: Այս գործը գրելու ժամանակ Ամիրտովլաթ օգտուած է օտար ու հայագգի բժիշկներու գործերէն: Նորա միւս նշանաւոր գործն է Անգիտաց անպէտ կոչուածը (գրուած 1478—1482 թուերուն), որ բժշկական բառգիրք է, ուր ամէն մի բժշկական բոյսի կամ այլ իրի յատկութեան ու տեղի մասին տեղեկութիւններ կը տրուին՝ նշանակելով միանգամայն արաբերէն, պարսկերէն ու յունարէն անունները: Երկու գրուածքին ալ լեզուն աշխարհարար է (Հնդ. Ամս. 1893 հր. 111):

Ժ Զ Դ Ա Ր

ԼԷ ԳԼՈՒԽԾ

Ընդհանուր քննարկում

1. Քաղաքական վատթար կացութիւնն այս դարու մէջ ևս շարունակուեցաւ: Ամբողջ Հայաստանը պարսից և օսմանցւոց կռիւներու ասպարէզ դարձաւ՝ միջոց տալով միանգամայն աւազակաբարոյ ցեղերուն կեղեքելու, աւերելու հայ անպաշտպան ժողովրդին, որ իր կեանքը պահպանելու համար կամ երկրի ծակուծուկ տեղերը կը թափառէր և կամ օտար երկիրներ կը գաղթէր՝ Հոլանտիա, Իտալիա և այլն: Սարսափի առիթներէն մէկն ալ ենիչերի գնդի կազմութեան համար գործադրուած մանկաժողովն էր: Միևնոյն ժանր կացութեան մէջ էր և Կիլիկիոյ հայութիւնը: Այս հանգամանքն ահա դրդեց Հայրապետական երկու Աթոռներու գահակալներուն իրենց աչքը Արևմուտք դարձընել և նոյն իսկ կրօնական զիջումներով օգնութիւն ազիրսել՝ անօրէններու բարբարոսութենէն ու հալածանքներէն ազատ մնալու համար: Այսպիսի պայմաններու մէջ դպրոցական ու զրական գործունէութիւն բնականաբար կարող չէր լինիլ, ինչպէս և իրօք չկար՝ մանաւանդ Մեծ Հայքի մէջ, որ չափազանց շատ տուժեց: ԺԶ դարը կրօնական, պատմական ու գիտական գործերով շատ աղքատ է. դորա փոխարէն նա հարուստ է բանաստեղծական գործերով, որոնց մէկ մասը ժամանակի թշուառութեան արձագանգը կուտայ, իսկ միւս մեծագոյն մասը՝ իրականութեան վարմանալի հակադրութեամբ, կնոջական սիրոյ ու գեղեցկութեան ներբողումն ու պաշտամունք կը ներկայացնէ: Այս տարօրինակ երևոյթի բացատրութիւնը պէտք է փնտռել այն խոր ազդեցութեան մէջ, որ պարսկական բնարը ունեցած է հայ ստեղծագործող մարի վրայ: Պէտք է ի նկատի առնել և այն պարագան, որ սիրոյ երգիչներու հայրենիքը Հայաստանի հարաւային ու արևմտեան գաւառներն են, ուր ըստ երևութին կեանքի ճնշումը համեմատաբար այնքան խիստ եղած չէ: Բայց ԺԶ դարը հայութեան համար մի մեծ և անմոռանալի արդիւնք ունեցաւ. այդ դարու մէջ առաջին անգամ հայ գիրքը տպագրուեցաւ, որով հայ մարի ստեղծումները կորստեան վտանգէն ազատուեցան և ընդհանուրի սեպհականութիւն դարձան: Այժմ տեսնենք ԺԶ դարու զրական գործերը:

2. Ինչպէս ասացինք, այս դարու մէջ բաւական թուով հայ բանաստեղծներ կան, որոնց մասին ունինք փոքր ի շատէ տեղեկութիւններ: Ժամանակի կարգով առաջինը կը հանդիսանայ Յովնանէս

Թուլկուրանցի կաթողիկոսը: Ծնած է Միջագետքի Թուլկուրան անունը. 1489 թուին Սսի կաթողիկոս դարձաւ և 1525 թուին ալ վախճանեցաւ: Է՛ մահ՝ ոտանաւորի մէջ կը յիշատակէ, թէ հօթանասուն տարեկան է. պէտք է կարծել, որ 1440 թուերուն ծնած է և յիսուն տարեկան կաթողիկոսացած:—Թլկուրանցին թողած է բաւականաչափ ոտանաւորներ, որոնց հարադատութիւնը ճշդիլ դժուար է. եղիլ են և ուրիշ Յովհաննէսներ, որոնք նոյնպէս գրած են քերթուածներ: Անհնար է նոյնպէս յայտնի բանատեղծութիւններու ժամանակագրութիւնն որոշել, որ դադարաւորութեամբ դարգացման տեսակէտով կարևոր է. բայց պարզ է, որ Յովհաննէս Թլկուրանցին գրած է թէ երիտասարդութեան և թէ ծերութեան հասակին: Իրենց ներքին բովանդակութեան տեսակէտով՝ նորա գրուածները կը բաժանուին 1. Սիրոյ երգեր. 2. Կրօնական. 3. Խրատական և 4. վիպական: Սիրոյ երգերը բնականաբար Թլկուրանցւոյ երիտասարդական հասակի արդիւնք են՝ գրուած ժողովրդական լեզուով ու ձևերով. գեղեցիկ նամանութիւններով նա կը դրուատէ կնոջական գեղեցկութիւնները՝ շինար հասակը, ծով աշիւքը, լուսափայլ դէմքը, որուն առաջ արևի լոյսը կը նստնայ և այլն. ցոյց կուտայ սիրոյ յաղթական ոյժը.

Մարդ որ սիրոյ կու հանդիպի,
Նա քան զկրակ կու լինի վառ.
Հարիւր տարւոյ հաքեղանին,
Որ ճերմակն է դարձեր գեղին,
Կարէ զկօտիկ պատարագին
Ու դքեզ ուզէ առջի խաչին...

Սիրով արբեցած՝ Թուլկուրանցին կը բացազանչէ. Ով գրեզ սիրէ, ո՞նց մեռանի կամ երեսնին դառնալ գեղին: Սա ալ կը պատկերացնէ սէրը վարդի ու պիւլպիւլի յարաբերութեամբ. Պիւլպիւլն չազըր զարկիր վարդին քովերն. մի թափիր, վարդ, մի թափիր. այրեցայ սիրոյդ դարաէն՝ մի թափիր, վարդ: Բայց սիրոյ յափշտակութենէն զգաստացած՝ հեղինակը ամօթահար ինքն իրեն կանուանէ. խնւ Յովհաննէս Թլկուրանցի:

Թուլկուրանցւոյ կրօնական երգերու բովանդակութիւնը հաւատոյ դաւանութիւն է և կամ աշխարհիս ստեղծման ընդարձակ նկարագիր: Այս կարգի գրուածներուն լեզուն աւելի գրարար է և հաւանօրէն գրուած են կաթողիկոսութեան ժամանակ, ինչպէս նաև նորա խրատական ու վիպական քերթուածները: Խրատականներուն մէջ նա ցոյց կուտայ, թէ Արբեցութիւնն օրբան մնաստկար ազգեցութիւն ունի. թէ կեանքի մէջ ճշմարիտ բարեկամ չկայ.

Ձով որ գիտես խիստ սիրելի,
 Հուրն ի բերնէն ի դուրս կուգայ,
 Շատ մարդ յերեսդ է բազցրախօս՝
 Ի սիրան հուր կըորբոքայ...

Մահը մարդկային բոլոր վայելքները կոչնչացնէ.

Ով որ հեծնուր ձի բարձրավիզ
 Ու թուր բաշէր ամէն դեհաց,
 Տեսայ զնա խիստ փոշիման,
 Երկու փայտի մէջ էր պատկած...

ուստի՝ Աստէն արա քեզ ճար շուտով,
 Անդէն առնուս պսակ փառաց:

Բայց և այնպէս հօթանասամեայ թուլկուրանցին ամենազօր
 մահուան առաջ կըսարսափի, որ այսպէս կը պատկերացնէ.

Արծիւ երագաթոփչ կս, լայնաձիգ զթևըդ տարածես.

Ձինչ յաշխարհս հզօր մանուկ կայ, ի թևիդ ծայրն ծրարես:

Թլկուրանցւոյ վիպական քերթուածներէն յայտնի են ա. Գեղ մի
 կայր, Նարեկ կասեն, որուն մէջ կընեբկայացնէ Նարեկացւոյ հրաշա-
 գործութիւնները. բ. Յովհաննու Մկրտչի գլխատումը և գ. Աստուած
 զթած և մարգասէր, որուն մէջ կը պատկերացնէ Ալեքսիանոս ճգնա-
 ւորի կեանքը, որ ուրիշ ազգերու մէջ ալ ժողովրդականացած է:

2. Գրիգորիս կաթուղիկոս Աղթամարցիին ծնած է Վասպուրականի
 մէջ 1470—1480 թուերուն, հօր անունն էր Ասքանդար, իսկ մօր ա-
 նունը՝ Գուրան: Կրթուեցաւ Աղթամարի մէջ բարուն Գրիգորի ձեռքի
 տակ և երևի իր ունեցած շնորհքի պատճառով Աղթամարի կաթուղի-
 կոս կղաւ 1512 թուին. մեռաւ 1585—90 թուերուն (Բազմ. 1905 հր.
 495):

Թէև Աղթամարցւոյ բանաստեղծական գործերու մի մասը հրա-
 տարակուած է պ. Կոստանեանի խնամքով, բայց դեռ անտիպ քեր-
 թուածներ շատ կան՝ խառն ուրիշ Գրիգորներու (Արթուն) գրուածնե-
 րուն հետ: Փոքրիշատէ յայտնի գրուածներն իրենց բովանդակութեամբ
 կըբաժնուին ա. Կրօնական ու բ. Սիրոյ տաղերու: Աղթամարցւոյ կրօ-
 նական տաղերը ամէնքն ալ ս. Կոյսը կը գրուածեն, որուն ԺԴ դարէն
 սկսած մեր մէջ շատ տաղեր նուիրուած են՝ որ անշուշտ լատին բա-
 րողիչներու ազգեցութեան արդիւնք է: Բայց Աղթամարցին աւելի
 յայտնի է սիրոյ երգերով: Նա մեծապէս ենթարկուած է պարսից ազ-
 գեցութեան. ոչ միայն բազմաթիւ պարսիկ բառեր կը գործածէ, այլ և
 ամբողջ նախադասութիւններ. ունի նաև փոխառութիւններ պարսի

բանաստեղծներէ, ինչպէս ցուցած է պ. Կոստանեան: Նորա բանաստեղծութեան նիւթերն են՝ գարուն, ուրախութիւն, սէր, վարդ ու բիւլբուլ. կարծես թէ Աղթամարցին չէր ապրեր մի այնպիսի ժամանակ, երբ ամբողջ Հայաստանը պարսից ու օսմանցոց պատերազմներու պատճառով երերման մէջ էր:— Բանաստեղծը բառեր չի դանկր իր սիրածին դրուատելու կամ պատկերացնելու համար. ոչ մի ծաղիկ կամ աղնիւ քար կարող չէ նորան հաւասարուիլ.

Չիկայ օրինակ քեզ, հողածին դքեզ չի բիրէ:

Հազարաց բիւրոց ընտրեալ, ո՞ր լեզու դքեզ գրուատէ.

Սիրոյ զգացմունքն աւելի մեծ թափով պատկերացուցած է Աղթամարցին վարդի ու բիւլբուլի գիմանութեամբ՝ մանաւանդ Յետ դնարոյ Վարդին ընդարձակ ոտանաւորի մէջ, ուր սիրակէզ սրտի վիշտ ներկայացուած է սիրելւոյն հեռացման առթիւ: Սիրելով կեանքը՝ Աղթամարցին ընականաբար պիտի ցաւէր, որ ընութեան անողոր օրէնքով երբ և իցէ աշխարհէն պիտի բաժնուէր. ահա այդ ցաւը կերպէ նա Յամէն առաւօտ և լոյս ոտանաւորի մէջ.

Դեռ չիմ տեսեր կեանք և լոյս,

Կասեն թ'արեկ ել յայգւոյս:

Թլկուրանցւոյն նման Աղթամարցին ալ երբեմն երբեմն կըսթափի սիրոյ արբումէն. կը կոչէ իրեն խե ու կը յորդորէ.

Թող զսէր աշխարհիս այս անցաւորական,

Ձի դառն է ու լեզի և յոյժ անպիտան.

Բայց կեանքի հրապոյրն աւելի բուռն էր նորա անձի մէջ:

3. Քերականցապէս սիրոյ երգիչ կը հանդիսանայ Մանուկտա Բուչակ, որուն նկատմամբ տակաւին որոշ բան չգիտենք: Ա. կնեցի է թէ Վանի Սարակօճիս գիւղէն, մի՞ թէ քանի մը Քուչակներ եղած են, այսպիսի խնդիրներ դեռ պարզուած չեն. յայտնի է միայն որ 1583 թուին կը յիշուի:— Քուչակ հասարակ գրադիտութեամբ մեծցած, ընական տաղանդով օժտուած աշուղ եղած է, միշտ ձգտող կատարելութեան, որ կայտայտէ հեռեեալ վշտալից տողերով.

Պանգաւ եմ ու խոց, եղբարք, սիրտս ի վեր արիւն կուբերէ.

Իմանկութենէ ի վեր զիս ուսման հոգն կու մաշէ.

Եկեր իմ գերի անկեր, ճար չկայ որ մէկ մի թափէ.

Դատիմ զէտ զամէն մշակ, նա մարդ կայ որ դեռ կու խոցէ:

Քուչակի անունով պ. Արշ. Չոպանեան հրատարակած է թէ առանձին և թէ Անահիտի մէջ (1907 թ.) բազմաթիւ երգեր. ամէնքն ալ քառհակներէ կազմուած: Իրենց բովանդակութեամբ կը բաժնուին

1. Խրատական, 2. Պանդխտի ու 3. Սիրոյ երգերու:—Խրատական երգերուն թիւը շատ չէ: Իր բարոյական գաղափարներով Քուչակ նման է նախընթաց հայ գրողներուն. յիշատակելի է ուսում առնելու յորդորը: որուն ինքն ալ կը ձգտէր.

Քանի գմխորդ սուրբ ունիս, դու սիրով ջանա ուսման.

Հողիդ է պայծառ գունով, որ լնյս տայ քեզ մըթութեան:

Պանդխտութեան երգերու մէջ Քուչակ կը ցոլացնէ խարիպի թշուառ կեանքը: Այս երգերն ալ քառեակներով կազմուած են. բայց կայ և ընդարձակը, ինչպէս ամենուն ծանօթ *Ղոռունկ*, ուստի կու գասր: Բայց Քուչակի քնարին տիրող տարրը սէրն է, որ տիրած է նորահոգիին. բանաստեղծը ինքնին կը խոստովանի.

Սէրն երբ իյաշխարհս եկաւ, եկաւ իմ սիրտս թառեցաւ,

Հապա յիմ սրտէս ի դուրս՝ յերկրէ յերկիր թափեցաւ.

Եկաւ ի գլուխս ելաւ և յըզեզս ալ թառեցաւ

Աչիցս արտասունք ուզեց՝ նա արիւն ի վար վաթեցաւ:

Կը գրուած է պէսպէս գեղեցիկ պատկերաւոր դարձուածներով կնոջ հրապոյրն ու գեղեցկութիւնը և իր հողեկան վիճակը նոցա հանդէպ.

Յճւր էիր, ուստի՞ եկիր, անծանօթ, ու զիս սիրեցիր.

Զկրակն ի թեզնիկըդ ունիս, ի ծոցիկս ի վար վաթեցիր.

Զծոցիկս ալ բուրայ արիր, լուկ գոսկին ինկրս հալեցիր,

Ոսկին ալ հալխայ արիր, յիմ սրտին ականջն անցուցիր:

Սիրոյ քառեակներուն մէջ, որոնց թիւը շատ է, Քուչակ մեծապէս ազդուած է Հաֆիզ, Սաատի, Սայիամ բանաստեղծներէ պատկերաւոր արտայայտութիւններով ու համեմատութիւններով (Բզմ. 1911 հր. 230):

4. Նահապետ Քուչակին ժամանակակից է Մինաս սարկաւազ Թոխաթեցին, որ իր կեանքը հայրենիքէն դուրս օտարութեան մէջ անցուցած է: 1551 թուին նա Մոլտաւիոյ Սուչուա քաղաքն էր: Երբ Ստեփան Վոյվոտան հայոց դէմ մեծ հալածանք հանեց՝ տեղացի հայերէն շատերը Լվով գաղթեցին. նոցա հետ էր և Մինաս սարկաւազը: 1563 թուին գրած մէկ ոտանաւորին մէջ Թոխաթեցին ինքն իրեն ծեր ու անատամ կը կոչէ. հաւանօրէն քանի մը տարի վերջն ալ վախճանած է: Թոխաթեցիէն միայն երկու կտոր բան ունինք. ա. Ողբ ի վերայ Օլախաց երկրի հայերուն (Հնգ. Ա. 1889 հր. 32) և բ. Վասն հէրիսի: Առաջինը շատ կարևոր գրուածք է ոչ այնքան իբրև բանաստեղծական, որքան իբրև պատմական գործ: ԺԲ դարէն սկսած Մոլ-

տախոյ քաղաքներուն մէջ հայ գաղթականութիւններ կային, որոնք կրօնի պատուի հետ առևտրի պատուի հետ ևս վայելելով՝ շատ հարստացած էին: Այս հանդամանքը կրօնամոլ տեղացիներուն նախանձն ու ատելութիւնը գրգռեց, որ բացարձակօրէն արտայայտուեցաւ ժ.Ձ դարուն մէջ. 1551 թուին Ստեփան Ռաուէս վոյվոտան հրաման հանեց, որով կը պատուիրէր իր հպատակ հայերուն՝ յունադաւան դառնալ, այս հրամանի պատճառով շատ եկեղեցականներ ու հայեր կողոպտուեցան, բանդարկուեցան, խեղուեցան ու խարոյկի վրայ այրուեցան. շատերն ալ գաղթեցին այլուր: Ահա այս սոսկալի հալածանքը կը պատկերացնէ մեզ Թոխաթեցին իբրև ականատես՝ համարելով իհարկէ այդ հալածանքի բուն պատճառը հայ ժողովրդի գործած մեղքը.

Յասոււմ եկաւ հայոց ազգին — այս Օլտախաց երկրի միջին...

ՉԱստուած սըրաէ ոչ սիրեցաք, — զհայր և զմայր ոչ պատուեցաք...

Բամբասանաց տեղի տուաք — որ այս չարիս հանդիպեցաք:

Վասն հէրիսի ոտանաւորի մէջ (դր. 1563 թ.) Թոխաթեցին հայրենի այգ կերակուրի կարօտը կը քաշէ օտարութեան մէջ հեռեկալ նստաբերով.

Բայց ևս դարիպս Թոխաթցի Մինաս անուն մեղաց գերի
եկի անկայ Լով քաղաքի, կարօտ մնացի ևս հէրիսի:

Թոխաթեցւոյն լեզուն աւելի աշխարհարար է, ունի լինահայոց շատ առականի ձևերն, ինչպէս նաև լիներէն բառեր:

5. Չարարիս եպս. Գնունեսց ժ.Ձ դարու երկրորդ կիսուն ծնած է Բիւնուհայ գաւառի Խժիժ գիւղը: Ուսած է Աղթամարի նշանաւոր վարդապետներուն մօտ և ապա ձեռնադրուած է եպիսկոպոս Ամենայն Կնունհայ, 1524 թուին արդէն իբրև եպիսկոպոս կը յիշատակուի: Անյայտ պատճառներով կը հեռանայ իր վիճակէն. 1544 թուին Պոլիս կը գտնուի և ապա Հոսովմ կերթայ. մահուան թուականը յայտնի չէ: Չարարիս ոչ միայն անուն հանած է իբրև քերթող, այլ և իբրև գեղապիր, ոսկիխառն նկարազարդող, մասնաւորապէս նա սիրած է Աղեքսանդրի վարուց պատմութիւնը, որ երկու անգամ զարգարած է ուղեկարներով, այլ և Սաչ. Կեչառուեցւոյ և Գրիգորիս Աղթամարցւոյ նման անոր մէջ մտցուցած է իր կաֆաները, ոտանաւոր խորհրդածութիւնները, որոնք լեզուի, տաղաչափութեան ու բովանդակութեան կողմանէ առանձին արժէք չունին: Չարարիայի միւս ոտանաւորներն ալ կը շօշափեն ծանօթ նիւթեր՝ միւսոյն պատկերներով — Աստուածածին, դարիպութիւն, վարդ ու բլբուլ: Շատ մասերով նման է Գր. Աղթամարցւոյն: Ոտանաւորները գրուած են կամ այբուբենի կարգով

և կամ հեղինակի անուան տառերով, որոնք բնականաբար կաշկանդած են միտքն ու զգացմունքը: Զաքարիայի լիզուն աւելի գրաբարի մօտ է և բաւական սահուն (Հնգ. Ամս. 1909 ևր. 231):

6. ԺԶ. դարուն վերջերը կապրէր Սիմէոն վարդապետը Մոկաց հահանգի Ապարանից գիւղէն: Գրած է քանի մը պատմական քերթուածներ—Վիպասանութիւն Պահլաւունեաց եւ Մամիկոնէից (տպ. ս. էջմ.), Ողբ Մեծոփայ ս. Ուխտին, որոնք Շնորհալուոյ վիպասանութիւնները կը յիշեցնեն: Համեմատաբար սոցա լիզուն բաւական լաւ է: Ունի և մի ուրիշ ոտանաւոր գրուածք, ուր կը նկարագրէ թուրքաց Դաւրէժ առնելը 1585 թուին. վերջաբանին մէջ կողքայ իր ժամանակի դառնութիւնը.

Զի դառնաշունչ օդ ձըմհրանս չանցնի, որ մեզ լինի դարուն,
Բայց ակն ունիմք Յիսուս Փրկչին, որ ջերմ առնէ զգոլ արևուն,
Մարդիկ միմեանց տան աւետիք, ասին եկաւ մեզ նոր դարուն
(Հյպամ. 128):

Բացի այս հեղինակներէն՝ սոյն դարու մէջ ապրած ու երգած են՝ Յովնաննէս երէց, որ կը ներկայացնէ ս. էջմիածնի երեք նուիրակներու նահատակութիւնը Պոլսի մէջ 1508 թուին. 2. Սարկաւազ Բերդակցի—Գովասանութիւն խաղողոյ բաժակի. 3. Մուրաւ Միկար—Մարան կուգայր ծաղկներով. կը պատկերացնէ, թէ ինչպէս բնութիւնը կը կենդանանայ, երբ Հայոց Զատիկը կուգայ.—Քարն արտասուօք բխէ զջուր—Զէտ ծովապէս լինի աղբիւր—վարդ ու ծաղիկ ու համասփիւս,—Յորժամ հայոց դատիկն գայր:

4. Սեբաստացի Ղազար երէց, որ Քուչակեան ոճով կը ներկայացնէ իր սիրատուոյ սիրտը ծով աչք գեղեցիկ ոտանաւորի մէջ (Նոր ժգ. Գ. ևր. 56):

5. Խարբերոցի Մարտիրոս երէց՝ իր Զախուն (գմելին) կը գովէ՝ Վերջապէս պէտք է յիշատակել Տէրգնցի տէր Յովնանին, հայ տպագրութեան գլխաւոր աշխատակիցներէն մէկուն ոչ այնքան իբրև քերթող, որքան թարգմանիչ, որ 1585 թուին Մարսելիայի մէջ Փրանսերէնէ թարգմանեց Roman du Chevalier Paris et de la belle Vienne (Հյպամ. ևր. 604) և Յովասափ Սեբաստացին:

Ինչպէս վերևը յիշատակեցինք, ԺԶ դարուն մէջ սկսուեցաւ հայ տպագրութիւնը. այդ մասին պէտք է քանիմը խօսք ասել այստեղ: Արդէն ստուգուած իրողութիւն է, որ հայ տպագրութիւնն առաջին անգամ սկսուեցաւ Վենետիկի մէջ 1512 թուին և առաջին տպագրուած գիրքը Պարգատումար կամ Օրացոյց մըն է: Թէ ո՞վ է առաջին հայ տպագիրը, հայագրի Յակոբ մը թէ Իտալացի մը, այս խնդիրը ~~մտք~~

մութ է և տակաւին անլուծելի մնացած: Խնդիրն այն է միայն, որ առաջին հայ տպագրութիւնն անընդհատ յաջորդութիւն ունեցած չէ. ճիշտ է 1539 թուին ևս կը յիշատակուի հայ տպագրութիւն մը, բայց այդ կատարուած է լոկ բանասիրական տեսակէտով: Հայ տպագրութեան հայազգի հեղինակ կը հանդիսանայ Արգար դպիր Թոխաթեցին 1565 թուէն և տպագրութիւնն այնուհետև անընդհատ կը շարունակուի մինչև մեր օրերը: Մինչդեռ 1562 թուին Արգար իր Սուլթանշահ որդւոյն հետ կը պատրաստուէր Հոովմ երթալ իր վաղեմի փափագը լցնելու համար՝ առիթէն օգտուեցաւ Միքայէլ Սեբաստացի կաթողիկոսը և Արգարի ձեռքը նամակ մը տուաւ՝ ուղղուած Պիոս Դ պապին (1559—1565): Հոովմէն Արգար տպարաններով հոչակուած Վիննետիկ քաղաքն անցաւ, ուր հարուստ հայ գաղթականութիւն կար, և այստեղ պապի հաճութեամբ ու հայոց ձեռնապահութեամբ 1565 թուին Սաղմոսարան տպագրեց: Երկու տարի վերջը Արգար դպիր՝ Պոլիս եկաւ ու այստեղ ալ տպարան հաստատելով՝ 1569 թուին Մաշտոց հրատարակեց: Այս թուականէն վերջը Արգար երկար ապրած չէ: 1585 թուէն առաջ նա հաստատապէս վախճանած էր: Գործը շարունակեց նորա որդին Սուլթանշայ, որ կրկին Հոովմ դարձաւ և ընկերանալով Տէրզնցի Յովհաննէս քահանային և սորա Խաչատուր որդւոյն՝ տպագրեց Տոմար Գրիգորեան: Հոովմէն Տէրզնցին (Տէրզն՝ Տիգրանակերտի գիւղերէն մէկն էր), Վիննետիկ անցաւ և 1587 թուին Սաղմոս տպագրեց: Ժէ դարուն մէջ հայ տպագրութիւնն աւելի հաստատուն դարձաւ:

Ժ Է Դ Ա Ր

Ա. Գ. ՈՒՅՍ

Բնօրինակ տպագրութիւն

Վերստանդագրութիւն

1. Աւերմունքներ, կոտորած ու գերութիւն աւանդեց ժԶ դարը իր յաջորդին. այդ սոսկալի վիճակը ժէ դարու առաջին տասնամեակի մէջ ալ շարունակուեցաւ աւելի մեծ թափով՝ կարծես վերանորոգութեան անհրաժեշտ պահանջը հայ մտաւորականներուն առաւել չափով զգալի դարձրնելու համար: Երկու մահմէտական տէրութիւններու՝ Օսմանցոց ու Պարսից պատերազմները նոր ուժով բռնկուեցան ժէ դարու սկզբին. Շահաբասի արշաւունքներու պատճառով դարձեալ մեր

հայրենիքը աւերակ դարձաւ. կոտորածէն ազատուողները սովի մատ-
նուեցան և կամ աւազակներու հարստահարութեան, հայ ժողովուրդը
բռնութեամբ Պարսկաստան տարազրուեցաւ (1605 թուին) և կամ
ինքնաշօթար իր բնագաւառը թողուց և Լեհաստան, Խրիմ ու այլ եր-
կիրներ պանդխտեցաւ: Քաղաքական ու անտեսական այս ծանր կացու-
թեան բնական հետեանքն էր բարոյական ու մտաւորական աղքատու-
թիւն, որ այնպէս խոր վշտով կարճանազրէ ժամանակակից պատմիչ
Առաքել Գաւրիթեցին: Տգէտ էր հայ ժողովուրդը, ազէտ էր և հոգևոր
զասը, որ միմիայն անձնական ապրուստի վրայ կը խորհէր և այդ
ստանալու համար կաշխատէր անարգ միջոցներու դիմել: Վանական
կեանքը խալառ վերացած էր, նոյն իսկ վանական տարազը մոռացու-
թեան մատնուած: Եկեղեցիներն ու վանքերն աւերուած և նոյն իսկ
ս. Էջմիածինը քայքայուած: Չկար մտածող գիտութեան մասին. ս.
Գրքի ընթերցմունքը խափանուած էր: Այսպէս էր հայութեան վիճակը
ԺԶ դարու վերջերը և ժէ դարու սկիզբները, երբ մի քանի անձնուէր
հայ գործիչներու շնորհիւ վերանորոգութեան կայծը սկսաւ պլպլալ:

2. Այդ կայծը բորբոքուեցաւ Սիւնեաց Անապատի մէջ, որուն
հիմնադիր հղաւ Սարգիս պարսնաէր եպիսկոպոսը (1610 թուին): Անա-
պատի նշանաւոր անդամներն էին Վարաչեցի Պօղոս վարդապետ (†1622),
Սիւնեցի Մովսէս վարդապետ (ապա կաթուղիկոս), Կիրակոս երէց,
Ներսէս Մսկացի: Սոքա իրենց անբասիր վարքով, քարոզութեամբ ու
գիտութեամբ ամէնքի համակրութիւնը գրաւեցին: Անապատական հայ-
րերու թիւը հետզհետէ աւելցաւ և նոյնամէն շատերը նոյն ուղղութեամբ
նոր անապատներ հաստատեցին. ինչպէս Ներսէս Մսկացին (†1627)
Լիմ անապատը, Կարապետ եպիսկոպոսը՝ Սեանլինը, Արիստակէս վար-
դապետը՝ Տանձափարախի վանքը, Դաւիթ եպիսկոպոսը՝ Չարեքի վանքը:
Սիւնեաց անապատի մէջ կրկին սկսաւ ս. Գրքի ընթերցմունքն ու
մեկնութիւնը, ուսումնասիրուեցան արտաքին գիտութիւնները, այն է՝
Քերականութիւն, Տրամարանութիւն, Դաւթի Սահմանքն ու Պորփիրի
Ներածութիւնքը, որոնք ԺԴ դարէն մոռացութեան արուած էին:—
Ճիշտ այս ժամանակ նշանաւոր դարձաւ նաև Բաղէշի մօտ գտնուած
Ամլորդու վանքը, ուր գործեց Գաւառցի Բարսեղ վարդապետը, որ
առաջինը վերանորոգեց արտաքին գիտութիւններու ուսմունքը: Բար-
սեղի աշակերտներէն նշանաւոր հղաւ Ներսէս Մսկացին, որ Սիւնեաց
Անապատը մտաւ և վերոյիշեալ գիտութիւնները դասախօսեց: Ներ-
սէսին աշակերտեց Վժանեցի Մելքիսեղիկ վարդապետը (†1631), որ
ապա ս. Էջմիածնի զպրոցի մէջ Դաւիթ Անյաղթի գործերու մեկնու-
թիւնը կը դասախօսէր:

3. Վժժանեցւոյն աշակերտ և միանգամայն նոր դպրոցի հիմնադիր հանդիսացան նոր Զուգայի մէջ Կեսարացի Սաչատուր և Զուգայիցի Սիմէոն վարդապետները. այդ դպրոցը վերջէն Ամենափրկիչ վանքը հաստատուեցաւ և հայ եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ աչն դերը խաղաց, ինչ որ երբեմն Տաթևը. նա ջերմ պաշտպան դարձաւ հայ եկեղեցւոյ դաւանութեան և ժաբառեցաւ Յիսուսեան քարոզիչներու դէմ, որոնք ժէ դարու սկիզբներն առանձին եռանդով հետամուտ էին կաթողիկոսութիւնը հայ ժողովրդին մէջ տարածելու:

4. Արտաքին կոչուած գիտութիւններու հրապոյրն արժարժեցին մասամբ և այն Յիսուսեան ու այլ կարգի կաթողիկ եկեղեցականները, որոնք իրրև դեսպաններ կամ քարոզիչներ Արևելք կուգային և իրենց հայագիտութեամբ կը մտերմանային հայ հոգևորականներու հետ և հայ դպրոցներու մէջ դասախօսութիւն կընէին, ինչպէս Պօղոս Պիրոմալի նորա այն գաղափարն ևս կարծարժէին, թէ հայերը իրենց դառն վիճակէն կարող են ազատուիլ միմիայն արևմտեան թագաւորներու և պապի միջոցով. այս է պատճառը որ կաթողիկ եկեղեցականներն մօտ յարարութիւն ունէին նոյն իսկ հայ կաթողիկոսներու հետ, և վերջիններս այդ ուղղութեամբ ալ փորձեր արին ժէ դարու վերջերը Արևմտքի օգնութեամբ հայ հայրենիքի ազատութիւնը գլուխ բերելու: Բայց երբ պարզուեցաւ կաթողիկ եկեղեցականներու, մանաւանդ Հաւատոյ Տարածման Ուրբանեան դպրոցի (հիմն. 1627 թ.) աշակերտներու գործունէութեան բուն նպատակը, այն ժամանակ ահա թշնամութիւն ընկաւ երկու եկեղեցիներու միջև թէ բուն հայրենիքի և թէ հայութեան խոշոր գաղթավայրերու մէջ (Պարսկաստան, Պոլիս, Լեհաստան և այլն), և հայ հոգևորականներն աշխատեցան ամէն կերպ հայ եկեղեցին պաշտպանել սանձգութիւններու և կաթողիկոսեան յարոզներու դէմ. այսպէս սկսան ներքին կրօնական յուզմունքներ, որոնք ծանր կերպարանք ստացան մանաւանդ Տաճկաստանի մէջ և ժէ դարէն ալ ժԸ դարը փոխանցուեցան:

5 ժէ դարու յիշատակելի կողմերէն մէկն ալ տպագրութեան դարգացումն է: Տեսնելով նորա մեծամեծ օգուաները՝ ժողովրդի լուսաւորութեան համար հայ գործիչները ծանր տառապանքներով աշխատեցան տպագրութիւնն առաջ տանել և յատկապէս օտարութեան մէջ, որովհետև մայր հայրենիքը իր քաղաքական կացութեամբ նպաստաւոր պարագաներ չունէր: ժէ դարու սկզբին Սրապիոն կաթողիկոսն աշխատեց այդ մասին, բայց իր փափազին չհասաւ՝ յանձնարարելով իր աշակերտներուն հայ տպարան հաստատել: Այս փափազը գլուխ բերեց Անկիւրիացի Յովհաննէս վարդապետը (Ճիւղանի Մոլիսոյ), որ նախ Հոովմ գնաց, տառեր ձուլիլ տուաւ և ապա վենետիկ երթալով

1642 թուին Սաղմոսարանն տպագրեց. իսկ 1643 թուին ալ՝ Ենտրհարւոյ Յիսուս որդին: Եւր Զուգոյի գոլրոցի հիմնադիր Խաչատուր վ. Կեսարացին առանձին կերպով հոգացողութիւն ունեցաւ տպարանի համար. սակեր որ իր ընկերներու աշխատակցութեամբ մանր ու խոշոր տասեր ձուլից, մամուլ կաղմեց և գրքեր տպագրեց. բայց զգալով ու տեսնելով իրենց անկարողութիւնն ու գործի դժուարութիւնը՝ 1639 թուին աշակերտներէն մէկուն Յովհաննէս վարդապետին Արեւմուտք ուղարկեց տպագրութեան արհեստին առաւել հմտանալու համար: Եոյն գոլրոցի աշակերտ Յակովբ կաթողիկոսը միւսնոյն նպատակով 1656 թուին Արեւմուտք ուղարկեց Շարեցի Մատթէոս սարկաւազին, որուն գործը Ամբաստերասամի մէջ շարունակեց Երևանցի Ռսկան վարդապետը, որ բուսական թուով գրքեր տպագրեց, ինչպէս Աստուածաշունչ, Առաքել Գաւրիթի և այլն: Ռսկան իր կեանքի մէջ շատ դաւնութիւններ կրեց, և յատկապէս կաթողիկ կղերի կողմանէ, որ նորա գործունէութեան մէջ կաթողիկ դաւնութեան հակառակ կէտեր կուզէր տեսնել, և Ռսկան ստիպուեցաւ իր տպարանը Լիւբոնոյ, Մառսէլ տեղափոխել: Ռսկանի գործին շարունակող եղաւ Վանանդեցի Թովմաս եպիսկոպոսը, որ առաջինը տպագրեց (1695 թ.) Խորհնացւոյ Հայոց պատմութիւնը և Համատարած քարտէզ: Ժէ դարուն գործեցին և օտարազգի տպարաններ՝ յատկապէս Հաւատոյ Տարածման տպարանը, որ բուսական թուով հայերէն գրքեր հրատարակեց:

Այսպէս սերիմն ժէ դարը ցոյց կուտայ գրական կենդանութիւն և այդ շարժման գլխաւոր կեդրոններ կը հանդիսանան ս. էջմիածին, Եւր Զուգո և Հասիմ: Տեսնենք այս գոլրոցներու գրական արդիւնքները:

ԼԸ ԳԼՈՒԽ

Ա. Կրօնական - դաստիարակական գրուածներ

Ժէ դարու կրօնական գրուածքներու մեծագոյն մասը թարգմանութիւններ են լատին լեզուէն, որոնցից շատերը կատարուած են հայ կաթողիկներու ձեռքով և տպագրուած Հասիմ: Գլխաւորապէս իբրև թարգմանիչ կը հանդիսանան Յովհաննէս Հոլով վարդապետը (+1691) և Վարդան եպո, Յունանեան: Թարգմանուած գրքերու նպատակն է՝ կաթողիկ եկեղեցւոյ վարդապետութիւնն ու բարոյական սկզբունքները հայ ժողովրդի մէջ հաստատել: Իբրև ընդհանուր նկատողութիւն պէտք է ասել, որ թարգմանութիւններն կատարուած են վերին աստիճանի

անձոսնի լիզուով, որուն քերականական կանոններն աւանդած է Յովհաննէս Հոլով: Այդ հայերէնը նոյն ունիթուական լիզուն է, միայն թէ աւելի լատինացած:—Այս դարու մէջ Հոլովի տպագրութեամբ հրատարակուեցան, Առաւել պարզարանութիւն քրիստոնէական վարդապետութեան (տպ. 1630), Դաւանութիւն ուղղափառի հաւատոյ (1642), Բրիստոնէական Բեկարմինոսի (1669), Յովհաննէս Հոլովի թարգմանութեամբ՝ 1. Պարտէզ հոգեւոր (1670), 2. Նորագոյն ծաղիկ զօրութեանց (1671), 3. Թ. Դեմքացի—Համահետեւումն Բրիստոսի (1674), 4. Նուագարան կուսին Մարիամու (1676), 5. Հայկի ճշմարտութեան (1680), 6. Խոկումն քրիստոնէական (1687), Պարզարանութիւն Սաղմոսացն Դավթի (1687) և այլն: Վարդան արքեպս. Յունանեանի թարգմանութեամբ, 1. Բոնա կարդինալի—Չեղբածութիւն յերկինս (1678), 2. Մանասանդականք առարկութիւնք (1671), էջմիածնի դպրոցին նշանաւոր ներկայացուցիչ կը հանդիսանայ 1. Ստեփաննոս վ. լեհացի, ազնուական ընտանիքէ, որ Լվովի մէջ լատին լիզուին, քերականութեան ու ճարտասանութեան հմտանալէն հաքը՝ ծնողաց ցանկութեամբ ս. էջմիածին եկաւ, քահանայացաւ և վանական դպրոցին ուսուցիչ կարգուեցաւ: Եպիսկոպոսութեան ժամանակ Հայոց կաթողիկոսութեան տեղապահ ևս դարձաւ, մեռաւ 1689 թուին, թաղուած է ս. Հռիփսիմէի վանքի արևելեան կողմը: Ստեփաննոս կատարած է թարգմանութիւններ լատիներէնէն, նորա գործերն են, 1. Դիոնեսիոս Արիստարկացի, 2. Բանք իմաստասիրականք և աստուածաբանականք, 3. Համառօտ հաւարումն յաղագս հոգւոյ և իրեշտակաց (թովմ. Աքուինացւոյ), 4. Բուրաստան աղօթից, 5. Դուրան: Այս գործերէն դատ ունի և ուրիշ թարգմանութիւններ: Ստեփաննոսի գրաբարը շատ աւելի ընտիր է լատինարաններու լիզուէն:

2. Դատնեցի Սիմէոն եպս. որ 1651 թուին յօրինած է Պրսկղի-Նաղկոպք աստուածաբանականք զբուածքի լուծմունքը՝ բաւական սահուն լիզուով:

3. Հայ տպագրութեան դարգացման անձանձիր աշխատաւոր Ռուկան վ. Նրեւանցին († 1669) գրած է համառօտ Բրիստոնէական (տպ. 1666) և մեծապէս աշխատած է ս. Գրքի և եկեղեցական գրքերու տպագրութեան վրայ:

Նոր Զուգայի դպրոցի կրօնական գրուածներն աւելի վիճական ու պաշտպանողական ընաւորութիւն ունին, կաթողիկ քարոզիչներն իբրև օտար տէրութեանց ներկայացուցիչներ՝ կոթնած պարսից տէրութեան պաշտպանութեան, սկսան աւելի մեծ եռանդով գործել, նոքա վանքեր ու դպրոցներ հիմնեցին: Քարոզիչներու մէջ նշանաւոր

էր մանաւանդ հայագէտ Յակովբ Վիլլոս Յիսուսեան կրօնաւորը, որ հայ լեզուով հեղինակած է վեց կտոր գիրք՝ Հոովմ տպուած: Այս բարոյիչները յաջողութիւն ունեցան և շահեցան Շահրիմանեան հարուստ բնաւանիքը, որ նիւթապէս իսկ հոգաստեց կաթուղիական գրուածներու հրատարակութեան: Այսպիսի պայմաններու մէջ նոր Զուգայի հայ եկեղեցականները բնականաբար առաւել պէտք է մաքառէին և այդ կոխը աւելի սուր կերպարանք ստացաւ, երբ առաջնորդ դարձաւ (1681 թ.) Ստեփանոս եպիսկոպոս (ապա կաթուղիկոս+1698), որ ճանապարհորդեց Հնդկաստան, Ամենափրկիչ վանքի տպարանը նորոգեց և հրատարակեց Գիրք ժողովածոյ ընդդէմ երկարնակաց (ապ. 1681): Այս Գրքի մէջ ամփոփուած են հին հայ հեղինակներու գրուածները Քաղկեդոնի դէմ: Ստեփանոսի ժամանակ նշանաւոր էր նորա դասընկեր՝ Գաւթ վ. աշակերտ Յովնաննէս Մրզուզ վարդ. Տիեզերալոյս կոչուած (1709 թ.): Յովնաննէս համարձակախօս ու գիտուն անձն էր, բաջ հմուտ պարսից ու արաբական լեզուին, այնպէս որ այս լեզուներով ալ գրուածներ ունի: Մրբուզի նշանաւոր աշխատութիւնն է Գիրք իսկապէս համառօտ վասն ճշմարիտ հաւատոյ... Հայաստանեայց եկեղեցւոյ եւ վասն ընդդիմութեան երկարնակացն (ապ. 1687 թ.): Նորա միւս գրուածքը կը կոչուի՝ Գիրք պատմութեան... վիճարանութիւն առ շահ Սլէմանն պարսից (ապ. 1797) որ քրիստոնէական կրօնի պաշտպանութիւն է մահմեդականութեան հակառակ: Դազար Զահկեցին սորա անունով կը յիշատակէ և մի գիրք՝ Ճաշակեցէք և Տեսէք: Յովնաննէսի աշակերտն էր Աստուածատուր վ. Համասանցին, որ յետոյ կաթուղիկոս եղաւ: Նոր Զուգայի դպրոցի միւս նշանաւոր անձն էր Աղերսանլըր վարդապետ (ապա կաթուղիկոս) Զուգայեցին (Վ 1715 թ.), որ գրել է Գիրք ատենական որ ասի վիճարանական (ապ. 1687 թ.): Կրօնական վէճեր ու հակառակութիւններ ժԷ դարու առաջին մասի մէջ ևս կը շարունակուին և նախընթաց դարերու պաշտպանողական ոգւով կը հրատարակուին գրուածներ, ինչպէս Յակովբ Նալեան պատրիարքի, Զահկեցւոյ ու այլոց գործերը. բայց, ինչպէս յետոյ կը տեսնենք, միմիայն ազոնք չեն, որ կը կացուցանեն ժամանակի ոգին:

Բ. «ԱԶԱՏԱԿԱՆ» ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ժէ դարու գրական կենդանութեան մասին խօսող մեր գրողներն առանձնապէս կը շիշտեն, որ այդ ժամանակ առանձին ուսումնասիրութեան նիւթ դարձան Ազատական կոչուած գիտութիւնները՝ Քի-

բականութիւն, ճարտասանութիւն, Տրամարանութիւն ու Փիլիսոփայութիւն: Յիշեցինք արդէն, որ այս գիտութիւնները մեր երկրի մէջ զարգացան մասամբ ներքին ձգտումով, մասամբ ալ արտաքին զբոյժմամբ, այն է՝ քարոզիչ կաթողիկէ եկեղեցականներու շնորհիւ. այդ գիտութիւնները ինչ գարուն Արեւմտքի Յիսուսեան զպրօցներու մէջ կսխրիսոյ էին:—Քերականութեամբս մտանել յամենայն արհեստ իմաստասիրութեան պարտ է: ասած է Եսայի Նչեցին, այս իսկ պատճառով Քերականութեան ուսման վրայ առանձին ուշադրութիւն կը դարձուէր: Բայց Յովհան Երզնկացիէն (ԺԳ զար) կարք մի քանի զար շարունակ այս գիտութեամբ պարապոյ չկար. ժէ գարուն մէջ հայ քերականութեան հեղինակ կը հանդիսանայ յայտնի քարոզիչ կղեմէս Գալանոս, որ 1645 թուին հրատարակեց Հայերէնի քերականութիւնը՝ չորս մասի բաժնուած՝ Ուղղագրութիւն, Բանաստեղծութիւն, Արտաբերութիւն և Շարագրութիւն: Իբրև օտարազգի՝ բնականաբար կարօյ չէր իր քերականութեամբ հայերէնի առաջնորդ լինել և նորա գործը կրած է իր աւանդած կանոններով հայ լեզուն աւելի լատինացնել:— Հայ լեզուի կանոններն աւելի հարազատօրէն ներկայացնող կը հանդիսանայ Սիմէոն Զուղայեցին, որ կրթուած հայ եկեղեցականներէն մէկն էր. նա ուսուցիչ կղաւ թէ Սպահանի և թէ ս. Էջմիածնի մէջ 1631 թուին: Իբրև ուսուցիչ յօրինեց Քերականութիւն, Ճարտասանութիւն և Տրամարանութիւն: Վախճանեցաւ 1657 թուին Կաթողիկոյի մէջ:—Կրօնական գործերու յայտնի հեղինակ Յովհաննէս Մրբուզ վարդապետն ալ (+ 1709) յօրինած է Քերականութիւն և Տրամարանութիւն:—Ոսկան վ. Երևանցին (+ 1674) իր Քերականութեամբ (տպ. 1666) դարձեալ հայ լեզուի ազճատողներէն մէկն է՝ պատշաճեցնելով հայերէնին լատինականի կանոնները: Բայց հայ լեզուի ամենամեծ իտանգարիչ կը հանդիսանայ Յակովբ Յովհաննէս Հոլով վարդապետը (+ 1689), որ երբեմն Հոլովի կողմէն Ոսկանի տպագրած հայ գրքերուն զբաքննիչ նշանակուած էր: Հոլովը, ինչպէս յիշեցինք, բազմաթիւ կրօնական գրքեր ունի՝ ազճատ լեզուով. այդ լեզուին համեմատ տպագրեց նաև 1674 թուին հայ լեզուի քերականութիւն մը՝ կոչելով Զտութիւն Հայկաքանութեան իբրև թէ մաքուր հայկաբանութեան կանոններ կաւանդէ: Նոյն 1674 թուին հրատարակեց նա Համառօտութիւն ճարտասանականի արհեստի:

Լեզուի զարգացման համար անհրաժեշտ է Բառարան մը, այս պէտքը հին ժամանակները հոգացուած չէր. միմիայն ժէ գարուն մէջ հայ լեզուի բառարան կազմելու փորձեր կը լինին թէ հայազէտ լատին քարոզիչներու և թէ հայ եկեղեցականներու կողմանէ: Սկզբնապէս

մեր մէջ եղել են ս. Գրքի և քերթագական կամ համերական կոչուած բառերու ժողովածուներ իրենց մեկնութեամբ: Առաջին անգամ ընդհանուր բառարան կազմուց կը հանդիսանայ Երեմիա վարդապետը, որ 1698 թուին հրատարակեց իր Բառգիրք Հայոց աշխատութիւնը, որուն կցած է Սարգիս կոպ. Սահէթճի Աստուածաշնչի բառերուն ցուցակը: Կը բովանդակէ ճիշդ մեկնութեամբ գործածութենէ ընկած շատ հայ բառեր և մեծապէս նպաստած է ապագայ հայ բառարան կազմողներուն:

Գ. ՔԵՐԹՈՂԱԿԱՆ ԳՐՈՒՄԾՆԵՐ

1. Այս դարու մէջ ալ բաւական թուով քնարերգականեր ունին, որոնց սգևորութեան առիթ գործնալ կրօնական-խրատական ու Սիրային նիւթեր են. բայց կերևնայ և երգիծական տարրը, ինչ որ առաջ չկար: Ժէ դարու երգիչներէն է Ստեփանոս երէց Թոխաթցի, որ Թոխաթ քաղաքի 1604 թուի աւերման առթիւ գրած է մի ընդարձակ Ողբ (Հյպամ. 605): Գեղեցիկ է Թոխաթեցիի Սիրոյ տաղը (Նոր ժգ. Ա. 46). թէ և յափշտակուած կնոջ գեղեցկութենէն կը գոչէ.

Աչերդ ծոփ, ևս խեղճ կգայ հաւաքար,

Կարկ եմ կղեր, ծով տեսուլ չեմ կարենալ.

բայց միանգամայն իրեն խել տնուանելով՝ զգաստութեան կը հրաւիրէ:—Նոյն Ստեփանոսի գրածն է (1624 թ.) Տաղ ի վերայ լուերուն և ճանճերուն, որոնց վրայ և չարաչար կը դանդաղի:

Սոյն դարու մէջ են Խաւալէկ երէց, Սիմէոն Խրրըմպէի որդի, Ղազար Սերաստացի, Թորոս Թոխաթեցի, Օրսուգ տէրտէր և ուրիշները, որոնցմէն բանի մը կտոր բան մնացած է: Աւելի նշանատար է Նաղաշ Յովնաթան թէ իբրև բանաստեղծ և թէ իբրև նկարիչ:—Յովնաթան ծնած է Շոտթ գիւղը 1660—61-ին: Քահանայի որդի էր. հօր խնամքի տակ կրթուեցաւ ու սարկաւազ եղաւ: Շրջագայած է շատ տեղեր—Երևան, Թիֆլիս և հետունիքը ու վախճանած իր հայրենի գիւղը 1722 թուին: Բազմաթիւ են Նաղաշի տաղերը, որ հրատարակեց պ. Չոպանեան հմուտ յառաջարանով: Իրենց բովանդակութեամբ տաղերը երեք շարքերու կը բաժնուին. Կրօնական-խրատական. Երգիծական և Սիրոյ-խրախճանքի երգեր: Բոլոր տեսակներուն մէջ ալ Նաղաշ միակերպ համեղ պատկերալից ոճ ունի: Լեզուն կը կրէ զբարբարի ազգեցութիւնը. պէտք է գիտել սակայն, որ Արարատեան բարբառի նկարագիրը կերևնայ այստեղ, մինչդեռ միւս տաղասացներու լեզուն Արևմտեան գրականի տարերքը կը ներկայացնէ:

2. Մենք ինքնուրոյն վիպական ստեղծումներ չունինք. ինչպէս

նախընթաց դարերու մէջ՝ այժմ ալ եղած են բարոյակրթական պատմութեան թարգմանութիւններ. այսպիսիներէն է՝ Հայելի վարուց, որ կոչի Քրանկաց Հարանց վարը (տպ. 1702) թարգմանուած լատիներէնէն Ստեփանոս լեհացւոյ ձեռքով 1660 թուին: Այս գրութեանը յայտնի Speculum magnum կոչուածն է, որ ժէ դարու սկիզբները կազմուեցաւ. ուսերէն թարգմանութիւնը կը կոչուի Великое зеркало: Գրքի նպատակն է իբրև հայելոյ մէջ ներկայացնել առաքինի ու անասակ կեանքի օրինակներ՝ թէ ընթերցողներուն զգուշացնելու և թէ բարոյիչներուն նիւթ տալու համար:—Իբրև վիպական գրութեանը աւելի նշանաւոր է Գիրք կայսերն Փոնցիանոսի և Եօթն իմաստասիրաց, որ շատ լեզուներով թարգմանուած է: Հայերէն թարգմանութիւնը կատարուել է 1614 թուին Զամոսցա բաղաքը և առաջին անգամ տպագրուել է 1694-ին ու այնուհետև շատ անգամ: Եօթն իմաստասէրքը առանձին պատմութեանը են մի հանգոյցով միացած: Նոցա նպատակն է ցոյց տալ կնոջ նենգամտութիւնը և պատժի արժանի լինելը:

Այս գրութեան մասին ընդարձակ հետազոտութիւններ կան:

3. Այս դարու մէջ առաջին անգամ (1665 թուին) գրուել ու ներկայացուել է և մի ողբերգութիւն՝ սրբուհի Կոյսն Հոփախմէ՝ գրաբար լեզուով: Հեղինակն է հ. Ալոյիս՝ Իլլովի հայոց պապական դպրոցի ուսուցիչը: Այս դպրոցը բացուեցաւ 1665 թուի յունուարի 24-ին. այնտեղ կաւանդուէին Քերականութիւն, Ճարասանութիւն, Տրամարանութիւն և Պուհարիկոսութիւն. միանգամայն աշակերտները կը վարժուէին բեմրասացութեան: Հոփախմէի ներկայացման եղել են հայ և օտարազգի հանդիսատեսներ (Բոնի միութ. եր. 133 և 203):

Գ. ՊԱՏՄԱԳԻՐՆԵՐ

Ժէ դարը պատմական գործերով համեմատաբար հարուստ է: Այդ գործերէն նախ պէտքէ յիշատակել՝ Յովսէպոսի Գիրք պատմութեանց վասն պատերազմին Հրէից աշխատութիւնը, որ թարգմանած է (1660 թ.) Ստեփանոս վ. լեհացին (տպ. 1787 թ.): Այդ աշխատութիւնը ժէ դարուն մեծ յարգանք կը վայելէր նաև ուրիշ ազգերու բով և այլ և այլ լեզուներով թարգմանուած էր:—Ինքնագիր պատմական գրութեանը հայութեան կեանքը կը ներկայացնին թէ հայրենիքի և թէ գաղթավայրերու մէջ:

Ժէ դարու առաջին ժամանակագիր կը հանդիսանայ 1. Գրիգոր վ. Դարանասոցի՝ մականուամբ բուր, որ ծնած է 1576-ին: 1590-ին արեղայ ձեռնադրեցաւ ու այն օրուանէն մինչև իր մահը՝ 1643 թուականը թափառական շրջեցաւ բոլոր հայաբնակ վայրերը՝ լինելով էջմիածին,

Պոլիս, Երուսաղէմ և այլուր և ժամանակցեցաւ ժամանակի կրօնական ու պատրիարքական խնդիրներուն: Իտալացիին թողած է Ինքնակենսապրութիւն կամ ժամանակագրութիւն մը՝ 1595-էն մինչև 1640 թիւը, ուր կարևոր մանրամասն տեղեկութիւններ կը հաղորդէ իր ժամանակի հայ կեանքի մասին. դժբախտաբար այս գործը տպուած չէ (Հնգ. Ամս. 1911 եր. 5):

X 2. Իբրև պատմիչ բարձր է Առաքել վ. Դաւրիժեցիին, սրուն ծննդեան թուականը յայտնի չէ: Մնած և ուսած է ս. Էջմիածնի մէջ, ինչպէս ինքը կասէ. Աստէն իսկ սնեալ և վարժեալ, ալն ունիմ ընդ հովանեաւ սորին ամփոփել ի հոգ: Առաքել շատ կարգացած ու շատ տեղեր ճանապարհորդած է. ամէն բան տեսած ու լսած: Այս պարագան անշուշտ աչքի առաջ ունենալով՝ Փիլիպպոս կաթողիկոսը ստիպեց Առաքելին զրել իր ժամանակի թշուառութեան անցքերը և նստանձնառու եղաւ. Ինձէն իսկ տեսեալ էի զաւեր Հայաստան աշխարհի և զնուազել մերոյ ազգիս և մորմոքմամբ այրէր սիրտ իմ, վասնորոյ յօժարեցայ յարձանագրութիւն սորին: Չեւնարկեց գրութեան 1651-ին և չորս տարի աշխատելէն վերջը՝ Առաքել թողուց իր գործը, բայց ապա Յակովբ կաթողիկոսի պատուէրով 1658-ին շարունակեց իր գրուածքը և վերջացուց 1662 թուին: Իր աշխատութեան մասին հետեւեալը կը յայտնէ. Թերին և թիւրն և այլ սոյնպիսիքն յիմս տղիտութենէ և ի տկարութենէ... այլ և գիպեցաւ ինձ այս գործ ոչ ի ժամանակս առոյգ երիտասարդութեան, այլ յաղորմելի ծերութեան, վասն զի ծեր էի և յոյժ ցաւազար մարմնով և ի լուսոյ աչքս պակասեալ, և ի պնդութենէ ձեռքս թուլացեալ դողայր. նայնպէս և յայլոց կարողութեանց տկարացեալ և մահու հրաւերն հանդէպ աչաց եկեալ հասեալս: Իտալիցիին վախճանեցաւ 1670-ին. թաղուած է Էջմիածնի միաբանաց գերեզմանոցը: Պատմագրութիւնը տպուեցաւ 1669 թուին: Վաթսուն տարուայ անցքեր կը ներկայացնէ մեզ Առաքել 1586 թուէն սկսած: Կը պատմէ Շահ-Աբրաամի Հայաստան գալը, նորա բռնութիւնները, Հայոց Պարսկաստան տարուիլը, նոցա վիճակը: Լեհաստանի հայ գողթականութիւնը և Նիկոլ Թորոսովիչի կրօնական բռնութիւնները. — Աւերակ Հայաստանի վիճակը և կաթողիկ քարոզիչներու գործունէութիւնը: — Տպագրութեան զարգացման պատմութիւնը: — Ներկայացնում է հայոց կաթողիկոսներու և Օսմանեան սուլթաններու յաջորդութիւնը: — Կը խօսի վերջապէս պատուական քարերու ու նոցա յատկութիւններու մասին: Ամբողջը կազմուած է յիսունութ գլուխներէ: Պատմութեան ազբիւր իր անձնական տեղեկութիւններն են ու ձեռագրական յիշատակարաններ. իսկ Աղուանից երկրի ու Վրաստանի

դէպքերը (1571.—1599) կանուս Ծարեցի Յովհաննիսի վարդապետի գրուածէն:—Ճշմարտախօս ու անաչառ պատմիչ է Առաքել, չի քաշուիր բնաւ իր ազգայիններու վատթար կողմերը հրապարակ հանելէ, միամիտ հաւատացող մըն է. դէպքերու բացատրութեան մէջ թէև դարձեալ կրօնաւորական տեսակէտն ունի, բայց տեղի-անտեղի մարգարէութիւններ առաջ չի բերեր:—Դէպքերը կը պատմէ գեղեցիկ նկարագրութեամբ, լի մանրամասնութիւններով ու զգացմունքով. երբեմն ալ միջանկեալ ծանօթութիւններ կաւելցնէ, որ պատմութեան թեւը կը խզեն: Լեզուն տկար գրարար է՝ խառն ժողովրդական ու այլազգի բաներով:

3. Առաքելին ժամանակակից է Զարարիս տարիաւագ, որ կապերէր Յովհաննավանքի կամ Էջմիածնի մէջ: Քանաքեռ գիւղէն էր՝ վրացի ծագմամբ, աշակերտ Զաքարիա վ. Վաղարշապատացոյն (†1659), որ գրած է Մովսէսի և յաջորդ կաթողիկոսներու մասին յիշատակարան: Զաքարիա սարկաւագ շրջել է շատ տեղեր ու շատ բան լսած ու գիտած: Իր գաղափարներով միամիտ՝ գիւրահաւան ու անքննադատ մարի ու զգացող սրտի տէր անձնաւորութիւն է Զաքարիա, որ սրբղ կերելի Պատմագրութեան մէջ: Վախճանած է 1700 թուէն վերջը:

Զաքարիայի Պատմութիւնը (տպ. 1870) երեք հատորէ կազմուած է: Ա. հատորի մէջ հին պարսից, Աղեքսանդրի, Արշակունեաց և Մասանդանց մասին համառօտակի խօսելէն հետք՝ կանցնի Ճիհան շահին, որ 1438-ին իշխեց և տպա նորա յաջորդաց: Վերջաբանին մէջ հետեւեալ խօսքերը կաւելցնէ. Գրեցաք զպատմութիւն թագաւորացն պարսից... թէ սուտ, թէ իրաւ, զոր լուեալ էի ի համբաւոյ, այսուհետեւ գրեցից զայն զոր տեսի աչօք:—Ի հատորի մէջ աւելի մանրամասն կը պատմէ օսմանցսց ու պարսից պատերազմները. հայ ժողովրդի կրած առտապանքները, երկրաշարժը և նկարագրութիւնը կը հասցնէ մինչև 1699 տարին՝ յայանելով միանգամայն թէ ուր յօրինած է իր պատմութիւնը: Գ հատորը կը բովանդակէ Յովհաննավանքի պատմութիւնը, յիշատակարանները, այնտեղ հաստատուած զոյրոցի նկարագրութիւնը և այլն: Զաքարիայի ամբողջ գործը ճշմարիտ ու սուտ տեղեկութիւններու, ասասպելներու ժողովածու է առանց որ և է կարգի ու գասատրութեան պատմուած. բայց նորա մէջ կան հայոց բնատնկան կեանքը յիշեցնող բազմաթիւ սովորութիւններ, նախատարաշարումներ, սրտնք հեռաքրքրական ևն և այդ բոլորը՝ թէև սամիկ, բայց դուարթ սձով արաայայտուած:

4. Ժէ գարու վերջին պատմիչ կը հանդիսանայ Երեմիա շէլէպի Բէսմիւրնեան բազմահմուտ անձն, տեղեակ արեւելեան ու արեւմտեան

լեզուներուն: Երեմիա Մարտիրոս Կաֆայեցի պատրիարքի քարտուղարն էր. իբրև սրտացաւ հայ մարդ կաշխատէր հանդարտել այն սաստիկ խռովութիւնները, որ այդ ժամանակները ծագած էին Երուսաղէմի ու Պոլսի պատրիարքութեանց միջև, ինչպէս նաև կրօնական ներքին երկպառակութիւնները: Այս առթիւ գրած է (1690 թ.) իր յայտնի թուղթը առ Եղիազար կաթողիկոս (Հնդ. Ամս. 1910 եր. 272), ուր իր վիշտը կարտայայտէ, որ Սարգիս եպս. Եւզոկիացոյ շնորհիւ ֆոէնկ, կաթողիկէ և այլ այսպիսի երկպառակիչ կոչումներ մտած են ազգի մէջ: Չէլէպին գրասէր անձն էր, թողած է շատ գրաւոր աշխատանքներ: Նորա Տարեգրութիւնը, որ իր ժամանակի հայ կեանքի նկարագրութիւնն է և որմէն շատերն օգտուած են, տակաւին անտիպ է: Տպուած է միայն Ստամպուլի ոտանաւոր պատմութիւնը, ուր հայ կեանքի համար նոյնպէս տեղեկութիւններ կան: Երեմիա չէլէպին վաթսնամեայ վախճանեցաւ 1695 թուին:

Յ Ա Ն Կ

Ներածութիւն	7
Ա. Գլուխ Հին հայոց բանաւոր գրականութիւնը	18
Բ. Գլուխ Գրաւոր գրականութիւնը հեթանոսութեան ժամանակ	32
Գ. Գլուխ Քրիստոնէութեան մուտքը	34
Ս. Գլուխ Տառերու գիւտը	37
Բ. Գլուխ Հայ գրականութեան բնաւորութիւնը	42
Գ. Գլուխ Թարգմանիչներ և թարգմանութիւններ	43
Դ. Գլուխ Սահակ Պարթև, Մեորովբ, Եզնիկ, Մանգակունի	52
Ե. Գլուխ Կորիւն, Ագաթանգեղոս, Փաւստոս, Փարպեցի	63
Զ. Գլուխ Վկայաբանութիւններ	85
Է. Գլուխ Ընդհանուր տեսութիւն	86
Ը. Գլուխ Թարգմանական Գրականութիւնը Զ. դարու մէջ	89
Թ. Գլուխ Վարդապետական թղթեր	93
Ժ. Գլուխ Պետրոս Կապ. Եղիշէ վարդ. Մամբրէ վերծ.	95
ԺԱ. Գլուխ Պատմագրութիւն. Եղիշէ	98
ԺԲ. Գլուխ Ընդհանուր տեսութիւն	102
ԺԳ. Գլուխ Վարդապետական թղթեր	105
ԺԴ. Գլուխ Խորենացի. Սերէոս	108
ԺԵ. Գլուխ Անանիա Շիրակացի, Դաւիթ Անյաղթ, Դաւիթ Հարթացի	119
ԺԶ. Գլուխ Ընդհանուր տեսութիւն	127
ԺԷ. Գլուխ Խոսրով Հոկոս, Օձնեցի, Արշարունի, Սիւնեցի	129
ԺԸ. Գլուխ Ղևոնդ Երէց	133
ԺԹ. Գլուխ Ընդհանուր տեսութիւն	136
Ի. Գլուխ Յովհան. Կաթ. Մամիկոնեան. Զենոր	139
Ի. Գլուխ Ընդհանուր տեսութիւն. Անձեացի. Գր. Նարեկացի	143
ԻԱ. Գլուխ Կաղանկատուացի. Արծրունի. Ուխտանէս. Ասողիկ	149
ԻԲ. Գլուխ Ընդհանուր տեսութիւն	158
ԻԳ. Գլուխ Գր. Մագիստրոս. Անանիա Սանասն. Լասաբիկերացի	160
ԻԴ. Գլուխ Ընդհանուր տեսութիւն. Սարկաւազ. Ներ. Շնորհալի, Լամբրոնացի	167

ԻԵ Գլուխ Հայ բանաստեղծութիւնը	176
ԻԶ Գլուխ Մխիթար Գոշ	185
ԻԷ Գլուխ Մխիթար Հերացի	188
ԻԸ Գլուխ Մատթէոս Ուռնայեցի. Սամուէլ Անեցի	189
ԻԹ Գլուխ Վարդապետական գրուածներ	192
Լ Գլուխ Քերթոզական գրուածներ	196
ԼԱ Գլուխ Գիտական գրուածներ	198
ԼԲ Գլուխ Մխիթար Անեցի. Վարդան. Կիրակոս. Օրբէլեան	200
ԼԳ Գլուխ Ընդհանուր տեսութիւն	207
ԼԴ Գլուխ Ունիթոսական գրականութիւն և Տաթևեան դպրոց	210
» Կեչառուեցի Կոստ. Երզնկացի	212
ԼԵ Գլուխ Ընդհանուր տեսութիւն	216
ԼԶ Գլուխ Առաքել Սիւնեցի. Մկրտիչ նաղաշ. Ֆրիկ	218
ԼԷ Գլուխ Ընդհանուր տեսութիւն. Թուրքերանցի. Աղթամարցի	223
Քուչակ նահապետ. Թոխաթի. Զաքարիա	223
ԼԸ Գլուխ Ընդհանուր տեսութիւն	230
ԼԹ Գլուխ Դարանարանական Գրուածքներ	233
» Ազատական գիտութիւններ	235
» Քերթոզական Գրուածքներ	237
» Պատմագիրներ՝ Դարանաղցի. Առաքել վ. Զաքարիա սար- կուսագ և Երվմիա Չէլէպի	238

